

14123
15441M

**ИСТОРИЯ
на
икономическите учения**

Съставилъ Ж. НАТАНЪ

**София
1940**

ІУ23

8677

1544/М

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
ВМЪСТО ПРЕДГОВОРЪ	VII—XV
ГЛАВА ПЪРВА. ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА МЕРКАНТИЛИЗМА	1
ГЛАВА ВТОРА. РАЗПАДАНЕТО НА МЕРКАНТИЛИЗМА И ВЪЗНИКВАНЕТО НА КЛАСИЧЕСКАТА ШКОЛА.	
Вилямъ Пети — основателът на съвременна политическа икономия	14
Животът и дейността на Пети	16
Методът на Пети	18
Теорията на Пети за стойността	19
ГЛАВА ТРЕТА. РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛЬ СЛЕДЪ ПЕТИ.	
Джонъ Локъ	28
Дедлей Норсъ	34
Давидъ Юмъ и Ж. Меси	38
Джемсъ Стюартъ	43
Общи изводи	48
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ФИЗИОКРАТИТЪ.	
Франция въ втората половина на XVII и първата половина на XVIII в. в.	49
Развитието на икономическата мисъль въ Франция	53
Пиеръ Буажилберъ	54
Маркизъ де Аржансонъ	59
Ричардъ Контильонъ	60
Франсуа Кене — създателът на физиократическата школа	61
Методологията на Кене	65
Учението на Кене за „чистия продуктъ“ . .	69
Теорията на Кене за капитала	74
Икономическата таблица на Кене	76

	стр.
Физиократическата школа; кратка характеристика.	79
Мирабо Стария	82
Дю-Понъ де Немуръ	83
Мерсь де ла Ривъръ	84
Летронъ.	85
Лнъ робертъ Жакъ Тюрго	88
Кратка биография на Тюрго	89
Икономическата теория на Тюрго	92
Обща характеристика на системата на физиократитѣ	104
ГЛАВА ПЕТА. АДАМЪ СМИТЬ.	
Епохата на Адамъ Смитъ.	120
Обща характеристика на манифактурата.	121
Преходът от манифактурата къмъ машината.	125
Английското стопанство въ епохата на Смитъ	129
Адамъ Смитъ; кратки биографични бележки	137
Трудоветъ на Адамъ Смитъ.	143
Обща характеристика на „Богатството на народите“	148
Методологият на Смитъ	157
Икономическата теория на Смитъ	167
Размѣната и раздѣлението на труда; тѣхното единство	167
Паритетъ — тѣхниятъ произходъ и значение.	174
Трудът и размѣнната стойност на стоките.	179
Доходитъ на трите основни групи: работната заплата, печалбата, рентата отъ земята	188-197
Капиталът; неговиятъ съставъ и разните му видове.	202
Обща теория на капитала	203
Основенъ и оборотенъ капиталъ	207
Разните видове капиталъ.	210
Лихварскъ капиталъ	211
Обществениятъ капиталъ и възпроизвоя-	

ството му	212
Производителенъ трудъ и натрупване	215—219
ГЛАВА ШЕСТА. ДАВИДЪ РИКАРДО.	
Епохата на Давидъ Рикардо.	221
Фабриката и новиятъ индустриски стро	228
Кредитъ, банки и борса	234
Идеологическата борба въ епохата на Рикардо	237
Животът и дейността на Давидъ Рикардо; кратки биографични бележки	242
Социално-икономическите възгледи на Рикардо	247
Главниятъ трудъ на Давидъ Рикардо	249
Ученietо на Рикардо за стойността	250
Стойност и размѣнна стойност	253
Стойност и трудъ	255
Стойност и цена на производството.	255
Опредѣлянето на основния и оборотния капиталъ	225
Принадената стойност и печалбата	257
Теория на разпределението	258
Печалбата и тенденцията къмъ спаан на нормата на ечалбата	260
Законътъ за работната заплата	262
Теорията на Рикардо за рентата	263
Индустриалниятъ кризи	266
Заключение.	
Упадъкътъ на класическата школа	270

ВМЪСТО ПРЕДГОВОРЪ

Предметъ на историята на икономическата наука е политическата икономия. Последната изниква като наука заедно съзникването на съвременното стопанство и се развива заедно със развитието на съвременния начинъ на производство. Борбата на разните школи и течения въ областта на икономическата мисъл е само една отъ формите на груповата борба и съставлява едно цѣло съ борбата на стопанския фронтъ. Въ тоя смисъл научната политическа икономия става обектъ на една друга наука — историята на политическата икономия.

На всѣки даденъ исторически етапъ политическата икономия изпъква като готовъ резултатъ на предшестващото развитие. Въ готовия резултатъ изчезва процеса, не се вижда последователните степени на развитието. А не трѣбва да се забравя, че всички основни проблеми на политическата икономия, като теорията на стойността, теорията на паритетъ, теорията на принадената стойност и т. н., иматъ дѣлга история. Още у Аристотеля — философът на древността — можемъ да намѣримъ наченки на анализъ на размѣнната на стоките. У В. Пети ние намираме началото на теорията за стойността, както и началото на други теории.

Но въ самитъ теории тѣхната история, т. е. изникването и постепенното, имъ развитие не сѫ дадени непосрѣдствено. Разкриването на той процесъ е една отъ задачите на историята на политическата икономия.

Настоящиятъ трудъ започва съ разборъ на възгледите на меркантилисмите, на икономическите доктрини на най-ранния периодъ отъ развитието на съвременното стопанство. Икономическите учения въ античните държави и сръдните вѣкове (доколкото е имало наченки на такива теории) не сѫ намѣрили място въ този трудъ, защото тѣ не представляватъ особенъ интересъ за характеристика на историята на политическата икономия като наука.

Въ античния свѣтъ не е имало условия за развиване на цѣлостна икономическа доктрина. Размѣнните отношения въ античните държави, доколкото тѣ се появяватъ въ по късния периодъ отъ тѣхното развитие, сѫ имали случаенъ характеръ. Слабото развитие на стопанския животъ, и трудъта на робите, като основа на икономическия строй, сѫ били главните причини, които задържали развитието на творческата мисъль въ областта на народното стопанство въ античния свѣтъ. И доколкото проблемът тукъ тамъ наченки на икономически теории, тѣ иматъ, както вече споменахме, случаенъ характеръ, и не достигатъ до създаването на щогоде цѣлостна икономическа теория.

Прѣзъ сръдните вѣкове сѫщо така липсвали условия за изникването и развитието на икономически идеи. Ролята на главнаспирачка тукъ сѫ играли тѣсните рамки на сръдновѣковието и затворениятъ характеръ на феодалното стопанство. Изказванията върху икономическите явления, които датиратъ отъ сръдните вѣкове, иматъ въ повечето случаи етиченъ характеръ.

Основниятъ въпросъ на каноническото право, който е ималъ решително значение сѫщо тѣй и въ икономическата наука, е билъ въпросътъ за

justum pretium, въпросътъ за „справедливата цена“. Съгласно черковното право, формулирано отъ Тома Аквински, забранявало се взимането на лихва, тѣй като парите, както е училъ това още Аристотель, сѫ безплодни. Канониците се отнасяли отрицателно сѫщо тѣй и къмъ търговията, която преследва само печалба и разрушава свещените традиции, старите обичаи, нравствеността. Тѣ въздигали въ идеалъ сръдновѣковното градско стопанство, кѫдето занаятчиите самъ, или съ единъ двама капфи и чираки, си изкарвали съ собственъ трудъ срѣдства за сѫществуване. За своя трудъ той е ималъ право на „справедлива цена“, на такава цена, която е възнаграждавала неговия трудъ, но не повече. Строгите цехови ограничения защищавали интересите на потребителите, но главно тѣ защищавали интересите на занаятчиите отъ конкуренцията. Тѣ гарантирали на занаятчиите еднакви условия съ тия на другите членове на еснафа при купуването на сировитъ материали и при продажбата на стоката, и поддържали търсенето и предлагането на такова равнище, че цената на продукта е съответствула на изразходвания трудъ.

Въ по-късното сръдновѣковие се създаватъ вече условия, които противоречатъ на учението на канониците. Съ развитието на търговията се създаватъ условия за пласирането на парите въ големи търговски предприятия. Когато търговията надраства рамките на търгуването на дребно, парите не изглеждатъ вече безплодни и ставатъ самостоятеленъ източникъ за забогатяване. Забраняването да се взима лихва става вече несправедливо ограничение, което става прѣчка за влагането на натрупаните пари въ все по-развиващата се международна търговия. По тоя начинъ,

благодарение на измѣнилът се условия, се появява опозиция срещу учението за безплодността на паритът, което забранявало да се взима лихва, създава се нова литература, въ която се възхалива търговията като източникъ на богатство.

Но и тая литература е носила въ основата си етиченъ, морализаторски характеръ. Въ противовесъ на учението за несправедливостта да се взима лихва, тая нова литература се стреми да оправдае взимането на проценти, указвайки на това, че заемодавецът, давайки паритът си подъ лихва, търпи загуба, или губи отъ печалбата. Презъ късното срѣдновѣковие представителитъ на паричния и търговския капиталъ се опитватъ да оправдаватъ взимането на проценти като възнаграждение за загубата или за неполучената печалба.

Но въ късното срѣдновѣковие става цѣла икономическа революция, свързана съ откриването на Америка и морския путь за Индия. Подъ влиянието на тия промѣни хегемонията въ морската търговия преминава отъ брѣговетъ на Средиземноморе къмъ Атлантическия океанъ. Венеция и Генуя отстъпили търговското си значение на Испания и Португалия.

Но най-голѣмого събитие е било голѣмиятъ напливъ на благородни метали отъ новооткритите земи въ Европа (Испания и Португалия). Разходите за производството на злато и сребро отъ новите залежи сѫ били значително по-малки, отколкото на това отъ европейските залежи. Стойността на благородните метали спада, а стойността на всички стоки се повишава. И вследствие на това появява се обща скжпотия. Последната се увеличавала още повече отъ намѣсата на държавата. Многобройнитъ войни въ тая епоха сѫ били свър-

зани съ завладяването на колонии. Държавата е изпитвала голѣма нужда отъ пари, а за да задоволи тия нужди тя се е ползвала отъ правото си да съче монети. Последнитъ се обезценявали и съдържали все по-малко количество металъ, и цените на стоките се повишавали съответно съ намаляването на стойността на съчените пари.

Злато и сребро можело да се внася само отъ колониите. Който е владѣтель тѣхъ, можеътъ да разчита на голѣмо богатство. Отъ друга страна колониите доставяли много желани предмети за разкошъ, ароматични вещества и пр., за които въ Европа плащали доста скжпо. Търговията взима голѣми размѣри. Ставало ясно че само чрезъ търговия могатъ да се спечелятъ голѣми богатства. Голѣмите търговски компании въ Англия и Холандия се занимавали не само съ търговия, но и съ завладяване на нови земи. Учението за „бездѣлността“ на паритъ и за вредата отъ търговията ставатъ по тоя начинъ изживяни идеологии. И ако въ срѣдните вѣкове търговията е била само търпима и изпъквала като по-малоценна отъ селското и занятчийското производство, които единствено сѫ имали нравствено оправдание, то сега търговията е изпъквала за представителитъ и за цѣлата епоха, като единственъ източникъ на богатство.

Въ Англия настъпватъ и други събития вследствие увеличеното търсене на английската вълна и английските платове. Земевладѣлците намиратъ за по-изгодно да превръщатъ земите си въ пастибища. Това довежда до известното изгонване на селяните отъ земите имъ.

Всички тия събития въ стопанския животъ поставятъ предъ мислителитъ въпроса за причините на тия явления. Така се туря началото на

причинното обсъждане на въпросите, началото на научното изследване въ областта на стопанските проблеми. Отъ сега нататък не се задава на първо място въпроса, съответствува ли икономическите явления на християнския или другъ моралъ, и въпросите за несправедливостта да се взима процентъ и за безплодността на парите, отпадатъ отъ страниците на сериозните научни изследвания. Сега се занимаватъ съ причините на тия явления, а наредъ съ това и съ мерките, които тръбва да се взиматъ, за да се намалява бедствието. Икономическата политика започва да се гради върху икономическата теория.

Първата система отъ възгледи въ областта на икономическата наука е тая на меркантилисти. Последните съ били въ повечето случаи практически дейци, и тяхните теории съ имали за цель да налагатъ едни или други държавни мерки за покровителствуване на търговията и на местната индустрия.

Въ развитието на меркантилизма се очертаватъ две главни направления. Първото отъ тяхъ — ранниятъ меркантилизъмъ, е свързанъ съ тъйнаречената теория на паричния балансъ, обхващаща съвокупността отъ препоръжчаните мерки за привличането на златото въ страната и за предпазване отъ износъ на благородни метали. Второто направление е свързано съ теорията на тъйнаречения търговски балансъ. Развитието на меркантилизъмъ допускаше износа на благородни метали отъ страната, само че търговската политика е била насочена къмъ това, щото износътъ на стоки отъ страната да превишава вноса, т. е. да има активенъ търговски балансъ, обезпечаващъ свободния притокъ на благородни метали въ страната. Теорията на търговския балансъ е изразена

въ следната мисъль. „... Всъки случай не тръбва да се купува отъ чужденците повече, отколкото имъ се продава, защото това би значило ние да обедняваме, а тъ да богатеятъ. Съотношението между това, което купуваме отъ чужденците и това, което имъ продаваме, е търговския балансъ“. Този изразъ за първи път се среща въ съчинението на Беконъ (1615 г.) Търговскиятъ балансъ е показателъ на това дали забогатява страната или обеднява.

Представата на меркантилистите за притока на печалбите въ формата на притокъ на пари е имала реална почва въ тогавашната действителност — XVII и XVIII в. в. съ били време на притокъ на големи количества благородни метали отъ Америка въ Европа. Тия метали попадатъ преди всичко въ Испания, владѣтелка на американските колонии, и отъ тукъ отиватъ въ най-търговските и индустриални тогава страни — Англия, Холандия, посредствомъ търговията имъ съ Испания. За страните, които нямали собствени рудници външната търговия и по-специално, активниятъ търговски балансъ е билъ средство за привличане на благородни метали, а последните съ тласкали неимовърно напредъ развитието на индустрията.

Епохата на меркантилизма е епоха на най-силното развитие на мореплаването и корабостроителството. Презъ тая епоха е съществувала активна колониална политика. Презъ времето на развитието меркантилизъмъ се образуватъ грамадни търговски компании за търговия съ колониите. Една отъ тия могъщи компании е била Остиндийската. Менъ, единъ отъ най-ярките представители на късния меркантилизъмъ, е билъ най-горещъ превърженникъ на теорията на активния търговски балансъ и се е изказвалъ противъ

ограниченията да се изнасят парите от страната. Той е смѣталъ, че притокът на благородни метали въ страната ще се увеличи, когато има активна външна търговия.

Едно отъ най-важните мѣроприятия въ епохата на меркантилизма е „навигационниятъ актъ“ на Кромвель, отъ 1651 г. Споредъ него никакви стоки не могатъ да бѫдатъ внасяни или изнасяни отъ Англия друго-яче, освенъ отъ англичаните и отъ английските кораби; нито едно лице, което не е английски поданикъ не може да бѫде търговецъ или манифактурристъ въ колониите; никакъвъ колониаленъ продуктъ не може да бѫде изнесенъ на друго място, освенъ въ Англия; и чуждите продукти английските колонии могатъ да получатъ чрезъ Англия и на английски кораби.

Писатели, които сж писали за меркантилизма презъ XVII и XVIII в. в. има много. Въ Англия практическите проблеми и особено проблемите на търговския балансъ сж разработени въ съчиненията на Менъ, Модисонъ и Чайлдъ (XVII в.). По-критическо отношение и склонност къмъ теоретически размишления имаме въ мислителите отъ втората половина на XVII в. Пети, Локъ, Норсъ и др. и писателите отъ XVIII в. Джемъ Стоартъ и Юмъ. Въ Англия меркантилистичното учение достига най-голъмото си развитие. Отъ другите страни следва да споменемъ Италия, която е дала редица известни меркантилисти, които сж разработили теорията на парите: Даванцати (XVI в.), Сера и Монтъпари (XVII в.), Галиани, Белотъ и Дженоvezи (XVIII в.).

Въ настоящия трудъ е разгледано учението на двама английски меркантилисти—Стафорть отъ рания периодъ, и Менъ отъ по-късния периодъ. Икономистите отъ периода на разпадането на

меркантилизма — Пети, Локъ, Юмъ, Норсъ, Стоартъ, сж разгледани въ отдѣлна глава, макаръ че по свойте възгледи тѣ не се освобождаватъ напълно отъ духа на меркантилизма. Френските меркантилисти и тѣхните възгледи, известни подъ името колбертизъмъ, по името на френския меркантилистъ Колберть, сж разгледани въ главата за физиократитетъ, кѫдето даваме кратъкъ прегледъ и на развитието на икономическата мисъль въ Франция.

Настоящиятъ трудъ обхваща развитието на икономическата мисъль отъ меркантилистиите до периода на упадъка на класическата школа: меркантилистиите, предшествениците на класиците въ Англия, физиократите и класиците, главно Смитъ и Ричардо. Развитието на икономическата мисъль следъ Ричардо до наши дни ще бѫде предметъ на втора книга. При съставянето на настоящия трудъ съставителятъ се е ползвувалъ отъ произведенията на класиците и отъ редица произведения, които даватъ най-върна оценка на идеините насоки на всъко течение и направление въ областта на политическата икономия.

Така предлаганата на българския читателъ книга, смѣтаме, ще запълни една празнота и ще послужи за обогатяване знанията на всѣки интересуващъ се отъ проблемите на политическата икономия и по специално, отъ историята на икономическия учения.

София, януари 1940.

Ж. Натачъ.

ГЛАВА ПЪРВА

ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА МЕРКАНТИЛИЗМА

Подъ меркантилизъмъ обикновено се разбира особена система на икономическа политика, или система отъ икономически възгледи — особена доктрина. Въ действителностъ, меркантилизътъ бѣ и едното и другото. Да се спрѣмъ преди всичко на меркантилизма, като особенъ родъ икономическа политика. Не трѣба да се забравя, че меркантилизътъ, като практика, предшествува меркантилизма като особена икономическа доктрина.

Икономистът Янжуль, въ труда си върху английската свободна търговия, пише: „При царуването на Ричардъ II (1377—1405) кралът се обърналъ къмъ лондонския Сити съ въпроса — какви мѣрки трѣба да се взематъ, за да се предотврати западането на английското благосъстояние. Отговорътъ на търговците гласи: „Ние трѣба да се стараемъ да купуваме отъ чужденците по-малко, отколкото имъ продаваме“. Въ тоя отговоръ се съдържа цѣлата програма, която по-после става доктрина, и която изигра по-сетне голѣма роля въ цѣлата стопанска история на страната. Отъ тоя принципъ се ржководѣше ранното законодателство на Англия. То преследваше двояка цель: отначало да привлече колкото се може повече монети отъ чужбина, а следъ това да се употребятъ всички усилия, да се задържатъ парите въ страната“¹.

¹ Янжуль, „Английская свободная торговля“, стр. 5.

По онова време Англия е имала нужда отъ пари, и отговорът на лондонските търговци до края се намира във връзка съ тия нужди. Той не е продиктуван отъ нѣкакви теории, а е отговарял на конкретните, реални нужди на страната. Следъ време, меркантилната практика намира изразъ и въ законодателството и се превръща и въ теоретическа система. Върно е, че законодателството се е развивало въ продължение на нѣколко вѣка въ направление на меркантилизма, и отъ тукъ се създава илюзията въ нѣкои икономисти, че законодателството се ръководи отъ нѣкакви дадени, установени теории. Забравя се, че самото икономическо развитие е вървѣло въ опредѣлено направление, което налага и развитието на икономическата политика въ опредѣлено направление. При меркантилизма, както това вече подчертахме, икономическата практика и политика предшествуватъ политическата икономия, т. е. теорията.

Каква е била практиката на меркантилизма? Обикновено различаватъ две фази въ развитието на меркантилизма — раненъ меркантилизъмъ и развитъ меркантилизъмъ. И единиятъ и другиятъ сж придавали решаващо значение на паритъ, а сж се различавали, първо, по методите и начините на добиването и запазването на паритъ и второ, че отношението къмъ паритъ при развития меркантилизъмъ не е било вече така непосрѣдствено и примитивно, както при ранния меркантилизъмъ.

Паритъ, споредъ единъ известенъ икономистъ, по своята природа сж злато и сребро, макаръ че златото и среброто не сж пари. Една страна, която е тръгнала по пътя на размѣната на стоки, трѣбва да има благородни метали, чието количество трѣбва да расте съ растежа на стоковото обръщение. Кредитът по онова време е билъ много слабо

развитъ — повечето отъ сдѣлките сж ставали въ наличност. При това не бива да се забравя, че кредитът не измѣства паритъ, а само намалява относително необходимото имъ количество. Ето защо, грижитъ за привличането на благородни метали въ страната и задържането имъ въ страната, става наскънна грижа на държавната власт. Само съ икономически мѣроприятия не можело да се привлече въ страната нуждното количество злато и сребро — трѣбвало да се взематъ административни мѣрки, за да се задържа златото и среброто въ страната. Въ Англия, въ епохата на ранния меркантилизъмъ, тия мѣрки сж се свеждали до: 1) контролъ надъ английските търговци; 2) контролъ надъ чуждите търговци. Английските търговци въ чужбина можели да купуватъ само въ опредѣлени, тѣй наречени мѣста за складиране. Въ тия мѣста, съобщава Янжуль, английски търговци доставяли свои обикновени стоки: вълна, кожи, олово, риба и пр. и получавали въ замѣна отъ чужденците необходимите продукти, въ повечето случаи манифактурни. За да извлечатъ полза отъ тая търговия и за да могатъ да я контролиратъ, били сж създадени особени корпорации, които изпълнявали две задължения: първо, — да наблюдаватъ за правилното събиране на митата отъ износа на вълната и второ — да следятъ за това, щото частъ отъ изплатените пари при всѣка отдѣлна сдѣлка, да се състои отъ чуждестранни пари или метали, които се внасяли въ Англия¹. По тоя путь се е решавала задачата за привличането на благородни метали въ страната. Парите сж били нуждни не само за обслужване на стокообмѣна, но и за кралската хазна.

¹ Янжуль, цит. съчинение, стр. 6.]

Всъки читател ще си зададе въпроса—зашо
часть отъ паритѣ е трѣбвало да се заплати съ
чуждестранни пари? Отговорътѣ е много простъ,
— защото въ онова време голѣма часть отъ англий-
ските монети били фалшифицирани и не е имало
никаквъ смисъл да се внасятъ отново въ страната.
Контрольът надъ търговците-чужденци, които
търгували въ Англия, е билъ още по-сложенъ.
Споредъ Янжуль, чужденецъ, който пристигалъ въ
Англия, е билъ длъженъ да отиде по най-краткия
път до монетния дворъ, за да размѣни паритѣ
си, или пъкъ да отиде къмъ единъ отъ кралските
чиновници, които се занимавали съ размѣна на
пари, за да размѣни чуждестранните си пари за
такова количество английски, каквито му давали.
И ако следъ това намирали въ него чуждестранни
пари, които той нѣмалъ намѣрение да размѣни,
тѣ се взимали въ полза на хазната, а самъ търг-
овецътѣ е бивалъ подлаганъ на строго наказание.

Отъ тия сдѣлки държавната кралска власт е
имала голѣма полза. Хазната, която имала нужда
отъ пари, размѣняла непълноценни монети за
пълноценни, и при размѣната хазната е извличала
голѣми печалби. Английските непълноценни монети
ги налагали като пълноценни не само на английските
поданици, но и на чужденците. Въ срѣдните
вѣкове, пише Янжуль, само съ една кралска запо-
вѣдъ е било възможно да се даде на монетите
такава цена, която не е отговаряла на вѫтрешната
металическа стойност на монетата и ето защо
много често самитѣ правителства сѫ прибѣгвали
къмъ фалшифицирането на паритѣ, което, както
споменахме, е ставало, за да се извлечатъ сигур-
ни доходи за кралската хазна, която се е нуждае-
ла отъ пари.

Освенъ това, чуждите търговци не сѫ имали

право да изнасятъ вѣнъ отъ Англия паритѣ, получава-
ни отъ продаването на своите стоки. Тѣ сѫ били при-
нудени да закупватъ английски стоки. За тая цѣлъ
сѫ били създадени два закона — законътъ за из-
разходванията и тоя за следенето. Първиятъ нала-
галъ на чужденците да изразходватъ получаваните
пари отъ сдѣлките въ Англия, за закупване на
английски стоки. За да се следи за това хазайнътъ
на чужденца е билъ длъженъ да следи за
всички негови сдѣлки и за начина на изразход-
ването на получаваните пари и да следи главно,
чужденецътъ да не изнася паритѣ задъ граница.
Такова е било детинството на английския капита-
лизъмъ. Това положение е характерно за ран-
ната стадия на меркантилизма. При по-развитите
икономически отношения, които настѫпватъ въ
Англия по-късно, налага се и необходимостта отъ
по-развита икономическа политика.

Развитиятъ меркантилизъмъ се появява въ
периода на по-широкото развитие на търговията,
когато се появява манифактурата, и когато се раз-
вива кредитъ. Започва епохата на тъй нареченото
натрупване на капитала. При тия измѣнили се
условия на стопански животъ, по-раншните ограни-
чения не можели да иматъ вече сила. Гонитбата
за злато и сребро продължава, но методите се
измѣнятъ. При новите условия, паритѣ проявяватъ
напълно функцията си на капиталъ, но паритѣ,
както е известно, могатъ да бѫдатъ капиталъ само
въ движение и затова тѣ не бива да бѫдатъ стѣ-
нивани. По-раншниятъ девизъ — повече да се про-
дава, по-малко да се купува — не съответствува
вече на новите условия.

Измѣнятъ се по това време и отношенията
къмъ производството. За по-раншната, сравнително
не широка търговия, достатъчно е било дребното

производство. При разширените възможности на търговията тръбвало да се развива производство във по-големъ масшабъ. Поощрява се вече манифактурното производство. Заедно със появата на едрото манифактурно производство, възниква и работническият въпросът. Отъ работниците се изисквало повече работа, а имъ се заплащало по-малко за труда. Меркантилизът приема вече видъне на търговска политика, а на индустриална. И затуй, редица изследователи на тая епоха третиратъ меркантилизма направо, като индустриална политика.

Нѣкои икономисти се обявяватъ и противъ опредѣлението, което дава за меркантилизма Адамъ Смитъ: „Различието въ постепенното развитие на благосъстоянието, въ различни времена, у различните народи, е породило две противоположни системи на политическата икономия, за срѣдствата за заботяването на народа. Едната може да се нарече меркантилизъмъ (търговска), а другата — земедѣлска система“¹.

Противъ това опредѣление на Смитъ се обявява на времето известниятъ теоретикъ на протекционизма въ Германия Фридрихъ Листъ, съ когото се солидаризира и историкътъ на политическата икономия Онкенъ. Последниятъ пише: „По спрavedливата забележка на Фридрихъ Листъ, тъйнапачената система на меркантилизма съ пълно право може да се нарече индустриална система, отколкото система на самия Смитъ“².

¹ Смитъ, „О природе и причинахъ богатства народа“, кн. V., стр. 224—225).

² Онкенъ, „История политической экономии до Адама Смита“, стр. 153.

Правъ е билъ, разбира се, Адамъ Смитъ, а не протекционистътъ Фридрихъ Листъ и Онкенъ. Индустрисалната политика въ епохата на развития меркантилизъмъ е била насочена къмъ сѫщата цель — да се развива производството на стоки, за да се разшири търговията, да се завоюватъ външни пазари и да се привличатъ повече пари въ страната. Ако за рannия меркантилизъмъ характерна е формулата $P/\text{пари}/ - C/\text{стока}/ - P^1$ (повече пари), то за развития меркантилизъмъ характерна е формулата $P - C \dots P \dots C^1 \dots P^1$. Значи, имаме пари, следъ това — стока, имаме пари — производство на стоки въ разширени размѣри, съ цѣль да се добиятъ повече пари. Производството въ случая не може вече да се игнорира. Но производството все още представлява необходимо условие за развитието на обрѣщението, което се счита истинския източникъ на богатството.

Меркантилизъмъ е икономическата политика на търговския капиталъ, чиято историческа мисия е била — да очисти пътя за индустриалния капиталъ. Когато мисията на търговския капиталъ завръща, меркантилизъмъ се превръща отъ факторъ, който съдействува за икономическото развитие, въ негови окови. Тогава се появява и опозицията противъ меркантилизма както въ политиката, тъй и въ теорията.

Редица изследователи като Онкенъ, Масловъ и др., виждатъ въ меркантилизма само система отъ мѣроприятия отъ икономико-политически характеръ. Други пъкъ автори не правятъ разлика между теоретическиятъ възгледи на меркантилизма и практическата страна на тая система. Всъщностъ, меркантилизъмъ тръбва да се разглежда едновременно и като система отъ практически мѣрки, които провежда държавната властъ, и като теория. Правъ

Чарке

е единъ известенъ специалистъ по политическа икономия, когато пише: „Първата теоретическа разработка на съвременния способъ на производство — меркантилната система — е имала за изходенъ пунктъ на своето изследване процеса на обръщението въ този видъ, както той се обособява въ движението на търговския капиталъ и затова тя е обхващаща повърхността на явленията, отчасти затова, че търговскиятъ капиталъ е първата свободна форма на съществуването на капитала изобщо, отчасти и вследствие онова преобладаващо влияние, което той оказва върху феодалното производство въ първия периодъ на преврата, въ периода на изникването на съвременното производство. Истинската наука за съвременната икономия започва отъ времето, когато теоретическото изследване преминава отъ процеса на обръщението къмъ процеса на производството“.

Отъ тия изказвания става ясно, че меркантилизъмът е далъ първата теоретическа разработка на съвременния начинъ на производство, но въ същото време същиятъ авторъ, когото цитираме, ясно подчертава, че действителната наука започва съ това време, когато теоретическото изследване преминава отъ процеса на обръщението къмъ процеса на производството.

За меркантилисти^{тъ}, предметъ на изследването е процесътъ на обръщението. Методътъ имъ се състои въ описание на наблюдавани^{тъ} явления и отчасти, въ класифициране, въ определяне на последнитъ, — задача чисто практическа. Меркантилната система е предистория на политическата икономия, както епохата на търговския капиталъ е предистория на съвременния начинъ на производство. Политическата икономия става наука първо, отъ момента, когато изследването се прехвърля

отъ областта на обръщението, въ областта на производството и второ, когато се създава нейната основа, т. е. теорията за трудовата стойност. На физиократите се пада заслугата за пренасянето на изследването отъ областта на обръщението, въ областта на производството, а началото на трудовата теория за стойността поставя Вилямъ Пети, икономистъ отъ епохата на разложението на меркантилизма.

За да станатъ още по-ясни възгледите на меркантилизма, ще се спрѣмъ на двама представители на тая школа, единиятъ — изразителъ на идеите на ранния меркантилизъмъ, а другиятъ — на развития меркантилизъмъ.

¹⁶⁶ Вилямъ Страфортъ (1554—1612). Въ 1851 год. въ Лондонъ излиза съчинението: „Критическо изложение на нѣкои оплаквания на наши^{тъ} съотечественици“. Това съчинение е било подписано съ инициалите С. Ф., а изложението е дано въ форма на диалогъ, въ който участвуватъ представители на разни слоеве на населението: рицарь, търговецъ, занаятчия, фермеръ, богословъ. Последниятъ представлява централна фигура, и въ своите изказвания изразява мнението на автора и основните идеи на съчинението.

Съчинението на Страфортъ излиза на бѣль свѣтъ въ разгара на аграрната революция, която започва въ Англия още през XV вѣкъ, и въ епохата на голѣмия приливъ на благородни метали отъ новооткритите земи — особено Америка, въ Европа. Трѣбва да се напомни, че въ онова време нашироко се е практикувала системата на фалшифицирането на монетите отъ кралете. Аграрната революция довежда до обезземяването на селяните и до преминаването отъ земедѣлието къмъ овцевъдство. Главната причина за това е било развитието

на търговията съвършено вълна, и покачването на нейната цена, а прииждането на нови благородни метали във страната и фалшифицирането на парите е имало като последица повишаване на цените на всички стоки и обща скжпция. Покачването на цените на стоките довежда до поскажване на работната сила, т. е. до повишение на номиналната работна заплата.

Във оплакванията си действуващите лица във разглежданото произведение се обвиняват един други във причините за общото бедствие. Рицарът казва: „Вий, мояте съседи земедълещи, вий, господинъ търговецъ, и вий, мой добъръ бакърджия, като другите занаятчии можете сравнително леко да защитите интересите си защото, колкото повисока става цената на всички предмети, във сравнение със ония цени, които съществували по-рано, толкова по-високо покачвате цените на вашите стоки и продуктите на вашия трудъ, които вие продавате. Но ние нямаме нищо подобно, което бихме могли да продадемъ на повишената цена и, по този начинъ, да уравновесимъ загубата, която търпимъ отъ купуваните продукти“. Фермерът се оплаква главно на земевладелеца отъ превъръщането на нивите във пасбища за овцете. „Тия овци също причината за всичките наши злини: затъхъ се разрушават целия стопанства, които доставяха по-рано най-различни продукти. Сега навсякъде само овце и овце“. Търговецът и занаятчията хвърлятъ вината за високата цена на труда върху работниците. Богословът се издига надъ всички съсловия и развива идеите на меркантилизма отъ ранния периодъ. Главната негова грижа е задържането на парите във страната. Той се безспокои най-вече отъ това, че отъ страната се изнасятъ пари. До идеите за търговския балансъ той още не достига.

Той протестира противъ появяването на фалшифицирани пари на пазара, които по своето тегло не отговарятъ на редовните монети, които се изземватъ отъ обръщението, или бъгатъ във чужбина.

Страфортъ вижда въ политиката на фалшифицирането на парите причина за поскажването на стоките. Той се обявява и за протекционизма, противъ внасянето на стоки отъ другите страни, особено такива стоки, които могатъ да бъдатъ произведени във Англия. Вноскът на стоки е свързанъ със износа на пари. Той се обявява противъ износа на вълна и внасянето на манифактурни стоки, които се изработватъ отъ същата тая вълна. Той е за това, щото платовете да се изработватъ във самата Англия. Главната причина за тия изказвания на Страфортъ е свързана съ централната негова идея за задържането на парите във страната. Продавайки вълна и купувайки манифактура на по-скажи цени, Англия изнася повече пари във чужбина, отколкото внася при продажбата на евтината вълна.

Другъ представител на меркантилизма, само че отъ развития етапъ, е Томасъ Менъ (1571—1641). Въ 1664 год. се появява неговата книга подъ заглавие: „Съкровището на Англия във външната търговия, или балансът на външната търговия“. Томасъ Менъ е билъ големъ търговецъ и единъ отъ директорите на Остиндийската компания и се счита за авторъ на теорията за търговския балансъ и представител на развития меркантилизъмъ. Менъ не е противъ изнасянето на парите, напротивъ, той се обявява противъ забраната на износа на пари. Той е за активна външна търговия, за такава търговия, която ще има като последица повече износъ, отколкото вносъ. Менъ казва: „Средството за увеличаване на нашето бо-

гатство и на нашите съкровища е външната търговия, при която ние винаги тръбва да се придържаме о следните правила: ежегодно да продаваме на чужденците стоките си на по-голема сума отъ онай, за която ние купуваме тяхните стоки. Да предположимъ, пише той, че нашето кралство има въ излишъкъ олово, вълнени платове, желъзо и др. мѣстни продукти, и ние всяка година изнасяме тоя излишъкъ въ чуждите страни за една сума отъ 2,200,000 фунта стерлинги. Съ това ние имаме възможност да купуваме отъ чужбина стоки за наше употребление, да речемъ за 2,000,000 фунта. Тогава кралството става по-богато за една година съ останалите 200,000 фунта стерлинги, които могатъ да бѫдатъ върнати въ страната като пари".¹

Менъ отъждествява богатството на страната съ парите. Активната външна търговия за него е срѣдство за добиване на срѣдства, които ще увеличаватъ количеството на парите вътре въ страната. Неговите възгledи сѫ по-широки. Тѣ сѫ свързани съ интересите на „Остинийската компания“. Тая компания е изнасяла големи количества пари въ Индия, но въ сѫщото време тя е внасяла много повече пари отъ Индия въ Англия. Изхождайки отъ опита на Остинийската компания, Менъ пише: „Най-изгодната търговия на Англия е търговията съ Остъ-Индия. Чрезъ посрѣдничеството англичаните получаватъ по-големи изгоди отъ индийските стоки, отколкото самите индийци“. Търговията съ Индия е била транзитна. Стоките, които се купували въ Индия, се продавали въ другите страни. Англичаните печелили и като купувачи, и като продавачи, защото търговията съ

¹ Янжуль, „Английская свободная торговля, стр. 76)

индийските стоки е била монополизирана отъ Англия.

Менъ се обявява противъ мѣрките, които стѣснявали експорта. Той искалъ да се намалятъ митата за изнасяните стоки — въ противоположностъ на ранните меркантилисти, които сѫ били за високи цени. Той се обявява за низките цени, които да конкуриратъ на външния пазаръ. Той се обявява противъ фалшифицирането на монетата. Искалъ е да се поощрява развитието на индустрията и да се засили износа на индустриалните стоки. Той се обявява за развитието на параходното дѣло и доказва големата полза отъ износа на английските стоки съ английски параходи. По всички въпроси той изхожда отъ интересите на крупния търговецъ. Това се вижда най-добре отъ възгледите му за транзитната търговия. Последната той счита за най-изгодна, защото тя донася най-голема търговска печалба въ пари.

Трудътъ на Менъ представлява значителна крачка напредъ въ сравнение съ съчинението на Страфортъ. И двамата сѫ меркантилисти, но се намиратъ на различна степень на развитие на английската икономика въ епохата на търговския капиталъ. Ако Страфортъ доказва необходимостта отъ задържане на парите въ страната, то Менъ доказва противното — необходимостта отъ износъ на пари отъ страната, особено, за целите на транзитната търговия. Изнасяне на пари, за да се осигури по-големия имъ вносъ, — такова е учението на автора на „Съкровището на Англия въ външната търговия“. На това учение е подчинена и теорията му за търговския балансъ и за курса на цените книга. Тия теории иматъ за задача да докажатъ безполезността и даже вредността на изкуствените мѣрки за задържане на парите въ страната.

ГЛАВА ВТОРА

РАЗПАДАНЕТО НА МЕРКАНТИЛИЗМА И ВЪЗ- НИКВАНЕТО НА КЛАСИЧЕСКАТА ШКОЛА

ВИЛЯМЪ ПЕТИ — ОСНОВАТЕЛЬ НА СЪВРЕМЕННАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ (1623—1887)

Основатълът на съвременната политическа икономия — Вилямъ Пети, е единът отъ най-гениалните и оригинални икономисти-изследователи. Това е оценка, която дава за Пети авторътъ на „Teorie über den Mehrwert“. Обаче, не всички историци на политическата икономия сѫ съгласни съ тая оценка за творчеството и заслугите на Пети. Онкенъ напримѣръ, заявява: „Че политическата аритметика на Пети (така е озаглавенъ единът отъ трудовете на Пети) е всъщност статистика, а не политическа икономия въ пълния смисъл на думата“.¹ Въ тая оценка на Онкенъ нѣма нищо за очудване. Съвременните официални икономисти, които сѫ се отказали отдавна отъ теорията за трудовата стойност, не могатъ да дадатъ правилна характеристика на основателя на тая теория. Но понеже Пети не може да бѫде съвсемъ зачеркнатъ отъ списъка на икономистите, Онкенъ е принуденъ да заяви, че въ ново време Пети може да сѫма като предшественикъ на последователите на тъй наречената обективна теория, или на теорията за разходите. Върното е, обаче, че

¹ Онкенъ, „История политической экономии до Адама Смита“.

Пети е основател на политическата икономия, и единът от най-талантливите и гениални икономисти-изследователи. Но преди да се спрѣмъ на творчеството на Пети основател на теорията за трудовата стойност, нека видимъ социално-икономическата основа, върху която изниква тая теория.

Още въ главата за меркантилизма ние видяхме, че търговският капиталь подготвя редъ предпоставки за съвременния начинъ на производство, и че въ началото самото производство, въ съвременната му форма, се е развивало подъ знамето на търговския капиталь. Преминати сж цѣлъ редъ етапи, за да се дойде до прехода отъ търговския капиталь, живущъ въ сферата на обръщението, къмъ индустриалния капитализъмъ.

Преходът къмъ едрото производство се рисува по следния начинъ отъ единъ класикъ на политическата икономия: „Преходът става по три начина: първо, търговецъ направо става индустрисалецъ; това е случаятъ съ ония области на индустрията, основани на търговски начала, които разчитатъ на нуждите отъ областта на разкоша, областъ въ която, заедно съ сировия материалъ търговецътъ внася отъ чужбина и работници, както въ XV вѣкъ въ Италия – отъ Царигра Второ, търговецътъ превръща въ ~~надължност~~ посрѣдницидъ. дребните занаятчи или направо купува отъ самостоятелния производителъ. Номинално той го оставя самостоятеленъ, и неговиятъ начинъ на производство остава непромѣненъ. Трето, индустрисалецътъ става търговецъ и непосрѣдствено произвежда въ голѣми размѣри за търговия“. За унищожаване командващото положение на търговския капиталъ, решаващъ е третиятъ начинъ, т. е., когато индустрисалецътъ става търговецъ и непо-

сръдствено произвежда въ големи размѣри за търговия. Обръщението става единъ отъ моментите на производството, и по разни линии започва критика на меркантилизма. Подлага се на ревизия разбирането на меркантилисмът за ролята на паритетъ, за обръщението като източникъ на богатство, а най-важното, — започватъ да се търсятъ вътрешните икономически закономѣрности, т. е. задъ видимите нѣща започватъ да се търсятъ действителните. Отъ момента, когато обръщението става само единъ отъ моментите на производството, той престава да бѫде самостоятелно явление. Ключа за разбиране на явленията, които ставатъ въ процеса на обръщението, започва да се търси вече въ производството. Това е карало Вилямъ Пети да търси основите на пазарните цени, наричани отъ него естествени цени, въ-труда: съ това той поставя основите на теорията за трудовата стойност.

ЖИВОТЪТЪ И ДЕЙНОСТЪТА НА ВИЛЯМЪ ПЕТИ

Вилямъ Пети е живѣлъ въ единъ отъ най-бурните периоди на английската история. XVII вѣкъ е билъ за Англия вѣкъ на революция и контрапреволюция, и политическиятъ строй се стабилизира едва къмъ края на вѣка. Ожесточената борба, която започва въ началото на XVII вѣкъ (въ 1603 г., следъ смъртта на кралица Елизавета), между парламента, поддържанъ отъ народа, и кралската власт, завършва съ свалянето на последната и убиването на Карль I (1649 год.). Създава се република, но фактически цѣлата власт се концентрира въ ръцете на Оливеръ Кромвель, който става диктаторъ на Англия. Следъ неговата смърть (1658 год.), неговите наследници не успѣватъ да

1688

задържатъ властта и въ 1660 год свалената династия се реставрира и на английския престолъ се качва Карль II. Реставрацията, която не е траяла дълго време, е била пълна съ борби и интриги, които завършватъ съ бѣгството на Якөвъ II (който съмѣня на английския престолъ своя братъ Карль II). На вакантния престолъ парламентъ покачва Вилхелмъ Орански. Това събитие историците наричатъ безкръвна революция, извършена въ 1688 година. Вилхелмъ Орански получилъ властта отъ парламента при опредѣлени условия: да царствува, но не да управлява — властта си оставала въ ръцете на парламента.

Властиата на парламента по онова време е означавала власт на новата социална група — буржуазията, която е била достатъчно закрепнала, и власт на лендъ-лордовете. Народните маси си оставали въ разбито корито. Излъгани въ надеждите си, тѣ разбирали, че вадѣли кестените за други. Но отдѣлни единици изъ срѣдата на народа все пакъ сполучвали да се издигнатъ до високо обществено положение. Къмъ такива единици е принадлежалъ и Вилямъ Пети. Той е не само основателъ на политическата икономия, но и родоначалникъ на едно отъ най-аристократическите семейства въ Англия.

Пети се е подвизавалъ съ успѣхъ не само въ храма на науката, но и въ тоя на Мамона. Родилъ се въ бедно семейство на дребенъ занаятчия, той умира като перъ на Англия и като големъ милионеръ. Той съ големъ успѣхъ се е занимавалъ съ спекулация, но още съ по-големъ успѣхъ участвувалъ въ отрабването на ирландските инсургенти, като личенъ секретарь на управителя на Ирландия — Хенрихъ Кромвель (синъ на Оливеръ Кромвель).

Въ време на реставрацията Пети е служилъ на династията на Стюартите. Званието „перъ“ той получава отъ реставраторите. На наследниците си Пети оставилъ грамадно богатство и титли, а на науката — ценни произведения. Той е билъ единът отъ най-образованите и талантливи хора на своето време. Историкът на политическата икономия Онкенъ се отзовава така за него: „Редко се среща човекъ така многостраненъ. Лъкаръ по образование, той е билъ последователно математикъ, музикантъ, землемъръ, корабостроителъ и пр.“. По свойте възгледи Пети е билъ още меркантилистъ. Неговото отношение къмъ всички въпроси, въ това число и религиозните, се определяло отъ гледището на търговията и добиването на пари.

МЕТОДЪТ НА ПЕТИ

Опозиционното отношение на Пети къмъ меркантилизма като теория, се проявява преди всичко въ неговия методъ. Методът му, както самъ той се изразява, не е билъ традиционенъ. И действително, Пети скъсва съ традициите. Методът на меркантилистиите е билъ описателенъ: събиране на факти и изясняване на емпирическата връзка между тяхъ. Авторът на „Политическата аритметика“ заявява, че той иска да се възползува само отъ аргументите, взети отъ преживѣния си, и разглежда такива причини, които иматъ действително основание въ природата. Пети въвежда въ политическата икономия метода, който се е прилагалъ въ естествените науки. Той е далъ на този методъ и математически форми. Виждайки преди всичко последното, много автори не виждатъ истинската природа на Пети и въ него лице виждатъ само емпирикъ, който рату-

валъ за точно наблюдение (при помощта на статистиката), за точно наблюдение на фактите, и за тяхното описание при помощта на статистическия методъ. Разбира се върно е, че Пети е искалъ точни наблюдения, но не по-малко е върно и това, че той широко се е ползвалъ отъ научната дедукция за обяснение на наблюдаваните явления, за разкриване на тяхната същност. Пристъпвайки къмъ изучаването на рентата, Пети заявява: „Преди да се простираме за рентата, ние тръбва да се опитаме да обяснимъ тайнствената природа, както на паричната рента, наречена процентъ, така и на рентата отъ земята и къщите“. За Пети въпросът се свежда, както отбелязва единъ историкъ на политическата икономия, до същността на явленията, а не до самите явления. Да се разкрие същността на явленията или тяхната тайнствена природа, както се изразява Пети, е невъзможно безъ абстракции, което замъня микроскопа и химическите реактиви.

Пети разкрива първо, че същността на явленията и самото явление не са съ тъждествени; второ, че изследването не е достатъчно да разкрие същността на явленietо, а тръбва да показва още и какъ се появява последното. У Пети ние имаме първите опити за прилагането на метода, който намира свое то понататъшно развитие у физико-математиките и английските класици, особено у Рикардо.

ТЕОРИЯТА НА ПЕТИ ЗА СТОЙНОСТЯ

Пети различава естествена цена и политическа цена (истинска пазарна цена). Подъ естествена цена той разбира фактически стойността. Какъ определя той стойността? Въ едно отъ своите произведения той определя стойността

на стокитѣ съ сравнителното количество труда, което се съдържа въ тѣхъ. „Но преди да се простираме за рентата, ние трѣбва да се опитаме да обяснимъ тайнствената природа, както на паричната рента, наречена процентъ, така сѫщо и на рентата отъ земята и кѫщите“. При това въпросътъ се свежда до сѫщността на явленията, а не до самите тѣхъ. Преди всичко, задава се въпроса — какво е това стойностъ на стоката?

„Ако нѣкой може да получи отъ перуанска почва и достави въ Лондонъ една унция сребро въ сѫщото това време, въ течението на което той може да произвежда единъ бушель жито, то първата представлява отъ себе си естествена цена на другата; ако, благодарение на нови, по-богати мини, той ще бѫде въ състояние така леко да добие две унции сребро, както по-рано една, — то житото ще бѫде пакъ така евтино при цена 10 шилинга за бушель, както по-рано е било при цена 5 шилинга. Да допустнемъ, че производството на единъ бушель жито изисква толкова трудъ, колкото производството на една унция сребро“.

Такъвъ е, споредъ Пети, действителниятъ, а не мнимиятъ путь на опредѣляне ценитѣ на стокитѣ. Вториятъ пунктъ, който подлежи на изследване е опредѣлянето на стойността на труда: „Законътъ (законътъ за опредѣляне на работната заплата) би трѣбвало да осигури на работника само срѣдства за живѣене, защото, ако на работника му позволяватъ да получи два пъти повече, то той ще работи два пъти по-малко, отколкото би могълъ да работи и работи, а това за публиката означава загубване на сѫщото количество трудъ“.

Това място отъ произведението на Пети следва да се разбира така: Ако работникъ получава

стойностъ б часа за 6 часа трудъ, то той ще получи два пъти повече отъ това, което получава сега (когато му се дава стойностъ 6 часа за 12 часа трудъ). Тогава той ще почне да работи само 6 часа.

По тоя начинъ стойността на труда се опредѣля отъ необходимитѣ за живота срѣдства за сѫществуване. Работникътъ е производителъ на принадена стойност и доставчикъ на принаденъ трудъ само затова, защото той е принуденъ да употреби цѣлата си годна за работа работна сила, за да може да получи само необходимитѣ срѣдства за сѫществуване. Дали ще бѫде евтинъ или скѫпъ неговиятъ трудъ, зависи отъ две обстоятелства: отъ природното плодородие и размѣрътъ на издръжката (нуждите), които се опредѣлятъ отъ климата. „Естествената евтиния и скѫпия зависи отъ това, дали по-малко или повече ржце сѫ нуждни за удовлетворяването на естествените нужди: така — житото ще бѫде по-евтино, ако единъ произвежда за десетима, отколкото ако той може да снабди съ жито шестима: по тоя начинъ хората трѣбва да изразходватъ повече или по-малко, въ зависимостъ отъ климата“.

За Пети принадената стойностъ сѫществува само въ две форми: въ формата на рента отъ земята, и на парична рента (процентъ или лихва). Последната той извежда отъ първата. За него, както по-късно ще видимъ това и за физиократитѣ, първата е истинската форма на принадена стойностъ. Въ своето изложение той рисува рентата не само като излишъкъ, който се създава отъ труда, употребътъ свръхъ необходимото количество, но като излишъкъ на принадения трудъ на самия производителъ, който остава следъ като се пресмѣтне неговата заплата за погасяване на неговия капиталъ.

Тъй като, според Пети, стойността на житото се определя отъ съдържащото се въ него работно време, и тъй като рентата, споредът него, е това, което остава отъ продукта, следъ като се пресметне работната заплата и семената, то тая рента се равнява на принадения продуктъ, въ който се овеществява принадения трудъ. Рентата включва въ себе си печалбата, и последната не е още отдълена отъ рентата. Следът това Пети поставя също тъй сполучливо въпроса: „На какво количество английски пари може да се приравни по своята стойност това жито или тая рента? Азът отговарямъ — на такова количество пари, което въ течение на едно и също време ще добие нѣкой другъ, следъ като се пресметнатъ разходите за производството, ако той изцѣло се отдаде на производство на пари. Т. е. да предположимъ, че нѣкой другъ се отправя за страната на среброто и добива тамъ тоя металъ, изчиства го и пръвът доставя на мѣстото, кѫдето се произвежда житото, съче отъ това сребро монети и т. н... Да предположимъ по-нататъкъ, че тоя индивидъ, въ течение на това време, което той посвещава за добиване на сребро, получава също срѣдства за своето съществуване (храна, дрехи и пр.), тогава среброто на единия трѣбва да е равно на стойността на житото на другия: ако първиятъ има, напримѣръ 20 унции, а последниятъ 20 бушела, тогава унцията сребро ще представлява отъ себе си цената на единъ бушель жито“. Пети опредѣлено подчертава, че различните видове трудъ нѣматъ никакво значение, — всичко зависи само отъ работното време. „Ако производството на среброто би изисквало по-голѣмо умение и би било свързано съ по-голѣмъ рисъкъ, отколкото производството на жито, то като резултатъ, всичко би се

свело къмъ сѫщото. Да допустнемъ, че 100 души произвеждатъ въ течение на 10 години жито, и че сѫщото количество хора, за сѫщото време, сѫ заети въ производството на сребро. Тогава чистиятъ остатъкъ на добитото сребро е и цената на всичкото събрано жито, и равни части на първото ще съставляватъ цената на равни части на второто“. Включвайки по тоя начинъ печалбата въ рентата, която тукъ е равна на пълната принадена стойност, и следъ като намира паричния изразъ на рентата, Пети пристъпва съ не по-малко гениалност, къмъ опредѣляне паричната стойност на земята. Свеждайки рентата до принадения трудъ и следователно, до принадената стойност, Пети обяснява, че стойността на земята не е нищо друго, освенъ капитализирана рента, т. е. определена сума годишни ренти, или сума отъ ренти за опредѣлено число години. Всъщностъ рентата се капитализира и изчислява като стойност на земята по следния начинъ: Единъ акъръ дава ежегодно 10 фунта стерлинги рента Ако нормата на лихвения процентъ е равна на 5, то 10 фунта-стерлинги представляватъ процентъ на капиталъ отъ 200 фунта-стерлинги. И тъй като при 5% процентътъ замѣстватъ капиталъ за 20 години, то стойността на единъ акъръ би била равна на 200 фунта-стерлинги (20×10) Значи капитализацията на рентата се опредѣля отъ размѣрътъ на процента. Ако процентътъ е равенъ на 10, то рентата представлява процентъ на капиталъ отъ 100 фунта стерлинги, или на сумата отъ 10 годишна рента. Но тъй като Пети изхожда отъ рентата отъ земята, като всеобща форма на принадената стойност и включва въ нея и печалбата, то той не може да приеме процента и капитала за величина дадена, и е принуденъ да изчислява процента отъ самата

рента, като особена форма. Той постъпва въ този случай също тъй, както и Тюрго. Но какъ да се определи сумата на годишната рента, която обраzuва особената стойност на земята? Всъки даден човекъ е заинтересуван да купи толкова годишни ренти, колкото години може да живеят той самъ и неговото близко потомство, колкото живеят сръдният човекъ — дъво, баща и пр., а това по английска оценка е 21 година. Ето защо, за него няма никаква стойност това, което надминава 21 година, и затова той заплаща usus fructus 21 година, и това съставлява стойността на земята. Така Пети остроумно излиза отъ затрудненията, но при това оставатъ въ сила многочислените обстоятелства: че, първо — рентата, като изразъ на съвокупната селскостопанска принадена стойност, е извадена не отъ почвата, а отъ труда; тя е излишъкъ, който остава следъ като се пресметне онова количество трудъ, което е необходимо за поддържане живота на работника и че, второ, стойността на земята не е нищо друго, освенъ откупена за определено число години рента — такава превърната форма на самата рента, въ която принадената стойност (или принаденият трудъ), напримъръ за 21 година, представлява стойността на земята. Стойността на земята не е нищо друго, освенъ капитализирана рента. Така Пети прониква дълбоко въ същността на въпроса.

Отъ гледището на купувача на рентата (т. е. на купувача на земята), рентата се явява въ видъ на процентъ, който неговият капитъл носи, а въ тая си форма рентата става съвсемъ неясна и изпъква като процентъ отъ капитала. Определявайки по тоя начинъ стойността на земята и стойността на годишната рента, Пети е вече въстояние да обяви паричната рента като второстепенна форма

на рентата. Процентътъ се определя тукъ отъ цената на рентата, въ същото време, когато цената на рентата или покупната стойност на земята, обратно, определя се отъ процента. Но това е напълно последователно, защото рентата се представлява като обща форма на принадената стойност, отъ която паричниятъ процентъ се отделя като второстепенна форма.

У Пети ние за първи път намираме понятието за диференциалната рента. Той я обяснява не отъ различното плодородие на разните късове земя отъ еднаква величина, а отъ различното имъ положение, отъ различното разстояние отъ пазара при еднакво плодородие на парцелите, което е единъ отъ елементите на диференциалната рента. Той пише: „Както силното търсене на пари повишава процента, така силното търсене на жито повишава неговата цена, а затова и рентата отъ земята, на която расте житото, и, въ заключение, повишава се и цената на самата земя. Ако, напр., житото, отъ което се храни Лондонъ или която и да е армия, тръбва да се превозва отъ място, които се намира на 40 мили далечъ, то житото, което расте само на единъ км. далечъ отъ Лондонъ или отъ мястото където квартирува тая армия, ще донесе толкозъ свръхъ своята естествена цена, колкото съставляватъ разходите по превоза за 39 мили. По тия начинъ, въ по-близко населените места, за препитанието на които също нуждни големи райони, земята носи на това основание не само по-висока рента, но струва по-голяма сума годишни ренти, отколкото земи отъ също такова качество, но намиращи се на отдалечено място“.

Пети споменава също и за образуването на втората диференциална рента, за различното плодородие на земята и, следователно, за различната

производителност на труда на количества отъ равни участъци земя. Следователно, Пети е изложил диференциалната рента по-добре отъ Адамъ Смитъ. Пети се стреми да намъри естественото отношение на равенство между земята и труда. „Нашитъ сребърни и златни монети иматъ различни названия. Такива сж въ Англия фунтътъ, шилингътъ, пенсътъ, и всѣка отъ тѣхъ може да бѫде изразена като сума, или като част отъ която и да е друга. По тоя поводъ азъ искамъ да кажа следното: оценката на всички предмети следвало би да се подвежда къмъ два естествени знаменателя — къмъ земята, и къмъ труда, т. е. би следвало да кажемъ: стойността на кораба или на сакото е равна на стойността на толкова и толкова количество земя, на толкова и толкова количество трудъ, защото и корабътъ, и сакото, сж произведени отъ земята и човѣшкия трудъ, а щомъ това е така, то намъ е много желателно да намъримъ естественото равенство между земята и труда, за да бѫдемъ въ състояние така добре, или по-добре да изразимъ стойността при помощта на единъ отъ двата фактора, както и при помощта и на двата, и за да можемъ така лесно да сведемъ едните къмъ другите, както пенсите къмъ фунтите“.

Съ тая цель, следъ като намира паричния изразъ на рентата, Пети се старае да намъри действителната стойност на земята. Стойността той представя въ три преплетени единъ съ другъ вида: а) величината на стойността, която се опредѣля отъ равното количество работно време, при което трудътъ се разглежда като източникъ на стойности; б) стойността като форма на обществения трудъ. Затова паритетъ се приематъ отъ него за истинска форма на стойността, макаръ че на друго място Пети отхвърля всички илюзии на монетарната си-

стема; в) смѣсването на труда като източникъ на размѣнната и потрѣбителната стойност, при което естествениятъ предметъ на труда (земята) се взима за нѣщо дадено. Въ действителностъ, той разкъжва отношенията на равенство между земята и труда, представяйки цената на земята като капитализирана рента, т. е. говорейки за земята не като за естественъ предметъ на реалния трудъ.

Ние подчертахме въ началото, че много съвременни историци на политическата икономия подценяватъ Пети, а даже го отнасятъ и къмъ статистиците. Анализътъ на неговия методъ и неговите теории ни показва, че съ право нѣкога класици на политическата икономия го считатъ като основателъ на съвременната политическа икономия. Върно е, че Пети въ много отношения е още меркантилистъ въ теорията, но такъвъ, който въ изследванията си не само е съдействувалъ за разпадането на меркантилизма, но който и поставя основите на класическата политическа икономия. Както меркантилните, тѣй сжъ и антимеркантилните възгледи на Пети иматъ корените си въ преходната епоха, въ която той е живѣлъ. Въ XVII вѣкъ въ Англия, отъ една страна, още не излизатъ отъ сцената старомодните търговци и лихвари, но отъ друга страна, появяват се вече и новъ типъ комерсанти и индустриалици, чиито богатства се състоятъ отъ крупни манифактурни работилници и голѣми земевладения. Нищо чудно, че въ такова време представата за паритетъ, като единствена форма на богатството, се е преплитала съ представата за паритетъ само като срѣдство за обръщение и богатство.

ГЛАВА ТРЕТА

РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСТЬ СЛЕДЪ ПЕТИ

Следъ първите крачки, които прави Пети въ областта на политическата икономия, следватъ по-нататъшни стъпки отъ страна на неговите английски наследници. Всички трудове, които излизатъ презъ тая епоха (1691—1752), иматъ коренитъ си въ творчеството на Пети. А тоя периодъ е единъ отъ много важните за историята на политическата икономия. Най-близките наследници на Пети въ областта на политическата икономия сѫ Локъ и Морсъ.

ДЖОНЪ ЛОКЪ (1632—1704)

Лѣкаръ по професия, Локъ е известенъ главно като голѣмъ философъ на XVII вѣкъ. Локъ е отричалъ съществуването на вродени идеи. Считалъ е усъщането като източникъ на познанието и е биль най-близкия предшественикъ на френските материалисти отъ XVIII вѣкъ. Спиряки се на материализма на Холбахъ, Хелвейций и тѣхните последователи, Плехановъ пише: „Оспорвайки тоя възгледъ (т. е. съществуването на вродени идеи), френските материалисти, собственно казано, само излагаха учението на Локъ“.¹

¹ Плехановъ, „Къ вопросу о развитии монистического взгляда на историю“.

По своите политически възгледи Джонъ Локъ е биль либералъ. Той е единъ отъ теоретиците на конституционната държавна система, която е опредѣляла активна роля на третото съсловие въ държавното управление. Локъ е биль представителъ на новата социална група въ всичките ѝ форми — индустрислите, срещу работниците и пауперите, комерсантите, срещу старомодните лихвари, финансовата аристокрация, срещу държавните длъжници. Локъ не само теоретически е представлявалъ новата социална група, но е заемалъ и голѣми държавни длъжности по ведомството на търговията, и е биль единъ отъ основателите и главните акционери на „Английската банка“ (банката е основана въ 1694 год.).

Това не му прѣчило да бѫде единъ отъ рѣдните умове на своето време и да представлява новата социална група и въ областта на политическата икономия. Най-ярко той е застъпвалъ теорията за лихвения процентъ. Както и Пети, той е считалъ лихвата напълно нормално явление и се изказва противъ всѣко насилиствено нормиране на висотата на процента. Споредъ Локъ, причината за високата норма на процента е недостатъкът отъ пари. Ако съпоставимъ учението на Локъ върху труда съ неговото учение върху произхода на процента и рентата, — защото само въ тия опредѣлени форми се проявява у него принадената стойностъ, — то последната се оказва нищо друго, освенъ чуждъ трудъ, принаденъ трудъ. Споредъ Локъ, присвояването на количество срѣдства за производство, превишаващо това, което всѣки може да използува съ своя собственъ трудъ е политическа измислица, което противоречи на естествено-правната основа на собствеността, или на правото на частна собственостъ. Ето какво пише Локъ: „Макаръ че земята и всич-

китѣ нисши сѫщества принадлежатъ общо на всички хора, обаче, все пакъ, всѣки човѣкъ притежава известна собственостъ, заключаваща се въ неговата собствена личность, върху която никой, освенъ него, не може да има право. Ние имаме пълно право да кажемъ, че трудътъ на неговото тѣло, и дѣлъто на неговитѣ ржце, по справедливостъ му принадлежатъ. Това, което той е извлѣкъль отъ предметитѣ, създадени и представени му отъ природата, съединени съ неговия трудъ, сѫ свързани въ сѫщото време съ това, което не му принадлежи: и по тоя начинъ той превръща това въ своя собственостъ".¹ „Предметътъ на неговия трудъ, той го взима отъ ржцетѣ на природата, въ която той е биль обща собственостъ и е принадлежалъ еднакво на всичкитѣ ѝ деца, и по тоя начинъ е биль присвоенъ отъ него". „По сѫщия законъ на природата, който по тоя начинъ ни дава собственостъта, ограничава последната Човѣкъ има право да присвои съ своя трудъ и своя собственостъ, толкова, колкото той може да употреби за каквите и да сѫ нужди за своето сѫществуване, преди предметътъ да е изложенъ на развалянче. А това, което превишава тия предѣли, надвишава неговата частъ и принадлежи на други. Но главниятъ предметъ на собственостъта сега не сѫ плодоветѣ на земята и не животнитѣ, които я обитаватъ, а—само земята. Ясно е, че азъ предполагамъ, че и собственостъта на земята се придобива по сѫщия начинъ, както и по раншнитѣ форми на собственостъ. Парче земя, което има такива размѣри, че единъ човѣкъ може да го оре, засѣе, да го ожъне и да употреби неговитѣ произведения, съставлява собственостъ на

¹ Вж. „Теория прибавочной стоимости“, т. I, стр. 17.

тоя човѣкъ. Човѣкъ като чели се отдѣля съ труда си отъ общото достояние. Присвояването на земята, както ние видѣхме, е свързано съ нейното подчинение на човѣка или съ нейното обработване. Природата ясно е дала мѣрката на собственостъта съ това, че е поставила граници на труда и на нуждитѣ на хората. Никой не би билъ въ състояние да подчини всички съ своя трудъ, или всичко да присвои, и никой не би могъль да употреби за удовлетворяване на своитѣ нужди повече отъ една малка частъ отъ всичко това. Като че по тоя начинъ човѣкъ е въ невъзможностъ да наруши правото на своя близъкъ, или да стане собственикъ за негова смѣтка... Първоначално тая мѣрка поставила на всѣки човѣкъ много скромни граници на владение, ограничавайки това владение съ това, което той би могъль да придобие, безъ да нанася ущърбъ на другъ. Още и сега, макаръ че свѣтътъ изглежда препълненъ, безъ вреда може да се разпредѣли между всички собственостъта въ тия размѣри".

Трудътъ дава на предметитѣ почти цѣлата имъ стойностъ (value означава тукъ потребителна стойностъ, и трудътъ е взять като конкретенъ трудъ, а не отъ количествената му страна; но измѣрването на размѣнната стойностъ съ труда фактически се основава върху това, че трудътъ създава потребителна стойностъ). Остатъкътъ на потребителната стойностъ, който не може да бѫде сведенъ къмъ труда, е даръ на природата и затова, е обща собственостъ, въ пълната смисълъ на думата. Посрѣдствомъ това Локъ се старае да посочи основа противоречие на това положение, че собственостъта може да се придобие и по други пътища, освенъ чрезъ труда, и на това, че индивидуалнитѣ трудъ е, който създава частната собственостъ, не-

зависимо отъ общата собственост, давана отъ природата. „Всичностъ, отъ труда всѣка вещь получава своя особена стойност. 99 %, полезни за човѣка произведения на земята изцѣло зависятъ отъ труда“. „По тоя начинъ почти по-голѣмата част отъ стойността на земята се създава отъ труда. Разбира се, че даровете на природата принадлежатъ изобщо на всички, но човѣкъ е господарь на самия себе си и владѣтель на собствената си личност, на своите действия и своя трудъ, и въ качеството на такъвъ той съдѣржа въ себе си великата основа на собствеността“. По тоя начинъ единственъ предѣлъ на собствеността е границата на личния трудъ, а другата граница се състои въ туй, че никой не натрупва предмети повече, отколкото той може да употреби. Последната граница на собствеността се разширява, независимо отъ други размѣни, отъ размѣната на недѣлготрайни продукти (съ по-дѣлготрайни продукти, като напр. злато, сребро, елмазъ и пр.) за пари. „Всѣки може да натрупа такива дѣлготрайни предмети колкото му е угодно, защото предѣлътъ на неговата правомѣрна собственост се нарушава не отъ това, че той има много имущество, а отъ развалянето на онайчасть на това имущество, която за него е безполезна. Затова е било въведено употреблението на паритѣ — този дѣлготраенъ предметъ, който може да се запази, безъ да се разваля, и когото хората приематъ, по общо съгласие, въ замѣна на действително полезни, но преходни срѣдства за сѫществуване“. Така възниква неравенството на частната собственост, но мѣрилото на личния трудъ си остава въ сила. „Това неравномѣрно разпределение на предметите между частните собственици е станало възможно извѣнъ границитѣ на обществото и безъ особено-

съгласие, само затова, че хората сѫ приписали на златото и среброто стойност и мъчаливо сѫ се съгласили съ употребата на паритѣ“. Тоя въпросъ става по-ясенъ, като се съпостави и отношението на Локъ къмъ процента. „Сега ние искаме да изследваме сѫщо така, по какъвъ начинъ паритѣ придобиватъ природа, както и земята, да принасятъ ежегодно опредѣленъ доходъ, който ние наричаме процентъ или печалба. Земята по единъ естественъ начинъ произвежда нѣщо ново и полезно, ценно за човѣка. Напротивъ, паритѣ сѫ безплодни и нищо не произвеждатъ, но затова пѣкъ, по силата на съгласието, тѣ донасятъ въ джоба това, което е било възнаграждение за труда на другия. Това се предизвиква отъ неравенството при разпределението на паритѣ, неравенство, което на поземлените отношения влияе така, както и на паричните. Ако ти имашъ повече земя, отколкото ти искашъ или можешъ да обработвашъ, а другият има по-малко, то вследствие на това неравенство при тебе се явява арендаторъ на твоята земя; и такова сѫщо неравенство, което сѫществува при разпределението на паритѣ, привлича къмъ мене човѣкъ, който иска въ заемъ моите пари. По тоя начинъ моите пари придобиватъ, благодарение на старанията на човѣка, който ми дѣлжи, способността да произвеждатъ за него повече отъ 6 %, сѫщо, както твоята земя има способността, благодарение труда на твоя арендаторъ — да ражда продукти въ по-голѣмо количество отъ основа, което съставлява рентата“.

Въ случая Локъ е ималъ полемиченъ интересъ и се е стремѣлъ да докаже на земевладѣлци, че тѣхната рента по нищо не се отличава отъ процентите, взимани отъ лихварите. Благода-

1548/11

рение на неравномърното разпределение [на срѣдствата за производство, и рентата, както и процентните, пренасяте въ джоба на единия това, което е било възнаграждение за труда на другия. Това положение е много важно, защото Локъ е класически изразител на правовите отношения на новото общество, въ противоположността на феодалното, а върху неговата философия сѫ се основавали представитѣ на всичките по-сетнешки английски икономисти.

ДЕДЛЕЙ НОРСЪ (1641—1692)

Норсъ е билъ голѣмъ търговецъ, свързанъ главно съ външната търговия. „Съ Норсъ, — пише Онкень, — който дѣлго време е живѣлъ въ Цариградъ въ качеството на голѣмъ търговецъ, въ Англия за първи път се изтъкватъ на първо място въ литературата интересите на международната търговия съ тѣхния краенъ индивидуализъмъ и свѣтовно гражданство, съ което тѣ се противопоставяха на интересите на националното стопанство“. Основното въ случая е, че меркантилната теория и практика, съ развитието на новия начинъ на производство, (а то едновременно се е развивало надлѣжъ и наширъ), се превръща въ окови за него. Норсъ, който е билъ практически свързанъ съ международната търговия на Англия, непосрѣдствено е чувствуvalъ меркантилните ограничения, особено по линията на външната търговия, и, въ унисонъ съ други писатели отъ онова време, се бори противъ тия окови. Норсъ и Локъ сѫ вървѣли по пътя, начертанъ отъ Пети. И съ право авторътъ на „Theorien über den Mehrwert“ пише: „Сравнението на произведенията на Норсъ и Локъ съ произведението на Пети показва зависимостта на

тия писатели отъ Пети, особено въ онова, което тѣ говорятъ за установяване на законния процентъ, за фалшифицирането на паритетъ и т. н. Тѣхните произведения се намиратъ въ тѣсна връзка съ произведенията на Пети и се основаватъ върху тѣхъ“. Норсъ, както и Локъ, аргументира получаването на процентъ, съ рентата. Но Норсъ се изразява по-практически, безъ да навлиза въ теоретически тѣнкости. „Както земевладѣлецъ, — пише той — дава подъ наемъ своята земя, така даватъ подъ наемъ своя капиталъ тия, които владѣятъ капитала, но нѣматъ достатъчно способности да го употребятъ въ търговията и се боятъ отъ трудностите, свързани съ тая работа. Това, което тѣ въ тая случай получаватъ, се нарича процентъ. Но това е само паричната рента, подобно на това, както доходътъ на земевладѣлеца е поземлена рента. Еднаквостта на процента Норсъ обосновава още и съ това, че на разни езици наема за земята и паритетъ се обозначаватъ съ еднакви думи“. Той отива по-нататъкъ и счита, че процентътъ трѣбва да бѫде по-високъ отъ рентата: „Въ това време, когато земевладѣлецъ съ нищо не рискува, — неговата земя не може да бѫде занесена никаде отъ арендатора, — кредиторътъ при неблагоприятни обстоятелства може да загуби всички си капиталъ. По отношение опредѣлянето на процента, Норсъ прави доста голѣми крачки напредъ въ сравнение съ Пети и Локъ. Последните поставятъ висотата на процента въ зависимостъ отъ количеството на паритетъ, въ зависимостъ отъ търгсенето и предлагането на лихварския капиталъ. „Ако има, казва той, повече предлагачи на заемъ, отколкото такива, които търсятъ такъвъ, нормата на процента се понижава“. Излождайки отъ това, Норсъ правилно отхвърля оплането на търговците отъ високия процентъ. Не ни-

зъкъ процентъ, пише той, ще оживи търговията, но съ разрастването на националната търговия, излишъкът на капитала ще понижи процента от капитала". Норсъ пръвъ върно е разбралъ процента. Споредъ Локъ, причината за високата норма на процента е недостатъкът отъ пари. Норсъ доказва обратното — че „високата норма на процента“ зависи не отъ недостатъка на пари, а отъ недостатъка на капиталъ или доходъ. Норсъ пръвъ развива определено понятие за щока или капитала, или право, за паритъ като проста форма на капитала, доколко тъ не служатъ като срѣдство за обръщение. Така че заслугата на Норсъ по въпроса за процента се състои въ това, че той свързва процента не съ паритъ, а — съ паритъ, които съ превърнати въ капиталъ. Норсъ осмива ония, които пазятъ пари и ги трупатъ. „Никой — казва той — не става по-богатъ отъ това, че държи цѣлото свое имущество въ формата на златни и сребърни нѣща и т. н. — обратно, той отъ това обединява. Най-богатъ отъ всички е онъ, чието имущество расте и то независимо отъ туй, състон ли се то отъ дадена подъ аренда земя, или отъ капиталъ, даденъ срещу процентъ, или пъкъ отъ стоки, пустната въ търговията и индустрията“. Въ възраженията си срещу принудителното нормиране на процента Норсъ е по-последователенъ, отколкото Пети и Локъ. Норсъ е единъ отъ първите английски икономисти, които скъжватъ съ меркантилната теория за търговския балансъ, и който е искалъ пълна икономическа свобода, въ това число и свобода на външната търговия. Норсъ е повече практикъ и емпирикъ, отколкото теоретикъ. Повече практически, отколкото теоретически решава Норсъ и проблемата за паритъ. Той пита: „Какво е нужно на хората, които плачатъ за пари?“ И

описвайки оплакванията на разните групи на населението отъ липсата на пари, той казва, че не пари имъ сѫ нужни, а нѣщо друго. „Просякътъ се нуждае отъ срѣдства за сѫществуване, земевладелецътъ има нужда да заплати дълга си, търговдитъ иматъ нужда да продадатъ стокитъ си и да купятъ други, и общиятъ изводъ на Норсъ е такъвъ: тъй като паритъ служатъ като обща мѣрка за купуване и продаване, то всѣки, който иска да продаде нѣщо и не намира купувачи, е склоненъ да мисли, че причината, за да не намиратъ неговите стоки пласментъ, е липсата на пари въ държавата: „И ето, отъ всѣкъде идватъ оплаквания за недостатъкъ отъ пари, но това е голѣма грѣшка“. Споредъ Норсъ, недостатъкъ отъ пари не може да има, защото тъ, като стоки, се взематъ отъ тѣзи, които ги иматъ въ излишъкъ, и се предаватъ тамъ, кѫдето се забелязва недостатъкъ или се търсятъ. Нѣщо повече — излишните пари преставатъ да бѫдатъ пари, а сѫ просто на просто благородни метали и се разглеждатъ само като такива. Фактически Норсъ свежда паритъ до стока, но вследствие особените свойства на благородните метали, паритъ изпълняватъ редъ функции въ стокообръщението. Силата на това разбиране на ролята на паритъ се състои въ това, че то се освобождава отъ фетишистките представи, но слабата страна се състои въ това, че не е изяснена сѫщността на паритъ като абсолютна форма на стойността, като битие на стойността. Това е, обаче, позицията на която е спрѣла цѣлата класическа политическа икономия.

ДАВИДЪ ЮМЪ и Ж. МЕСИ

Анонимното съчинение на Меси се появява въ 1750 год., а втората част „Essays“ на Юмъ, където се намира неговият опит за процента — въ 1752 год., т. е. две години по-късно. По този начинъ първенството принадлежи на Меси. Юмъ излиза противъ Локъ, а Меси — противъ Пети и Локъ, които също поддържали възгледа, че височината на процента зависи отъ количеството намиращи се въ обръщение пари и че въ действителността като действителен предметъ за заемъ служатъ парите (а не капиталът). Да започнемъ съ Юмъ. Въ неговото съчинение заслужава внимание следниятъ изразъ: „Всичко въ свѣта се купува посрѣдствомъ труда“. Юмъ счита също така рентата отъ земята като първоначална форма на принадената стойност, а процента върху капитала — втората нейна форма. Поземлената рента произлиза, споредъ него, отъ това, че широките слоеве на народа също лишени отъ поземлена собственост. „Който и да е народъ, щомъ се издигне малко надъ състоянието на дивачеството, и неговата численостъ прехвърли първоначалното население, въ неговата страна неизбѣжно трѣба да изникне имотно неравенство: и докато единъ иматъ по-голѣми парциeli земя, владението на другите е ограничено въ тѣсни рамки, а трети се оказватъ съвѣршено лишени отъ собственостъ. Тия, които иматъ земя повече, отколкото могатъ да обработватъ, използватъ ония, които никакъ нѣматъ и се договарятъ съ тѣхъ за получаване една част отъ дохода. Така изниква процента отъ земята: и нѣма цивилизирано общество, колкото и слаба да е неговата цивилизация, въ което работата да произлиза друго-яче. Високата на нормата на процента зависи

отъ търсенето на заемотърсачите и отъ предложението отъ страна на заемодавците, т. е. отъ търсенето (на паричния капиталъ) и предлагането му. Но следъ това той съществено зависи отъ високата на печалбата, „която произлиза отъ търговията“.¹

„По-голѣмъ или по-малъкъ запасъ отъ трудъ и стоки трѣба да окаже голѣмо влияние върху нормата на процента, тъй като въ действителностъ, когато вземаме пари подъ лихва, ние взимаме на заемъ трудъ и стоки“. „Никой нѣма да се задоволи съ низка печалба, ако той може да получи високъ процентъ отъ своя капиталъ, и никой нѣма да се задоволи съ низъкъ процентъ, ако той може да получи висока печалба отъ своя капиталъ“. Високъ процентъ и висока печалба — и дветѣ служатъ като показатели за бавния прогресъ на търговията и индустрията, а не за недостатъка отъ злато и сребро. Низкиятъ процентъ показва противоположното явление, защото паричниятъ процентъ може да порастне само въ случай, че се произведатъ много заеми, но съществуватъ малко богатства за тѣхното покритие, а търговскиятъ печалби съюжъ голѣми“.

Такава държава, която има само поземлени собственици, винаги има много заемодавци, и нормата на процента трѣба да бѫде висока, тъй като незаетото въ работа богатство винаги съ жадностъ търси удоволстия, а производството, освенъ земедѣлието, е съвсемъ ограничено. Обратно става, когато се развива търговията. Жадното стремление къмъ печалба всецѣло обхваща търговеца. За него нѣма друго по-голѣмо удоволствие отъ това, което му доставя ежедневното увеличение

¹ Д. Юмъ, „Essays“, стр. 329.

ДАВИДЪ ЮМЪ и Ж. МЕСИ

Анонимното съчинение на Меси се появява въ 1750 год., а втората част „Essays“ на Юмъ, където се намира неговият опит за процента — въ 1752 год., т. е. две години по-късно. По тоя начинъ първенството принадлежи на Меси. Юмъ излиза противъ Локъ, а Меси — противъ Пети и Локъ, които съж поддържали възгледа, че височината на процента зависи отъ количеството наимиращи се въ обръщение пари и че въ действителностъ, като действителенъ предметъ за заемъ служатъ парите (а не капиталът). Да започнемъ съ Юмъ. Въ неговото съчинение заслужава внимание следниятъ изразъ: „Всичко въ свѣта се купува посрѣдствомъ труда“. Юмъ счита също така рентата отъ земята като първоначална форма на принадената стойност, а процента върху капитала — втората нейна форма. Поземлената рента произлиза, споредъ него, отъ това, че широките слоеве на народа съж лишени отъ поземлена собственост. „Който и да е народъ, щомъ се издигне малко надъ състоянието на дивачеството, и неговата численостъ прехвърли първоначалното население, въ неговата страна неизбѣжно трѣба да изникне имотно неравенство: и докато едни иматъ по-голѣми парциeli земя, владението на другите е ограничено въ тѣсни рамки, а трети се оказватъ съвѣршено лишени отъ собственостъ. Тия, които иматъ земя повече, отколкото могатъ да обработватъ, използватъ ония, които никакъ нѣматъ и се договарятъ съ тѣхъ за получаване една част отъ дохода. Така изниква процента отъ земята: и нѣма цивилизирано общество, колкото и слаба да е неговата цивилизация, въ което работата да произлиза друго-яче. Високата на нормата на процента зависи

отъ търсенето на заемотърсачите и отъ предложението отъ страна на заемодавците, т. е. отъ търсенето (на паричния капиталъ) и предлагането му. Но следъ това той съществено зависи отъ високата на печалбата, „която произлиза отъ търговията“.¹

„По-голѣмъ или по-малъкъ запасъ“ отъ трудъ и стоки трѣба да окаже голѣмо влияние върху нормата на процента, тъй като въ действителностъ, когато вземаме пари подъ лихва, ние взимаме на заемъ трудъ и стоки“. „Никой нѣма да се задоволи съ низка печалба, ако той може да получи високъ процентъ отъ своя капиталъ, и никой нѣма да се задоволи съ низъкъ процентъ, ако той може да получи висока печалба отъ своя капиталъ“. Високъ процентъ и висока печалба — и дветѣ служатъ като показатели за бавния прогресъ на търговията и индустрията, а не за недостатъка отъ злато и сребро. Низкиятъ процентъ показва противоположното явление, защото паричниятъ процентъ може да порастне само въ случай, че се произведатъ много заеми, но съществуватъ малко богатства за тѣхното покритие, а търговскиятъ печалби съж голѣми“.

Такава държава, която има само поземлени собственици, винаги има много заемодавци, и нормата на процента трѣба да биде висока, тъй като незаетото въ работа богатство винаги съ жадностъ търси удоволствия, а производството, освенъ земедѣлието, е съвсемъ ограничено. Обратно става, когато се развива търговията. Жадното стремление къмъ печалба всецѣло обхваща търговеца. За него нѣма друго по-голѣмо удоволствие отъ това, което му доставя ежедневното увеличение

¹ Д. Юмъ, „Essays“, стр. 320.²

на неговото богатство“. „И затова, разширението на търговията поражда много заемодавци и по този начинъ понижава процента“. „Низкиятъ процентъ и низките печалби отъ търговията — това съж две нѣща, които се създаватъ една друга, и дветѣ предизвикани отъ развитието на търговията, която създава богати търговци и увеличава значението на паричния капиталъ, кѫдето търговците владѣятъ голѣми капитали. Независимо отъ това, съ какво количество метали тѣ съж представени тамъ, по-голѣмата част отъ това богатство често пъти търси ежегоденъ и сигуренъ доходъ,—когато неговите владѣтели съж изморени отъ работа или иматъ наследници на разположение и съж неспособни да се занимаватъ съ търговия. По-голѣмото предложение предизвиква падане на цените и принуждава заемодавците да се задоволяватъ съ по-ниска норма на процента. Това съображение подбужда мнозина да оставятъ капиталите си въ търговията и по-добре да се задоволяватъ съ ниски печалби, отколкото да даватъ парите си подъ лихва при твърде ниска лихва. Отъ друга страна, когато търговията достига голѣмъ разцвѣтъ и привлича къмъ себе си голѣми капитали, тогава се изостря конкуренцията между капиталите, което понижава търговската печалба въ сѫщото време, когато търговията расте. Спадането на печалбата въ търговията принуждава търговците да се задоволяватъ съ по-малки размѣри на процента,—когато тѣ представатъ да се занимаватъ съ дѣлата си и преминаватъ къмъ спокойно бездѣлие. Затова, безполезно е да се търси, кое отъ тия две обстоятелства — ниската ли норма на процента, или пъкъ ниската печалба — е причина, и кое е следствие. И дветѣ се пораждатъ отъ развитието на търговията и взаимно се предизвикватъ едно отъ друго. Благода-

рение на силното развитие на търговията, намаляватъ се и процентите, и печалбата, посредствомъ създаването на голѣми капитали. При това намалението на процента винаги се поддържа отъ съответно намаление на печалбата. Може да се прибави, че низките печалби, ако тѣ се опредѣлятъ отъ увеличението на търговията и индустрията, сами на свой редъ водятъ къмъ по-нататъшно разширяване на търговията, правейки стоките по-евтини, съживяватъ консумацията и поддържатъ индустрията. По тоя начинъ процентътъ е истинскиятъ барометъръ на живота на държавата, и неговата ниска норма е признакъ за разцвѣта на народното благосъстояние“.

Въ гореспоменатото съчинение на Меси много съж характерни следните мѣста: „Отъ приведените изводки ясно е, че г-нъ Локъ приема, че естествената норма на процента се опредѣля отъ отношението на количеството пари на държавата къмъ задължеността на нейните жители отъ една страна, и къмъ нейната търговия — отъ друга. Ясно е сѫщо, че съръ Вилямъ Пети поставя тая норма въ зависимостъ само отъ количеството на парите. Бѣгатитъ хора, вмѣсто сами да употребяватъ въ работа своите пари, предпочитатъ да ги даватъ въ заемъ на другите, за да извлечатъ отъ тѣхъ печалби, предоставяйки на собствениците на парите известно участие въ печалбитѣ. Но, ако богатството на страната е равномѣрно разпределено между голѣмо число хора, тѣй че въ нея има малко такива богаташи, които биха могли да хранятъ две семейства посредствомъ влагането на парите си въ търговията, то въ такъвъ случай паричните заеми съж много рѣдко явление: защото, ако 2000 фунта стерлинги принадлежатъ на едно лице, то той може да ги даде въ заемъ, тѣй като отъ про-

центитѣ, които ще получи отъ тѣхъ, може да поддържа семейството: но ако тѣ принадлежатъ на десетина лица, то тогава тия последнитѣ не сѫ въ състояние да ги дадатъ въ заемъ, защото процентитѣ отъ тѣхъ не могатъ да изхранятъ десетъ семейства". Пита се, защо въ Англия процентътъ е равенъ на 4 вмѣсто на 8, както това е било по-рано? Защото тогава търговците сѫ турили въ джоба си два пъти повече печалба, отколкото по-рано. Защо нормата на процента въ Холандия е равна на 3, въ Франция, Германия и Португалия 5 и 6, въ Остъ-Индия 9, въ Турция 12 и пр.

„Въ всички тия случаи може да се даде единъ общъ отговоръ, който се състои въ това, че търговската печалба въ тия различни страни се отличава отъ оная, която се получава у насъ и при това тѣй силно, че отъ това се опредѣля цѣлата разлика въ нормата на процента". А отъ какво се опредѣля падането на печалбата — отъ вѫтрешната и външна конкуренция: „Вследствие упадъкъ на външната търговия (благодарение на чуждата конкуренция) или затова, че търговците едни следъ други все повече намаляватъ цените на своите стоки, или затова, че на тѣхъ имъ е необходимо да продаватъ какво да е, — сѫщо и за това, че тѣ се стремятъ да продаватъ възможно повече. Търговската печалба въобще се опредѣля отъ отношението на числото на търговците и размѣритѣ на богатството". Въ Холандия, кѫдето отношението на числото на хората, заети въ търговията, къмъ цѣлото население е тѣй голѣмо, — нормата на процента е най-ниската. Въ Франция, кѫдето имаме обратно отношение — нормата на процента е най-висока. Меси още по решително, отколкото Юмъ, представя процента просто като частъ отъ печалбата; и двамата обясняватъ спа-

дането на процента съ натрупването на капитала. (Меси говори — спестявания) и съ предизвиканото отъ това, падане на печалбата. И двамата еднакво малко говорятъ за произхода на самата търговска печалба.

ДЖЕМС СТЮАРТЪ

Всички икономисти правятъ тая грѣшка, че принадената стойност тѣ я разглеждатъ не въ чистъ видъ като такава, — а въ частнитѣ форми на печалбата и рентата. До физиократитѣ принадената стойност, т. е. печалбата, разглеждана като такава, се е извлечала отъ размѣната, обяснявала се е съ продажбата на стоката свръхъ нейната стойност. Джемс Стюартъ изобщо не се откъсва отъ тая ограниченностъ: даже по-вѣрно ще е да се каже, че той е билъ нейния наученъ възпроизводачъ. Стюартъ не сподѣля илюзията, съгласно която принадената стойност, получавана отъ отдѣлнитѣ индустриси, вследствие продажбата на стоката по-високо стъ нейната стойност, създава това богатство. Той различава положителна печалба и относителна. „Положителната печалба не означава загуба за никого: тя се създава отъ увеличението на труда, на индустрията или умението и предизвиква увеличение или разрастване на общественото благосъстояние. Относителната печалба означава загуба за едни или други лица; тя изразява колебанието на размѣритѣ на богатството между участниците, но не дава никакво увеличение на общественото благосъстояние. Не е трудно да се разбере смѣсената печалба: тоя видъ печалба е отчасти относителна, отчасти положителна. И двата вида могатъ да бѫдатъ нераздѣлни въ едно и сѫщо предприятие". Положителната печалба се

създава отъ увеличението на труда, на индустрията или умението. Стюартъ не си поставя за задача да си обясни по какъвъ начинъ тя се създава отъ това увеличение. Допълнителната забележка, че увеличението и повдигането на общественото благосъстояние сързултатъ на тая печалба, доказва, че Стюартъ е разбираш подъ това само увеличение на масата на потръбителните стойности, създадени вследствие развитието на производителността на труда, и, че той е смѣталъ тая положителна печалба съвсемъ независима отъ печалбитъ на капиталистите; тя винаги предполага увеличение на размѣнната стойност. Това се потвърждава отъ следнитъ негови мисли: „Въ цената на благата азъ различавамъ две нѣща, които действително сѫществуватъ и напълно се различаватъ една отъ друга: реалната стойност на стоките, и печалбата, получавана по пътя на тѣхното отчуждаване“. Цената на стоките съдържа, значи, два съвсемъ различни елемента: първо — тѣхната действителна стойност и, второ, profit upon alienation“, или печалбата, която се реализира при отчуждаването на стоките, при тѣхната продажба. По тоя начинъ тая печалба произлиза отъ това, че цената на стоките превишава тѣхната реална стойност, съ други думи — отъ това, че стоките се продаватъ по-високо отъ тѣхната стойност. При тия случаи, печалбата на едната страна винаги носи съ себе си загуба за другата. Никакъвъ добавъкъ къмъ общественото благосъстояние тукъ не се създава. Печалбата, т. е. принадената стойност, е относителна и се свежда къмъ колебанията на размѣрите на богатствата на участниците. Стюартъ отклонява само тая мисъль, че по тоя начинъ може да се обясни произхода на принадената стойност. Колкото и малко да се застъга природата и пр

изхода на принадената стойност, неговата теория за колебанието на теглото на богатствата между участниците, има важно значение при изучаването на разпределението на принадената стойност между различните групи и по различни рубрики печалба (процента и рентата). Че Стюартъ свежда цѣлата печалба на отдѣлните индустриалци къмъ тая относителна печалба, къмъ печалбата, получавана при отчуждаването, се вижда отъ следното: „Реалната стойност на стоката, казва той, се опредѣля отъ онova тѣхно количество, което срѣдно може да произведе работникътъ въ дадена страна, въ продължение на единъ день, недѣля, месецъ и т. н. Второ — тя се опредѣля отъ стойността на срѣдствата за сѫществуване и на разходите необходими както за удовлетворяване на личните нужди на работника, така и за добиване на необходимите за неговия занаятъ инструменти. Всичко това сѫщо трѣбва да се вземе срѣдно. Трето — отъ стойността на сировия материалъ“.

„Ако тия три елемента съ известни, тогава цената на продукта е дадена. Тя не може да бѫде по-малка отъ сумата на тия три елемента, т. е., по-малка отъ реалната стойност. Това, което превишава тая suma, съставлява печалбата на индустриалца. Тя винаги ще се намира въ зависимост отъ търсенето, и се измѣня въ зависимост отъ обстоятелствата. Отъ тукъ изниква необходимостта отъ силно търсене за раззвѣта на индустрията, — индустриалците нагаждатъ своя начинъ на животъ и своите разходи къмъ размѣрите на оная печалба, въ чието получаване тѣ не се съмняватъ. Отъ тукъ е ясно, че печалбата на отдѣлните индустриалци е винаги относителна печалба. Тя винаги произтича отъ това, че цената на стоката превишава нейната стойност. Така че, не би сѫществувала никакъвъ

печалба, ако всички стоки се продават по тъхната стойност. Стюартъ сът една страна отхвърля представа на монетарната и меркантилната система, споредът която продажбата на стоката по-високо отъ нейната стойност и получаваната по този начинъ печалба, създава принадена стойност — положително увеличение на богатствата. Отъ друга страна, той поддържа това тъхно мнение, че печалбата на отдълния индустрисацъ не е нищо друго, освенъ излишъкъ на цената надъ стойността, Излишъкъ, който, споредъ мнението на Стюартъ, винаги е относителенъ, тъй като печалбата на единия се уравновесява съ загубата на другия и затова движението на печалбата е само колебание на размѣрите на богатството между участниците. Въ това отношение Стюартъ каточели се явява рационаленъ изразител на монетарната и меркантилната система. Неговата заслуга въ опредѣлянето на понятието капиталъ се състои въ подчертаването, по какъвъ начинъ става процеса на отдълянето на условията на производството като собственост на опредѣлени групи, отъ работната сила. Процесът на възникването на капитала не-го го е занимавалъ много, и въпрѣки че не си е давалъ ясна смѣтка за неговото икономическо значение, той е гледалъ на него като на условие за съществуването на едрата индустрия. Той е изучавалъ хода на този процесъ, особено въ земедѣлието. Изникването на манифактурната индустрия като такава, правилно се представя отъ него като следствие отъ процеса на отдълянето отъ земедѣлието. Освенъ разгледаните въпроси, Стюартъ е изследвалъ цѣла редица други въпроси. Въ труда си „Изследвания на принципите на политическата икономия“ той се опитва да даде общъ курсъ и ръководство по политическа икономия. Той из-

следва проблемата за народонаселението, и отъ това гледище той разглежда натрупването — безъ последното не е възможно увеличение на населението. Но и проблемата за натрупването той разглежда меркантилистично. Излишъкъ на продукта, — онова, което остава следъ удовлетворяването на текущите нужди, трѣбва да се изнася вънъ отъ страната и да биде размѣняно за пари. Икономистите отъ онова време сѫ заимствували много нещо отъ Стюартъ, безъ да го споменаватъ. Даже Адамъ Смитъ, който се е ползвалъ отъ труда му, не го цитира и не го споменава. Въ едно отъ своите писма Смитъ обяснява замълчаването на книгата на Стюартъ така: „Ако азъ съвсемъ не споменавамъ за нея, то азъ живѣя съ надеждата, че всѣки неправилънъ възгледъ на Стюарта ще намѣри въ книгата ми ясно и опредѣлено възражение“. Особено много сѫ взели отъ Стюартъ Малтусъ и други теоретици на народонаселението. Стюартъ е разглеждалъ не само съвременния начинъ на производство, но и феодалния и античния начинъ на производство, и често провежда паралель между тѣхъ. Все пакъ, книгата на Стюартъ е минала незабелязано, а скоро е била и съвсемъ забравена. Една отъ важните причини за това е закъснѣлиятъ меркантилизъмъ — идеи, които той провежда въ книгата си, която се е появила въ времето, когато капитализъмъ започва да преминава отъ манифактурното къмъ машинното производство, т. е., когато се подготвятъ предпоставките за пълната победа на едрата индустрия. Епохата издигнала Адамъ Смита и хвърлила въ забрава Джемсъ Стюарта. Макаръ че Стюартъ е билъ първиятъ британецъ, който изработва обща система на съвременната икономия, все пакъ неговото учение си останало неприемливо.

ОБЩИ ИЗВОДИ

Въ епохата на разпадането на меркантилизма сж били издигнати редица етажи, но здрава система на политическата икономия още не е била изградена. Първо, още не е била поставена здрава основа, второ, и срѣдните и горните етажи не сж били още достатъчно циментирани и не сж били достатъчно здраво свързани помежду си. Пети се опитва да постави тия основи и опредѣли, че стойността на стоката зависи отъ работното време. Но неговите основи се оказватъ все още нездрави, неговата теория за стойността страда отъ редица недостатъци. Не е много здраво и цѣлото здание, което построява Пети. Достатъчно е да си спомнимъ, че той изследва принадената стойност въ формата на рента отъ земята. Джемс Стюартъ се опитва да даде систематичен курсъ по политическа икономия. Но, първо, неговата теория за стойността е най-слабото място въ цѣлия му курсъ, второ, цѣлата негова система не е нищо друго, освенъ реставрация на меркантилизма. Но все пакъ, фактътъ си остава, че не е била създадена политико-икономическа система, но сж били създадени много отъ елементите за такава система. Събранъ е биль голѣмъ фактически материалъ, нахвърлени сж били ценни мисли, водени сж били диспути по най-важните въпроси на политическата икономия.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ФИЗИОКРАТИТЕ

Физиократите сж истинските бащи на политическата икономия. Физиократическиятъ идеи и особено методътъ на физиократите сж се подготвяли постепенно, съ развитието на капитализма и съ преминаването на хегемонията отъ търговския капиталъ къмъ индустриския, и въ връзка съ развитието на самата икономическа мисъль. Физиократизътъ, отъ своя страна, е окказалъ влияние върху развитието на цѣлата икономическа мисъль, макаръ въ чистъ видъ той да се срѣща само въ Франция. Насъ ни интересува физиократизътъ като глава отъ политическата икономия. Понеже Франция е майка на физиократизма, ние започваме очерка съ разглеждане на ония условия, които сж съществували въ Франция и отъ които се е родила физиократическата школа.

ФРАНЦИЯ ВЪ ВТОРЯТА ПОЛОСВИНА НА XVII И ПЪРВАТА ПОЛОСВИНА НА XVIII В.

Ако XVII вѣкъ за Англия е билъ вѣкъ на революция, вѣкъ който я довежда до парламентаризма, то въ Франция обратно — презъ цѣлия вѣкъ кралската власт се закрепва и се превръща въ абсолютътъ. Последниятъ достига апогея си въ царствуването на Людовикъ XIV.

Вследствие закъснѣлого икономическо развитие на Франция, дворянството тукъ не успѣва

както въ Англия, да се обуржуази, а търговско-индустриалната група не успява да се издигне като самостоятелна сила. Съпротивлението, оказано против закрепването на кралската власт, въ отдални избухвания и въстания, получило смешното название „фронда“ (по името на една детска игра). Това съпротивление не отслабва кралската власт, а още повече я затвърдява. При Людовик XIV едрото дворянство е било окончателно превърнато въ придворна аристократия, която политически е била подчинена напълно на монарха, а последният започнал да управлява страната при помощта на централизирана бюрократия, която се е формирала от сръдните съсловия на дворянството и от тъй нареченото трето съсловие. Висшата аристократия е заемала най-почетните и високо платените длъжности при двора. Такава една система на организация на властта е изисквала колосални сръдства, което е било и една от най-важните причини, които принуждавали кралската власт да форсира развитието на търговията и индустрията. Тая политика привлича на страната на властта търговско-индустриалната група, която още не е била дорастнала за самостоятелна политическа роля, но която е представлявала вече доста голема икономическа сила. Да задържи тая сила на страната на абсолютизма, — това е било необходимото условие за съществуването на последния. Тая икономическа политика е била провеждана със голема решителност, твърдост и праволинейност, от министъра на финансите при Людовик XIV — Колбер (1619 — 1683 г.г.), от когото френският меркантилизъм получил названието колбертизъмъ.

Една от най-важните особености на колбертизма се е състояла въ пренебрежителното му отно-

шение към селското стопанство. Последното е било ограбвано от всички — от дворянството, духовенството, хазната, но никой не се е грижел за него. Почти всички данъци също били превърнати въ парични, а цените на селскостопанските продукти изкуствено се задържали на низко равнище. Износът на сирови материали и жито се забранявал, а вносът е бил свободен. Това се диктувало от една страна — от необходимостта да се доставя за индустрията евтина работна ръка и евтини сирови материали, а от друга — от необходимостта да се осигури продоволствието на неспокойния Париж и на резиденцията на краля — Версайль. Макар че Людовик XIV провъзгласява: „Държавата — това съм азъ“ — но, за да превърне Франция и нейните съсловия въ придатък към своята персона, той е трябвало да я зашемети със външни победи. Програмата на френския абсолютизъм се е заключавала въ създаване: първо, непобедима армия; второ, образцова експортна индустрия. Означало двете части на програмата се провеждали малко или много успешно, но тъкчи криели въ себе си вътрешно противоречие. Развитието на експортната индустрия издига на пръв планъ търговско-финансовата група, която съвсем не е била разположена да предоставя получаваната от нея печалба на безконтролното стопанисване от бюрократията. А създадената, нечувана за онова време грамадна армия, се е нуждаела от големи сръдства. Грамадни сръдства също били нужни и за воденето на военните. При царуването на Людовик XIV Франция е водила четири големи, опустошителни войни. Все повече и повечесе изостряли противоречията между търговската и индустриалната група от една страна, и висшето дворянство и духовенство — от друга. Пър-

вата е била представителка на паричните богатства, втората — на консумацията. Данъците, заедно сътежките феодални задължения, не можели вече да се понасят от селяните, и тъм като масово напускали селото, което не им давало нищо добро. Системата, създадена от Людовик XIV и неговите министри, е била построена на много нездрава основа. Обратно — тая система все повече и повече е разяждала основите. Наследниците на Людовика и Колбера се опитват да продължат тъхната политика, но безъвъзможният успех. Отъ успехите, които съмнили постигнати следът втората половина на XVII въекъ, както въ областта на търговската политика, така и отъ завоевателната въ първата половина на XVIII въекъ, не оставало вече нищо. Всичките придобивки били загубени. Колониите съмнили завладѣни отъ Англия, отслабнала и военна сила на Франция. Новите форми не съмнили да се развиват при ограниченията на феодализма, и индустрията е можела да се развива само при наличността на вътрешен пазаръ, а такъвъ имено нѣмало. Упадъкът на абсолютизма и феодализма, при създаденото тогава положение означавал упадъкъ и на меркантилизма. Икономическата мисъл потърсили нови пътища.

Въ съзнанието на тогавашните икономисти, селското стопанство се противопоставяло (при тогавашните условия друго-яче не е могло и да биде) на търговията и индустрията. Последните се развивали, както това подчертавме, за сметка на селското стопанство. Икономистите започват да издигат селското стопанство на първо място или съдруги думи, обявява се примата на селското стопанство надъ търговията и индустрията. Стремлението да се търси източника на богатството не въ обръщението, а въ производството, насочва-

френските икономисти, които работели въ една страна преимуществено селска, къмъ концентриране на своите изследвания въ селското стопанство. „Когато ставаше въпросъ да се покаже, че принадената стойност се създава въ сферата на производството, тогава тръбвало да се обърнемъ къмъ онай област на производството, въ която създаването на принадена стойност става независимо отъ процеса на обръщението, т. е. къмъ земедѣлието. И затова инициативата на новото учение принадлежи на страната, въ която е преобладавало земедѣлието. Създател на физиократизма е билъ Франсоа Кене, но това не значи, че той не е ималъ предшественици. Ние ще се спрѣмъ накратко на предшествениците на физиократизма въ Франция.

РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ ВЪ ФРАНЦИЯ

Разпадането на меркантилизма и изникването на класическата политическа икономия въ Франция става много по късно, отколкото въ Англия. То започва при царуването на Людовик XIV, въ периода когато е билъ министър Колбъръ, когато меркантилизмът въ Франция достига върха си.

Колбъръ е билъ виденъ държавникъ, прите-живалъ голъмъ административенъ и администраторски талантъ, билъ е човѣкъ съ желѣзна воля и преданъ слуга на господаря си. Той е билъ министър на финансите въ Франция повече отъ 20 години (1661—1682). Провежданата отъ него меркантилна политика до голъма степенъ е била подчинена на интересите на абсолютизма. Меркантилизът въ Франция получилъ името колберизъмъ, и началото на класическата политическа

ИКОНОМИЯ ВЪ ФРАНЦИЯ Е СВЪРЗАНО СЪ КРИТИКАТА НА КОЛБЕРТИЗМА.

Колбертизмът, като особена разновидност на меркантилизма, се отличава съ редица особености: 1) пълно игнориране на селското стопанство; колбертизмът довежда до крайност пренебрежването на селското стопанство; 2) прекален бюрократизъм при провеждането на меркантилната политика; 3) френският меркантилизъм е билъ икономически свързанъ повече отколкото въ другите страни, съ интересите на държавната хазна, а политически — съ абсолютизма. Търговията и данъчно финансата политика се преплитали помежду си така, че трудно е билъ да се дължат една отъ друга.

Критиката срещу колбертизма се е развита въ различни насоки. Едни писатели критикували едни страни, други — други страни отъ неговите действия. Ние ще се спремъ на възгледите на трима писатели отъ тая епоха, които критикували възгледите на колбертизма отъ гледището на икономиката и му противопоставили други политико-икономически принципи.

17-18

ПИЕР БУАЖИЛБЕРЬ (1646—1714)

Той е билъ съдия въ провинциалния руански парламент. Неговата съдебна практика въ провинцията му дава възможност да се запознае съ бедственото положение на селското население, което той описва въ мрачни картини. Той се обявява за адвокатъ на селското стопанство. Буажилберъ е първия френски икономистъ — представител на класическата политическа икономия. Последната се започва въ Англия съ В. Пети, а въ Франция — съ Буажилберъ. Но двамата спо-

менати икономисти работят въ две страни, съ различни условия. Англия въ епохата на Пети имала вече парламентаренъ режимъ, Франция въ времето на Буажилберъ е била още въ ноктищъ на абсолютизма. Въ Англия по това време капитализмът прониква вече въ селското стопанство, докато въ Франция селското стопанство е било въ упадъкъ. И нищо чудно, че предъ френската икономическа мисъль съ стояли съвсемъ други въпроси отъ ония, които съ се поставяли въ Англия. Пети си поставя задачата да открие тайната на рентата — поземлена или парична. Буажилберъ си поставя за задача — да стане адвокатъ на селското стопанство. Той си поставя за задача да привлече общественото внимание върху селското стопанство, да докаже теоретически неговото значение и неговата роля въ народното стопанство. Селското стопанство и селското население състоятъ въ центъра на концепциите на Буажилберъ.

Основниятъ стълбъ за могъществото и богатството на страната Буажилберъ е смѣтъ здравото селско население, а не градското население. На царуването на Людовикъ XIV, който игнориралъ селското стопанство, той противопоставя царуването на Хенрихъ IV (края на XVI и началото на XVII вѣкъ), комуто народната мълва приписвала фразата: „АЗЪ БИХЪ ИСКАЛЪ ВСѢКИ СЕЛЯНИНЪ ПО ПРАЗНИЦИТЕ ДА ИМА ВЪ СУПАТА СИ ПИЛЕ“. А на Колберъ Буажилберъ противопоставя министъра на Хенрихъ IV — Сюли, комуто приписваш следната мисъль: „ЗЕМЕДѢЛИЕТО И СКОТОВЪДСТВОТО СЪ ЗА ДЪРЖАВАТА ДВЕ СЛЪНЦА. ТЪ НАПЪЛНО ЗАМѢСТВАТЬ РУДНИЦИТЕ НА ПЕРУ“.

Пети и неговите последователи въ Англия не можели да дойдатъ до мисъльта, че земедѣлието и скотовъдството могатъ да замѣстяватъ рудниците

на Перу. Пети е вземалъ подъ внимание труда, който произвежда размѣнна стойност само въ тая степень, въ каквато продуктът на труда се размѣнятъ за сребро. Буажилберъ има друго - разбиране за размѣнната стойност. Вѣрно е, че и той фактически свежда размѣнната стойност къмъ работното време, като опредѣля „истинската стойност“ съ правилната пропорция, въ която работното време на индивидътъ се раздѣля между отдеълните отрасли на индустрията и като представя свободната конкуренция като общественъ процесъ, който установява тая правилна пропорция. Отъ тукъ следва и неговата теоретическа опозиция срещу меркантилизма, който прѣчи на конкуренцията да установи тая правилна пропорция, т. е. прѣчи за установяването на размѣнната стойност на стоката или на нейната „истинска стойност“. Но докато Пети не отдеълва размѣнната стойност отъ нейната парична стойност, то Буажилберъ обратно — напълно игнорира паричната форма. Той си представлява стоковото производство безъ пари. „Буажилберъ не е разбиралъ неразрывната и естествена връзка на паритът въ стокообмѣна. Не е разбиралъ, че сж противопоставени като чужди елементи две форми на съвременния трудъ. Въ това отношение той е предшественикъ на Прудона, който ратувалъ за безпарично стоково стопанство“. Истинската стойност на една стока е, споредъ Буажилберъ, друга стока, която се размѣня за първата стока — пропорционално на работното време, което е изразходвано за тѣхъ. Паритъ само нарушаватъ тая пропорция. Той е изхождалъ, види се, отъ това, че търговецътъ, като представител на паричното богатство, експлоатира и продавача, и купувача, и нарушиава еквивалента на размѣната. Това разбиране за паритъ е една отъ отличител-

нигѣ черти на френската политическа икономия, за разлика отъ английската. Въ алчността и жаждата за злато и сребро Пети е изждалъ могъщия стимулъ за развитието на индустрията и за завладяването на международния пазаръ. Буажилберъ разбира, че стоковото производство, което той счита като естествено и нормално производство, е производство на размѣнни стойности, обаче, пре небрегвайки ролята на паритъ, той въ сѫщото време вижда целта на това производство въ производството на потребителни стойности. Въ съгласие съ своята теория за размѣнната стойност на стокитъ, Буажилберъ счита за зло както високитъ, тъй и низкитъ цени на житото, защото и еднитъ и другитъ нарушивали еквивалентността на размѣната. Но характерното за неговите позиции е, че той предпочита високите цени предъ низките. Първите той смята за по-малка опасност. „Ниските цени на стопански продукти, — пише той, — водятъ къмъ забавяне на развитието на селското стопанство“. Той се обявява за покровителството на селското стопанство, за свободния износъ на селскостопански продукти и забраняване на вноса имъ. Но все пакъ, справедливо нѣкои смятатъ Буажилберъ първия защитникъ на икономическите свободи. Буажилберъ е предшественикъ на физиократитъ, първо, защото той разглежда икономическите отношения като естествени отношения и по тоя начинъ се приближава къмъ идеята за естествения редъ, която играе такава важна роля въ развитието на учението на физиократитъ; второ, защото развива концепцията на икономическия либерализъмъ и формулатата „laissez faire, laissez passer“. Тая идея е сѫщо тъй една отъ опоритъ на физиократизма; трето, защото той издига на първо място селското стопанство, и селското

население той смѣта стълбъ на богатството и силата на държавата.. Отъ тукъ не е далечъ до идеята на физиократитѣ за производителността само на земедѣлския трудъ; четвърто, Буажилберъ се приближава до физиократитѣ и въ игнорирането на паричната форма на стойностъта, въ свеждането на формулата С—П—С къмъ формулата С-С.. следователно, — къмъ свеждането на производството на стоки само къмъ производството на потребителни стойности.

Заслужава да се спрѣмъ съ нѣколко думи и на теорията на Буажилберъ за работната заплата. Подобно на английските икономисти отъ тая епоха, и той свежда работната заплата къмъ минимума срѣдства за сѫществуване. Но специфичната особеност на неговата теория за работната заплата се състои въ това, че той изхожда отъ позиции на богатитѣ слоеве въ село. Адвокатъ на селското стопанство изобщо, той излиза като прокуроръ срещу селскостопанските работници. Той се обявява противъ статутитѣ, които регулиратъ труда на селско-стопанските работници. По отношение на работниците той изхожда напълно отъ принципа: „Само природата има право да регулира икономическия животъ“. Буажилберъ повтаря аргументитѣ на Пети противъ високата работна заплата. Работникътъ нѣмало да работи цѣла недѣля, ако работата презъ една частъ отъ недѣлята му стига за прехранването му презъ цѣлата недѣля. Но Буажилберъ не е искалъ законодателно нормиране на работната заплата. Той прекрасно е разбирилъ, че повишаването ценитѣ на житото може лесно да намали реалната работна за лата, т. е. съ помощта на природата да регулира икономическия животъ.

МЕРХИЗЪ ДЕ АРЖАНСОНЪ (1694—1757)

Той е принадлежалъ къмъ аристокрацията и по едно време е билъ министъръ на външнитѣ работи при Людовикъ XV. Той е по-лѣвъ отъ Буажилберъ и по политическите и по икономическите си възгledи. Въ икономическата областъ той ясно, безъ уговорки е излизалъ съ девиза „*laissez faire*“. Той е билъ за пълната свобода не само въ вѫтрешната търговия, но и въ външната. Цѣла Европа трѣбвало да бѫде единъ пазаръ, кѫдето ще получи по-голѣма полза онъ, който произвежда най-много. На държавата де Аржансонъ предявява следнитѣ искания: „Добъръ сѫдия, потискане на монополитѣ, еднаква защита за всички жители, неизмѣнящи се въ своята стойностъ пари“, а всичко останало трѣбвало да бѫде предоставено на инициативата на отдѣлните индивиди. Обрѣщението на стокитѣ де Аржансонъ сравнява съ движението на въздуха: както първото нѣма граници, тъй и второто не трѣбва да ги познава. Де Аржансонъ защищава дребното производство, дребната търговия противъ едрата, не разбирачки, че първата, особено при системата на свободната търговия, води къмъ втората. Той нареджа въ следния редъ областитѣ на стопанството: земедѣлие, занаяти и търговия, и увѣрява, че благосъстоянието се състои „въ доброто земедѣлие, въ занаятитѣ на жителитѣ, неспособни къмъ земедѣлие и въ здравата вѫтрешна търговия“. Близостта на де Аржансонъ къмъ физиократитѣ се състои въ искането да се остави икономическиятъ строй самъ на себе си, въ издигането на земедѣлието на първо място и въ признаването само на вѫтрешната търговия.

РICHARD KANTILION

И той е единъ отъ предшествениците на физиократитѣ. Родилъ се е въ Ирландия, но дълго време е живѣлъ въ Парижъ, и своето главно произведение „Опить на търговията“ е написалъ на френски езикъ. Той е билъ крупенъ банкеръ и завеждалъ паричните дѣла на избѣгалите въ Франция, свалени отъ престола Стюарти. Кантільонъ издига тезиса: „Земята е източника и материала, отъ който се извлечатъ богатствата, а трудътъ на човѣка имъ придава формата“. Тая теза довежда въ по-нататъшно развитие до твърдението на физиократитѣ, че само земедѣлскиятъ трудъ е производителенъ. Самиятъ Кантільонъ е далечъ отъ подобенъ изводъ. По цѣлъ редъ въпроси той е меркантилистъ. Той е защищавалъ основната доктрина на меркантилизътъ — теорията за търговския балансъ. Кантільонъ е билъ предшественикъ на физиократитѣ и въ метода си. Той се е ползвалъ широко отъ абстракциите, опитвалъ се е да формулира общи закони и често прибѣгвалъ къмъ математически изчисления и таблици. За това Стенли Джевонсъ — единъ отъ създателите на математическата школа, смѣта Кантільона за създател на съвременната политическа икономия. Методътъ на Кантільонъ е метода на Пети, но Кантільонъ трѣбва да бѫде причисленъ къмъ ония икономисти, които силно сѫ съдействували за прилагането на научния методъ и следователно, за създаването на класическата политическа икономия. Неговата роля е особено голѣма въ Франция, гдето той е живѣлъ и участвуvalъ въ икономическия животъ. Въ заключение трѣбва да подчертаемъ, че Кантільонъ е отдѣлялъ много внимание на проблемата за народонаселението, на увеличението и движението на

последното въ зависимост отъ доходите на работника. Разсѫжденията на Кантільонъ сѫ били използвани отъ много икономисти, въ това число и отъ физиократитѣ, за по-нататъшното разработване на тая проблема, а сѫщо тъй и на теорията за работната заплата.

FRANCOIS KENE — СЪЗДАТЕЛЪ НА ФИЗИОКРАТИЧЕСКАТА ШКОЛА

Франсоа Кенѣ се е родилъ въ 1694 год. Неговиятъ баща е билъ земевладѣлецъ, но не е билъ дворянинъ. Баща му умира много рано, и той остава самъ. Занимавалъ се е съ разни науки, но неговата специалност е била медицината, и като докторъ-хирургъ, той е ималъ голѣмъ успѣхъ. Билъ е и голѣмъ специалистъ по вѫтрешни болести. Написалъ е редица произведения по медицина и биология. Въ 1749 год. Кене е билъ назначенъ придворенъ лѣкаръ, ползвалъ се е отъ покровителството на всесилната фаворитка на Людовика XV — маркиза Помпадуръ. Малко по-късно, въ 1752 год., кралът му повѣрява голѣмо имение. Биографитѣ отнасятъ преминаването на Кене къмъ икономическите въпроси къмъ времето отъ 1753—1756 год., т. е. онова време, когато той е ималъ вече 60 години. Общественото мнение въ Франция по това време живо се е интересувало отъ икономическите въпроси. Съ тѣхъ се занимавали широки обществени крѣгове. Това обстоятелство подбужда и Кене да се прехвърли въ областта на икономиката. Най-злободневниятъ въпросъ по онова време е билъ този за цените на житото (тѣ тогава се държали на низко равнище) и на данъците. Волтеръ съ свойствения си сарказъмъ пише въ 1750 год.: „Нацията, преситена отъ стихове, комедии, трагедии, романи, морални разсѫждения и

богословски диспути, се е заела най-сетне да разсъждава за житото". По въпроса за житото се изказва и Кене. Неговите първи икономически статии се появили въ знаменитата „Енциклопедия“, озаглавени „Фермери и жито“. Въ тия статии Кене доказвал, че причината за тежкото положение на селското стопанство съж тежките данъци и низкият цени на житото. Отначало Кене работи самъ, но скоро около него се събиратъ последователи, създава се цъла школа, която е живѣла, обаче, полузватворенъ животъ. Имала е редовни събрания, при което едни съж били само за посветените, а други съж били открыти. Въ историята на създаването на физиократическата школа решаваща роля е изиграла срещата на Кене съ маркизъ Мира бо стария — бащата на знаменития дънецъ отъ първия периодъ на Великата френска революция — Мира бо младия. Физиократитъ считатъ тая среща като начало за образуването на школата.

Мира бо стариятъ (1715—1789) се намиралъ до тогава подъ влиянието на меркантилните идеи. Авторъ на много произведения, той се е ползвалъ съ голъма популярност като писателъ — главно за своя трудъ, озаглавенъ „Приятель на човѣчеството“ или „Трактатъ за народонаселението“. Тая книга се появява въ началото на 1757 год. По това време е била готова статията на Кене — „Хора“. Изводитъ на Кене и тия на Мира бо били диаметрално противоположни. Мира бо формулиралъ известната ни вече теза, че населението съставлява богатството на страната. Въ формулаторката на Мира бо това положение гласѣло: „Увеличението на населението предшествува богатството“. Кене издига противоположната теза: „Богатството създава или предизвиква увеличението на населението“. Срещата между Кене и Мира бо

решава тоя споръ въ полза на Кене, и Мира бо става разпаленъ физиократъ. Така представя работата самиятъ Мира бо, който въ единъ подробенъ разказъ рисува, какъ е билъ победенъ отъ Кене и какъ за една нощ се превърналъ отъ Авељ въ Павелъ.

Победата на Кене надъ Мира бо тръбва да бѫде обяснена много просто. Въ физиократическата система феодализмът приема новъ, модеренъ видъ, а новото общество получава феодална външность. Тая призрачна външность е, която заблуждава принадлежащите къмъ феодалитъ последователи на Кене и преди всичко патриархалния своеобразенъ човѣкъ — Мира бо стария. Близката смърть на феодалния строй се е чувствуvalа и отъ представителите на привилегированите съсловия, и мнозина отъ тѣхъ открито преминавали на страната на третото съсловие. Но Мира бо, който е билъ много оригиналенъ екземпляръ не можелъ да се реши на такава стѫпка. За него е била необходима поне „призрачна външность“, която създавала илюзията, че новото общество, идвашо на смърта на феодализма не е нищо друго, освенъ обновено издание на последното. Тая призрачна външность той намира въ физиократизма и здраво се хваща за него.

Но „призрачната външность“, въ която новите отношения изпъкватъ въ учението на Кене, характеризиратъ и последния. Кене е ималъ нужда отъ „феодална външность“. Представителъ на третото съсловие, достигналъ „почетното“ звание дворянинъ, позуващъ се отъ покровителството на Помпадуръ и милостъта на краля, — придворниятъ лѣкаръ Кене самъ е билъ пленникъ на тая външность. Той е билъ олицетворение на буржуа въ феодаленъ костюмъ. По политическиятъ си убежде-

ния Кене е билъ привърженикъ на просвѣтения абсолютизъмъ, както и мнозина отъ просвѣтителите на XVIII вѣкъ. Тѣ сѫ искали да предотвратятъ революцията съ реформи, прокарвани отъ просвѣтенитѣ монарси (такива нѣмало въ природата, но тѣ ги измисляли). Кене е хранилъ голѣми надежди, че предлаганитѣ отъ него реформи ще бѫдатъ осѫществени отгоре. Отначало той възлагалъ тия надежди на Людвикъ XV, а следъ като се убеждава, че последниятъ нѣма да стане просвѣтъ монархъ, той се опитва да превърне въ свой привърженикъ наследника на Людвикъ XV. По свойтѣ разбиранія Кене е билъ голѣмъ противникъ на материализма. Той отказва да участва въ „Енциклопедията“, когато тя подъ влиянието на Дидро приема ярко материалистически характеръ. Кене е признавалъ две субстанции: духъ и материя, които сѫ съвсемъ независими една отъ друга и даже не се намиратъ въ взаимодействие. Тия субстанции сами по себе си сѫ пасивни и се привеждатъ въ движение, въ действие и взаимодействие, отъ трета субстанция — активна, творческа. Тая трета субстанция е Богъ. Отъ тукъ следва и теорията за двата вида познание: първо — познание, основано на опита — тукъ Кене се приближава къмъ Локъ и заедно съ него отхвърля сѫществуването на вродени идеи и второ — познание, основано на вѣрата. Обектъ на първия видъ познания е физическиятъ свѣтъ и социалниятъ свѣтъ. Обектъ на втория видъ познания е Богъ.

Въ всичкитѣ тия възгледи нѣма нищо ново и оригинално. Въ общите въпроси на познанието Кене е билъ старомоденъ и изостаналъ човѣкъ даже за времето си. Той е живѣлъ въ вѣка на Дидро, Холбахъ, Хеласций и др. Той е билъ много назадъ даже и въ сравнение съ ония просвѣтители.

които не сѫ били материалисти. Той е носилъ много още феодални предразсѫдъци. Но въ политическата икономия Кене е билъ смѣлъ и гениалъ новаторъ, който прокарвалъ нови пътища. Независимо отъ това, че ималъ много предшественици, отъ които е заимствувалъ много, все пакъ неговата система се отличава съ голѣма оригиналностъ и дѣлбочина. Тя носи печата на неговия гений. Системата на Кене е имала голѣмъ, но кратковремененъ успѣхъ. Мнозина сѫтѣали, че тя, ако не напълно, то поне отчасти, ще бѫде осѫществена въ живота. Но събитията въ Франция се развивали съ такава бѣрзина и дѣлбочина, че физиократитѣ останали назадъ, и новите хора съвсемъ забравили за своя велики представителъ. Франсоа Кене умрѣлъ въ 1774 год. — 15 години преди Великата френска революция.

МЕТОДОЛОГИЯТА НА КЕНЕ

Методътъ на естественитѣ науки, внесенъ въ политическата икономия още отъ Пети, получава своето по-нататъшно развитие при Кене. Различието между физическия и социалния свѣтъ за Кене представля да е принципално, и това му дава възможностъ да обоснове по-дѣлбоко единството въ метода на естественитѣ и общественитѣ науки. Искането на Бужилберъ, щото икономическиятъ строй да бѫде предоставенъ самъ на себе си, намира своето по-нататъшно развитие при Кене, въ него-вите идеи за естествения редъ. Последниятъ господствува въ физическия и въ социалния свѣтъ. Лѣкарътъ Кене подхожда къмъ обществото, както къмъ живия организъмъ и различава въ него две състояния: здраво, нормално, и болезнено — ненормално.

И отъ тукъ следва, че къмъ обществото следва да се прилага и хигиена, и терапия. Първата се прилага, когато обществото е здраво, т. е. намира се въ равновесие, второто — когато обществото е болно и е излъзло отъ равновесие. Гледишето на динамиката на развитието е чуждо на нашия реформаторъ. Състоянието на равновесие дава неговата знаменита икономическа таблица. Идеята за естествения редъ го довежда до разбирането на икономическия процесъ като естественъ процесъ, който има свои вътрешни закономърности. Въ това се състои неговата голъма научна заслуга. Но неговото надисторическо гледище е тръбвало да го доведе и го довежда до разглеждане на съвременния начинъ на производство, като естественъ начинъ на производство. Тя го довежда и до натурализма, до разглеждане на естествената страна на процеса на производството, а не до разглеждане на неговата обществена страна. Последната се е възприемала като нѣщо естествено и недѣлимо отъ потрѣбителната стойност. Тоя методъ принуждава Кене да преквърли изследването отъ сферата на обръщението, кѫдето всичко се намира въ неустойчиво състояние, кѫдето бушува пазарната стихия, въ сферата на производството, и то въ такава сфера, която повече отъ всички сфери на производството или, която по-малко отъ всички други се намира въ зависимост отъ пазара. Такава сфера е земедѣлието. Пренасянето на изследването въ сферата на производството е една голъма научна заслуга на Кене. Въ това него го следватъ по-сетне представителите на цѣлата класическа школа въ политическата икономия. Но свеждането на производството само до земедѣлското производство е било наложено отъ социално-икономическото положение на Франция и методологически това се изразява

въ натурализма на Кене, който развиваъ теорията, че производството е увеличение на материията, която има място въ селското стопанство.

Още Буажилберъ пренася изследването въ областта на селското стопанство, но той не е ималъ още методологически принципъ. Последниятъ е билъ даденъ отъ Кене, който дава универсаленъ принципъ въ своето учение за естествения редъ, който свързва неговите икономически възгледи въ единна система. Предметъ на неговите изследвания е естествения редъ. Единъ отъ последователите на Кене — Дю-Понъ де Немуръ — опредѣля физиократизма като наука за естествения редъ. И законите, открити отъ такива изследователи сѫ универсални закони, които важатъ за всички времена и народи. Естествениятъ редъ е нагледно изобразенъ въ известната „Икономическа таблица“ на Кене. Въ това се състои нейното методологическо значение. Кене често е апелиралъ за очевидност, а тая очевидност можела да бѫде постигната съ помощта на неговата таблица, и затова тя се счита отъ неговите привърженици като велико откритие. Таблицата е показвала нагледно какъ произведения продуктъ на земедѣлието се разпредѣля между цѣлото общество; какъ това става естествено и свободно; какъ всички области на производството и всички групи на населението сѫ свързани помежду си и съставляватъ едно цѣло, и какъ земедѣлието, което е било много важно за физиократите, е основата на всички основи, защото само то произвежда чистъ продуктъ. Методологическото значение на таблицата е огромно, защото за първи пътъ е билъ направенъ гениаленъ опитъ да се представи цѣлото обществено производство и обръщението, като цѣло. Отдѣлните актове на размѣната се разглеждатъ отъ Кене не тѣй, както

изглеждатъ тъ на повърхността, разпръснати, неорганизирани, а отъ гледището на общественото възпроизвъдство. И затуй Кене го интересува не сдѣлките, склучени отъ фермерите или индустрисалците, а тия, които свързватъ помежду имъ селското стопанство и индустрията, тъй като само по тоя път става възпроизвъдството и въ първата, и въ втората фаза. Върно е, че физиократите не разбираятъ отношенията между индустрията и селското стопанство, като считатъ първата безплодна, но това ни най-малко не намалява значението на посочения методологически принципъ. То свидетелствува само за неправилната предпоставка въ прилагането му.

Въ учението на физиократите понятието „естествено“ има двояко значение: първо, то се противопоставя на субективното, което зависи отъ волята и желанието на хората; второ, то се противопоставя на историческото, като нѣщо постоянно, единъ пътъ за винаги дадено. Първото е върно. Икономическите категории и икономическите закони сѫ обективни, материални. Второто не е върно: икономическите категории и икономическите закони сѫ исторически категории и исторически закони. Тъ се опредѣлятъ отъ дадения начинъ на производството, и изчезватъ заедно съ изчезването на последното. До такова разбиране на „естественото“ физиократите недостигнали, но тъ имать тая заслуга, че отъ политическата икономия тъ изгонватъ субективизма, — разбирането, че икономическото развитие се опредѣля отъ волята, съзнанието, разума, и особено, отъ разума и волята на силните. „Голъма заслуга на физиократите е била тая, че тъ разглеждали съвременните форми на производството като физиологически форми на обществото, като форми, извикани на животъ отъ естествената необходимост.

мостъ на производството и независимо отъ волята, политиката и т. н. Това сѫ за тъхъ материалини закони. Грѣшката имъ се състои само въ туй, че тъ сѫ гледали на материалните закони, като на една опредѣлена степень въ историята на обществото, като на абстрактни закони, еднакво господстващи въ всички обществени формации“. Естествениятъ редъ, споредъ Кене, не зависи отъ волята и съзнанието на хората. Но сѫществува още и позитивенъ редъ. Последниятъ може да се приближи къмъ първия, но може и да се отдалечи. Тукъ излизатъ на сцената силните, и на първо място, просвѣтените монарси. На тъхъ Кене възлага ролята на учители и лѣкари, които сѫ длъжни: първо, да внедрятъ въ съзнанието на народа правдиво разбиране за естествения редъ, да лѣкуватъ обществото, когато то изпада въ болезнено състояние, т. е. да го връщатъ къмъ естествения редъ. Обективизъмъ на Кене не значи още фатализъмъ. Той отдѣля опредѣлено място и на волята на хората, т. е. на активността.

УЧЕНИЕТО НА КЕНЕ ЗА ЧИСТИЯ ПРОДУКТЪ

Нека разгледаме самата икономическа система на Кене. Централенъ неинъ пунктъ е учението за чистия продуктъ. Въ това учение на Кене намира своето решение проблемата за богатството (какъ, кѫде и отъ кого се произвежда) а, изхождайки отъ него, Кене се опитва да даде анализъ на капитала, принадлената стойност, производителния трудъ, на мястото и значението на всяка група въ обществото и т. н.. Кене различава: първо, умножаване на богатството, увеличението му. Второ, събиране на сумата на богатството. Първата става въ земедѣлието, второто — въ останалите об-

ласти на производството. Въ земедѣлието се увеличава самата материя, или, да се изразимъ икономически, става нарастване на потрѣбителните стойности. Въ останалите области на стопанството става само съединяване на вече съществуващи елементи на материята, и съединявайки се, разните видове потрѣбителни стойности даватъ новъ видъ потрѣбителна стойност. Но масата имъ не само се увеличава, но често пакъ се и намалява. (Напр., при преработването на сировитъ материали или полуфабрикатъ въ фабrikата). Това различие между земедѣлието и другите отрасли на стопанството се обяснява съ това, че въ земедѣлието работи самата природа и става „създаване“. Въ останалите области на стопанството, въ цѣлата обработваща индустрия, да не говоримъ за търговията, природата не работи. Излишъкътъ на новосъздадения продуктъ, отъ онова, което е било изразходвано, е чистъ продуктъ. Но какъ да се изчисли и опредѣли той? Докато ние се намираме въ сферата на физический свѣтъ, да се направи това е невъзможно. Разбира се, събраното жито е повече отъ посѣтото, но освенъ семена има и други разходи. Може, разбира се, всички разходи да се изчислятъ въ жито. Така и правятъ обикновено. Но това не е нищо друго, освенъ да се приеме за решене това, което трѣба да се реши. Изчисляването на другите разходи на земедѣлеца, вложени въ житото, предполага свеждането имъ къмъ нещо общо съ житото. Кое е това общо? Кене не си задава такъвъ въпросъ. За него нѣма никакви затруднения, защото той счита размѣнната стойност на продукти за толкова естествена, както и тѣхната потрѣбителна стойност. Продуктите и стоките сѫ идентични. Следователно, и новосъздените продукти, и разходите по тѣхното произ-

^{страдаща} веждане, отъ самото начало приематъ у него стойност изразъ. Въ такава стойностна форма, т. е. като нещо естествено, изпъква сѫщо отъ самото начало и чистиятъ продуктъ. Чистиятъ продуктъ, споредъ тая теория, не е нищо друго, освенъ излишъка на новопроизведената стойност на стоката надъ разходите на производството. И заслугата на Кене се състои въ това, че той превръща стойността и принадената стойност, отъ категория на обрѣщението, каквато тя е била у меркантилиста, (отъ такива представи не сѫ могли да се освободятъ напълно и икономистътъ отъ епохата на разпадането на меркантилизма), въ категория на производството. Върно, той не свежда нито стойността къмъ труда, нито принадената стойност къмъ принадения трудъ. Въ своята теория за стойността, която е теория за разходите на производството, той прави крачка назадъ въ сравнение съ теорията на стойността не само на Пети, но и на Буажилберъ. Но все пакъ фактътъ си остава фактъ — чистиятъ продуктъ, който се явява въ неговия разбирання отъ самото начало въ стойностна форма, се създава въ производството, следователно, стойността се създава въ производството. Неговата лъжлива представа, че природата създава новото, а трудътъ комбинира и измѣня формата на вече създаното, още повече подчертава, че стойността, която споредъ неговото разбиране е неотдѣлна отъ потрѣбителната стойност, е продуктъ само на производството. Той не свежда стойността къмъ труда, но тя е свързана съ производството, тя изниква въ последното. Свързана е съ производството, т. е. изниква въ производството и принадената стойност. „Физиократитъ“ пренесли въпроса за произхода на принадената стойност отъ областта на обрѣщението, въ областта на

непосрѣдственото производство и съ това сѫ постави основитѣ на анализа на съвременното производство".

На първо време може да се появи недоразумение: кѫде сѫществува преди физиократитѣ капиталистическо производство? У тѣхъ чистия продуктъ се създава отъ природата. Да разгледаме въпроса малко по-отблизо. Физиократичкиятѣ "чистъ продуктъ" не е нищо друго, освенъ излишъка отъ стойността на продуктитѣ надъ разходитѣ на производството. Следователно, чистиятъ продуктъ може да бѫде опредѣлена величина, ако такава сѫ разходитѣ на производството. Но последнитѣ въ земедѣлието се образуватъ главно отъ семената и отъ разходитѣ за работниците. Така че чистиятъ продуктъ се опира на работната заплата. Неговата опредѣленостъ зависи отъ опредѣлността на последното. Изхождайки отъ научни съображения, Кене разглежда работната заплата като дадена величина, т. е. като опредѣлена. Той я свежда до минимума срѣдства за сѫществуване. Какво се получава? Получава се, че чистиятъ продуктъ не е чистъ продуктъ на природата, а зависи отъ работната заплата. Повишаването на последната предизвиква намаление на чистия продуктъ и обратно. Кене е още далече отъ тезата на Рикардо за противоположността между печалбата и работната заплата. У него и чистиятъ продуктъ, и работната заплата, произхождатъ отъ естествения редъ. Трѣбва да се отбележи още, че чистъ продуктъ, по твърдението на самия Кене, има само въ едрото фермерско стопанство, когото той нарича "крупна култура", но какъвто нѣма въ дребното селско стопанство, което той нарича "дребна култура". Съ други думи, чистъ продуктъ има само тамъ, кѫдето има наеменъ трудъ. Между теорията

на Кене за чистия продуктъ и теорията на Пети за рентата, има много общо. Както поземлената рента за Пети, тъй сѫщо и чистиятъ продуктъ за Кене, сѫ основната форма на принадената стойност; И единиятъ, и другиятъ, получаватъ процента отъ рентата. И за двамата печалбата, като особена категория, сѫщо не сѫществува. За Кене индустрината печалба е възнаграждение за труда, тя е работната заплата за високо квалифициранъ трудъ, а търговската печалба той смѣта за невъзможна при нормални условия, т. е. при сѫществуването на естественъ редъ. Тя може да изникне само като резултатъ на измама и спекулация. Кене е за търговията, но е противъ търговците. Той е за стокообръщението, чрезъ което става размѣната на потребителни стойности, но той счита излишенъ и вреденъ посрѣдника. Различието между Пети и Кене не се изчерпва съ посоченитѣ моменти, има по-голѣми принципални различия. Пети е представител на по-високото модерно развитие, и неговитѣ теории сѫ сѫщо продуктъ на по-високи икономически отношения. Земедѣлието той не счита за единственъ източникъ на богатството. Обратно — индустрията и търговията той поставя по-високо отъ земедѣлието. Рентата е за Пети гаташка, която той отгатва посрѣдствомъ своята теория за трудовата стойност. Разгадавайки я, той намира ключа и за разбирането на процента. Кене е представител на по-назадналитѣ френски условия. Поземлената рента не го интересува, въ това той не вижда никакви теоретически въпроси. На въпроса — защо собствениците на земята получаватъ рента, той отговаря много просто: — тѣ я получаватъ, защото нѣкога тѣхнитѣ дѣди първи сѫ направили земята годна за стопанска култура, а тѣхнитѣ наследници продължаватъ да правятъ

капитални разходи за подобреие на земята. Кене иска да покаже, че рентата, като чистъ продуктъ, е възможна само у земедѣлеца, и че въ другите области на стопанството нѣма рента и не може да има такава.

ТЕОРИЯТА НА КЕНЕ ЗА КАПИТАЛА

Анализът на чистия продуктъ довежда Кене къмъ анализъ на разходите на производството, а анализа на последното го довежда до разграничаване на съставните части на капитала. Той различава една част на капитала (по неговата терминология — част отъ авансите), която се авансира ежегодно, и която той нарича „ежегодни аванси“, и друга негова част, която се авансира изведнъжъ за много години, и която е наречена „първоначаленъ аванс“. Кене казва: „Ежегодните аванси се съставятъ отъ разходи, изразходвани всяка година за трудъ по обработването. Тия аванси трѣбва да се различаватъ отъ първоначалните аванси, които образуватъ фондъ за организация на земедѣлското стопанство“. Ежегодните аванси влизатъ напълно въ разходите на производството, а първоначалните аванси — само частично. У физиократите липсва още понятието основенъ и оборотенъ капиталъ (тия понятия сѫ въведени по-сетне отъ Смит). Както на общото икономическо учение на физиократите, така и на тѣхната теория за основния и оборотния капиталъ лежи печата на ограничения имъ кръгозоръ, неосвободенъ още отъ феодалната обивка. Но въ рамките на тоя ограниченъ кръгозоръ физиократите върно опредѣляли основния и оборотния капиталъ (по тѣхната терминология — първоначални и годишни аванси). Тѣ правилно ги отнасятъ къмъ производителния

капиталъ, а не къмъ капитала въ обрѣщението. Въ това именно се състои една отъ голѣмите имъ научни заслуги къмъ политическата икономия. Парите за Кене не сѫ нито оборотенъ, нито основенъ капиталъ, и това е напълно върно, защото категорията основенъ и оборотенъ капиталъ се отнася само до производителния капиталъ. Но изключвайки парите отъ оборотния и основния капиталъ, Кене не е разглеждалъ парите като парична форма на капитала. Това се опредѣля отъ два момента; първо, споредъ Кене, капиталът е веществена материя. Оборотниятъ капиталъ се състои отъ семена, отъ храна и други, необходими за работника срѣдства за съществуване, а основниятъ капиталъ — отъ оржията на труда. Разбира се, че при такова разбиране на капитала и неговите съставни части, парите не могатъ да бѫдатъ въ форма на капиталъ, защото капиталът, съгласно това разбиране, има само веществена форма и само веществено съдържание. Второ, това, което е подоснова, тѣй да се изразимъ, и на първия моментъ, — разглеждайки размѣнната стойност като нѣщо естествено и неотдѣлимо отъ потребителната стойност, Кене не е могълъ да разбере изобщо природата на парите. Той е билъ принуденъ да разглежда парите отъ една страна, като оржие на обрѣщението, а отъ друга — като нѣщо условно, необходимо за обслужване на стокообрѣщението. Кене свежда формулата $C-P-C$, както и неговите предшественици, къмъ $C-C$. Отъ тукъ и неговата теза: „Всъка продажба е въ сѫщото време и покупка“. Разбира се, че при положението, че се свежда $C-P-C$ къмъ $C-C$ или, което е фактически едно и сѫщо, при неразбирането на ролята на парите, благодарение на което продажбата на една стока е отдѣлена

отъ покупката на друга стока, всъка продажба е действително и покупка. Фактически Кене свежда капитала само къмъ производителния капитал, само къмъ една отъ неговите форми. Свеждайки капитала къмъ производителния капитал, Кене не е можелъ да разбере и не е разбирилъ понятието търговски капиталъ. Последния той представя като нѣщо безплодно, а търговската печалба, като резултатъ на измамата. И едното, и другото той е считалъ за нарушение на естествения редъ. Изхождайки отъ това, че действително производство е само земедѣлското, Кене е трѣвало да дойде до извода, че индустритиятъ капиталъ, т. е. капиталътъ, заетъ въ обработващата индустрия е също безплоденъ, а индустриталната печалба е само възнаграждение за труда на индустриалца. И авансите — първоначални и ежегодни — той прилага само къмъ земедѣлието.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА НА КЕНЕ 1958 г.

Таблицата на Кене е правила грамадно впечатление на неговите ученици и последователи. По думите на Мирабо — „Огъ сътворението на свѣта сѫ били направени три велики открития: първото е било появяването на писмеността; второто — изнамирането на парите; третото откритие — икономическата таблица — резултатъ и завръшъкъ на първите две“. Дълго време таблицата на Кене не е била разбирана, и много по-късно Марксъ разкрива истинския смисълъ и значение на таблицата на Кене.

Безчисленото множество актове на покупко-продажба, които ставатъ между отдѣлните индивиди, сѫ дадени въ икономическата таблица като обръщение на обществения продуктъ между гру-

пите. И въ това се състои голѣмото теоретическо значение на знаменитите таблици. Първо, отдѣлните актове на размѣна се обединяватъ въ характерно обществено масово движение; второ — отдѣлните индивиди се обединяватъ въ функционално опредѣлени икономически групи, и като резултатъ ние имаме възпроизвѣдство и обръщение на цѣлия общественъ капиталъ, т. е. имаме прѣвъ гениаленъ опитъ да се представи кръгообръщението на обществения капиталъ изцѣло. Предпоставките на таблицата сѫ следните: 1) неизмѣнността на цените; 2) просто възпроизвѣдство и 3) абстрахиране отъ външния пазаръ. Всички тия моменти характеризиратъ грамадния наученъ тактъ на Кене. Кене е трѣвало да се абстрахира отъ отклонението на пазарните отъ естествените цени, защото тия отклонения само биха усложнили изследванията. Също така правилно е постъпвалъ Кене, когато той концентрира вниманието си на простото възпроизвѣдство, защото въ последното се заключава трудността на проблемата. Върно е, че по-силата на възгледите си Кене не е можелъ да даде анализъ на разширеното възпроизвѣдство, защото, споредъ неговото учение, цѣлиятъ чистъ продуктъ се взима отъ собствениците на земята. Но това ни най-малко не намалява значението, че Кене се опитва да реши проблемата на възпроизвѣдството и обръщението на обществения капиталъ преди всичко при простото възпроизвѣдство. Голѣмо достоинство е и това, че Кене се абстрахира отъ външната търговия, защото за анализа на кръгообръщението на обществения капиталъ тя не дава нищо. Съ абстрахирането отъ външната търговия, той е искалъ да докаже на меркантилистите, които отдавали такова голѣмо значение на външната търговия, колко хубаво става възпроизвѣдството на обществения капиталъ и безъ външната търговия.

Като начало на кръгообръщението Кене съмѣта края на жътвата, събирането на житото, т. е. въ основата той поставя кръгообръщението на стоковия капитал C₁—C₁¹. Годишният земедѣлски продукт по стойността си се равнява на 5 млрд. ливри (французка парична единица през времето на физиократитѣ). Отъ тѣхъ 4 млрд. продоволствия и 1 млрд. сирови материали. Тая стокова маса се поставя въ движение при помощта на 2 млрд. ливри (налични пари). Последнитѣ сѫщо принадлежатъ на фермеритѣ. Стойността на годишния земедѣлски продуктъ се образува отъ такива части: първо — стойността отъ 2 млрд. оборотъ капиталъ (годишни аванси); второ — стойността отъ 1 млрд. — процента на изхабяването на основния капиталъ (първични аванси) и трето — стойността отъ 2 млрд.—принаденъ продуктъ (чистият продуктъ). Освенъ това, „безплатнитѣ“ иматъ издѣлия за 2 млрд. Въ началото на обръщението паритѣ въ количество 2 млрд. се намиратъ вече у поземленитѣ собственици, получени отъ фермеритѣ въ качеството на аренда. Самото обръщение, което се състои отъ обръщение на стоки и обръщение на пари, се разлага на пять акта: първо — земевладѣлцитѣ купуватъ отъ фермеритѣ за 1 млрд. продоволствия и по тоя начинъ става движението на паритѣ отъ C (собственицитѣ) къмъ F (фермеритѣ), а движението на стокитѣ — отъ F къмъ C; второ — земевладѣлцитѣ купуватъ отъ индустрисци (тѣхъ ще ги означимъ съ буквата P) издѣлия за втория милиардъ. Сега паритѣ се движатъ отъ C къмъ P, а стокитѣ — отъ P къмъ C; трето — индустрисци съ получение единъ млрд. купуватъ отъ фермеритѣ продоволствия; вториятъ милиардъ, полученъ по-рано отъ земевладѣлцитѣ, се движи сега отъ P къмъ F, а

стокитѣ — отъ F къмъ P; четвърто — фермеритѣ купуватъ отъ индустрисци за единъ млрд. издѣлия, състоящи се отъ инструменти и други орждия на труда: паритѣ сега вече стиватъ обратно отъ F къмъ P, а стокитѣ — отъ P къмъ F; пето — индустрисци купуватъ отъ фермеритѣ за още 1 млрд. сирови материали. Паритѣ отново се движатъ отъ P къмъ F, а стокитѣ — отъ F къмъ P. Като резултатъ отъ изброенитѣ пять акта на размѣна, земевладѣлцитѣ получаватъ полагащия имъ се прибавъченъ продуктъ, макаръ че част отъ последното сѫ били купени за паритѣ на фермеритѣ, които сѫ получили тия пари обратно отъ индустрисци, въ замѣна за известно количество продоволствия: следователно, индустрисните издѣлия, получени отъ земевладѣлцитѣ, сѫ равностойност на продуктите за продоволствието, произведени въ земедѣлието. Второ — индустрисци получаватъ въ замѣна на своята продукция продоволствия и сирови материали и могатъ отново да почнатъ своето производство. Трето, фермеритѣ получаватъ нужнитѣ имъ орждия на труда, а продоволствията за 2 млрд. сѫ останали въ тѣхъ, т. е. не влизатъ въ обръщението. Тѣ могатъ да възстановятъ процеса на производството. Освенъ това, тѣ сѫ получили обратно 2 млрд. пари, които ще трѣбва пакъ да се дадатъ на земевладѣлцитѣ въ качеството на аренда, и всичко се почва отново.

ФИЗИОКРАТИЧЕСКАТА ШКОЛА — КРАТКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Думата школа по отношение на Кене и него-
вите привърженици не бива да се взима въ тоя
смисълъ, както се говори за школата на Смитъ,

школата на Рикардо и т. н. Школата на физиократитѣ, наредъ съ теоретическите задачи, си поставя и практически: провеждане на дѣло идеите си чрезъ измѣнение на политиката. Школата е представлявала отъ себе си сплотенъ политически кржжокъ, съ организация, съ членове, създавали се връзки въ висшите срѣди, за да влияятъ на общата политика. Кржжокътъ се е стремѣлъ неговитѣ членове да заематъ влиятелни постове въ правителствения апаратъ, подготвяйки заедно съ това почвата за измѣнение на цѣлата политика, въ духа на своите идеи. Противниците на физиократитѣ наричали тѣхната школа секта. Самите тѣ се наричали икономисти, но скоро се затвѣрдило за тѣхъ името физиократи. Единъ отъ членовете на тая школа—Дю-Понъ, е издалъ сборникъ, въ който е било систематизирано новото учение подъ заглавие „Физиокрация или естественото устройство на най-изгодното за човѣчеството правителство“. Името на тоя сборникъ е послужило като име за цѣлата школа. (Онкенъ оспорва това мнение и изказва предположението, че името физиокрация принадлежи на самия Кене, който, като любителъ на гръцкия езикъ, съставилъ това название отъ две гръцки думи, които означаватъ господство на природата). Историята на школата може да бѫде раздѣлена на следнитѣ периоди: отъ 1758 до 1767 год. Второ, отъ 1767 до 1774 год. и трето, отъ 1774 до 1776 год. Въ 1758 год. се появява знаменитата икономическа таблица. Около Кене започнали да се групиратъ литературни сили, и неговитѣ идеи се разработвали, пропагандирали и систематизирали. Въ 1767 год. учението на Кене получило пълно и систематично изложение въ споменатия сборникъ на Дю-Понъ и най-главно школата започва да функционира като напълно

оформено политическо течение. Въ интервала между 1767 и 1774 год. школата добива най-голѣма популярност и е имала известни практически успѣхи. Но най-голѣмъ успѣхъ се пада на годините 1774—1776. Презъ тия години Тюрго, най-видниятъ привърженикъ на Кене, става министъръ на финансите при Людовикъ XVI. Той се заема да провежда на дѣло физиократическите идеи. Отъ 1776 год., следъ падането на Тюрго, настѫпва упадъка на физиократическата школа и на цѣлото учение на физиократитѣ. Успоредно съ школата на физиократитѣ е съществувала и друга школа — тая на Гурне. Между тия школи е имало голѣмо сходство, но тѣ се различавали по въпроса, който се е считалъ по онова време основенъ. Гурне и неговитѣ последователи отричали, че земедѣлието е единствената производителна областъ на стопанството, следователно отричали и учението на Кене за чистия продуктъ.

Гурне (1712—1759) е билъ синъ на търговецъ ангросистъ, и на 17 годишна възрастъ започва да се занимава съ търговия. Гурне и по произходъ, и по положение е билъ свързанъ съ търговския свѣтъ. Ако Кене е търсила опора за монархията въ богатите върхове на селото, Гурне търси тая опора въ търговско-индустриалната група. Това опредѣля и голѣмото различие между тѣхъ. Физиократитѣ е трѣбвало да водятъ ожесточена борба и съ най-напредничавата част на интелигенцията, която е виждала въ тѣхъ, отъ една страна, старомодни доктринери, а отъ друга — защитници на старото, които препоръчвали да се ремонтира старото, но не и да се разрушатъ то. Русо и Волтеръ се отнасяли съ ирония къмъ физиократитѣ. Кене ималъ привърженици главно въ срѣдитѣ

на ония феодали, които не споделяли изречението на Людовик XV — „Следъ нась, ако ще и потопъ“, и които съмѣтали, че не могатъ да запазятъ въ пълна неприкосновеностъ цѣлия старъ апаратъ. Допотопнитѣ феодали се отнасяли враждебно къмъ Кене. Самъ Людовикъ XV е гледалъ на икономическитѣ мѣдрувания на своя придворенъ лѣкаръ като на оригиналничене. По тоя начинъ виждаме, че физиократитѣ сѫ били подъ обстрела и на дѣснитѣ, и на лѣвитѣ, и на центъра. Физиократическата школа е имала редица крупни литературни деятели, които не само отбивали атакитѣ на противника, но и сами настѫпвали срещу тѣхъ (въ тая борба е участвувалъ и Кене). На нѣкои отъ тия представители на физиократитѣ ще се спрѣмъ. —

МИРАБО-СТАРИЯ (1715—1789)

За Мирабо вече писахме. Той е билъ не само последователъ на Кене, но и добъръ неговъ приятелъ. Той е билъ душата на кръжока на физиократитѣ и главенъ организаторъ. Въ такъвъ смисълъ той може да се съмѣта за глава на школата, докато Кене е билъ теоретически и идеенъ вождъ на школата. Мирабо е билъ живъ символъ на модерната външностъ на физиократитѣ. Аристократъ по произхождение и положение, образованъ и просвѣтенъ въ духа на епохата на просвѣщението, лишенъ отъ оригинална и творческа мисъль, която би му дала възможность да създаде собствена система, Мирабо намира въ Кене това, което е било приемливо за него. Мирабо, за разлика отъ Кене, който е защищавалъ едритѣ фермери, е защищавалъ дребното селско стопанство, което е отговаряло на неговитѣ патриархални мечтания. Мирабо е наричалъ себе си „стария синъ“ на

физиократитѣ. Останалитѣ последователи на Кене сѫ били младите синове на школата. Ще се спрѣмъ само на нѣкои отъ тѣхъ.

ДЮ-ПОНЪ ДЕ НЕМУРЪ (1739—1817)

Дю-Понъ е билъ главния публицистъ и журналистъ на физиократическата школа. Той е издалъ редица важни издания и документи. Билъ е редакторъ на основаното отъ правителството (1765) „Списание на селското стопанство, търговията и финансите“. Въ списанието сѫ участвували и привърженците на Гурне, но преобладавало е влиянието на привърженците на Кене. Появилата се въ списанието статия на Дю-Понъ, коментираща икономическата таблица, предизвиква горещи дебати. Представителитѣ на търговците и индустрита се обявяватъ рѣзко противъ онова място въ таблицата, кѫдето търговците и индустрита се характеризиратъ като „безплодна“ група. Въ полемиката се намѣсва и Кене, който се стараель да объясни, че терминът „безплодни“ не съдѣржалъ нищо порицаващо и позорещо търговците и индустрита. Тоя терминъ означавалъ само това, че търговията и индустрията не произвеждатъ чистъ продуктъ. Но търговците и индустрита разбирали много добре, че въпросътъ не се касаель до обида, а до една политика, която защищавала интересите на богатитѣ върхове въ село. Полемиката взима остри форми. Дю-Понъ е билъ принуденъ къмъ края на 1766 год. да освободи поста редакторъ на списанието. Но въ началото на 1767 год. физиократитѣ се сдобиватъ съ ново собствено списание „Ефемериди“, пакъ подъ редакторството на Дю-Понъ, но тѣ не сѫ били оставени свободно да действуватъ, и списанието много скоро спира. Въ

списанието на физиократите съм били напечатани най-важните имъ трудове. Въ тъхъ тъ изнасяли позициите си по важните стопански въпроси и съм водили страстна полемика съ противниците си. Така тъ налагали и популяризирали идеите си, въпръки силните атаки от страна на тъхните противници.

С МЕРСЕДЕ ЛА РИВЬЕРЪ (1720—1793).

Ривьеръ е билъ систематизатор и популяризаторъ на идеите на Кене. Въ 1767 год. се появилъ неговиятъ трудъ: „Естествениятъ редъ и същността на политическите съюзи“. Въ той трудъ е намърило систематично изложение учението на Кене. Адамъ Смитъ се изказва хвалебно за това съчинение. Книгата е имала голъмъ успехъ. Необходимостта отъ абсолютизма Ривьеръ е обяснявалъ по следния начинъ: „Само отъ това, че човѣкъ е пред назначенъ къмъ общественъ животъ, нему му е предназначено да живѣе подъ гнета на деспотизма“. И тъй, абсолютизътъ произтича отъ „естествения редъ“. И нищо чудно, че Русо е изпитвалъ отвращение и умраза къмъ физиократите. Русо, както е известно, отъ идеите на естествения редъ е правилъ противоположно заключение — естествеността на демократическата република. Физиократите съм имали свои привърженици и въ другите държави. Единъ тъхенъ последовател е билъ рускиятъ пълномощенъ министъръ въ Парижъ — князъ Голицинъ. По съветъ на той същия Голицинъ Ривьеръ е билъ поканенъ въ Петербургъ отъ Екатерина II, за да вземе участие въ нейните реформи. Това е било голъма радостъ за физиократите, но не за дълго. Ривьеръ скоро се връща въ Парижъ, а Екатерина II се изказала твърде

подигравателно за него въ едно свое писмо до Волтеръ.

ЛЕТРОНЪ (1728—1780)

Следъ Турго, най-голъмиятъ теоретикъ между последователите на Кене е билъ Летронъ. Съ неговото име е свързана шумната полемика съ философа Кондилякъ. Последниятъ е посещавалъ кръжока на физиократите и се е съмѣталъ между тъхъ за свой човѣкъ. Въ 1776 год. той издава голъма книга „Търговията и правителството, разгледани въ тъхните взаимни отношения“. Въ тая книга се критикуватъ двата най-важни тезиса на физиократите: 1) тезата за еквивалентността на размѣната и 2) тезата за производителността само на земедѣлието. Кондилякъ развива теорията за субективната стойност и прави извода, че размѣната винаги е нееквивалентна. Неговиятъ изводъ гласи: „Не е вѣрно, че при стоковата размѣна равна стойност се размѣня за равна стойност. Обратно, всѣки отъ двата контрагента винаги дава по-малко стойност въ замѣна за по-голъмата. Въ същностъ, и двамата получаватъ или трѣбва да получатъ полза. Но какъвъ начинъ? Стойността на предметите се състои само въ отношението къмъ нашите потребности. Каквото е за единого повече, то за другиятъ е по-малко и обратно. Къмъ втората теза Кондилякъ подхождалъ по-дълбоко. Той се съгласява, че земята е източникъ на богатство, но това богатство не се доставя безъ трудъ. Следователно, и трудътъ е производителенъ. И щомъ трудътъ е производителенъ въ земедѣлието, то той е още по-производителенъ въ индустрията (споредъ Кондилякъ и въ търговията), кѫдето трудътъ стои на

първо място. Главния опонентъ на Кондилякъ е билъ Летронъ. Той се опитва да разбие противника си. По въпреса за стойността Кондилякъ е съмествалъ първо, потръбителната стойност съ размѣнната и второ, развитото стоково стопанство съ такова стопанство, кѫдето се продаватъ само излишъци. „Пита се, но размѣняме ли и двамата нѣкой излишъкъ за предметъ, необходимъ на всѣки отъ насъ“ — пише той. Летронъ съ основание упрѣквалъ опонента си въ неразбиране природата на стоковото стопанство. „Въ общество, напълно оформлено, — пише той, — изобщо нѣма излишъци“, и въ сѫщото време той критикува Кондиляка и за друго, а именно, за твърдението, че индустрията и търговията сѫ сѫщо производителни. „Ако, — казва Летронъ — и двамата, които размѣнятъ, получаватъ еднакъвъ плюсъ, въ сравнение съ това, което тѣ даватъ, то тѣ и двамата получаватъ направно. Следователно, нѣма печалба, и търговията и индустрията сѫ непроизводителни“. По въпроса за съместването отъ страна на Кондиляка потръбителната стойност съ размѣнната, то тоя въпростъ остава незасегнатъ отъ Летронъ, защото, както той, тъй и цѣлата физиократическа школа ги съместватъ. По въпроса за стойността и печалбата Летронъ излиза победител въ тоя смисълъ, че той доказва, че нито едната, нито другата не могатъ да изникнатъ отъ размѣнната на разните потръбителни стойности, но все пакъ самъ той, както и неговиятъ учитель, не сѫ дали върна теория на стойността, а търговско-индустриалната печалба сѫ я отричали като незакономѣрно явление. Критиката на Кондилякъ, насочена срещу физиократическата теория за производителността само на земедѣлието, се оказала твърдъ орѣхъ, който не е могълъ да бѫде счупенъ отъ Летронъ.

Физиократитѣ не сѫ могли да обяснятъ пролятата на труда въ земедѣлието. Ако всичко се свежда до природата, до нейната творческа сила и нейната способност да увеличава материята, то трудътъ като такъвъ, е безплоденъ и въ земедѣлието. И земедѣлците сѫ такава безплодна група, както и другите групи на обществото. Това, което природата дарява на земедѣлците повече, отколкото на другите работници, не може да бѫде основание, за да се съмѣтатъ тѣ за единствено производителна група. И ако трудътъ въ земедѣлието е производителенъ, защото и тамъ безъ трудъ нищо не може да се добива, то нѣма никакво основание да се счита за производителенъ и трудътъ въ другите области на стопанството. Такава дилема е стояла предъ физиократитѣ — дилема, отъ която тѣ се изпльзвали. Физиократитѣ сѫ имали още по-серииозенъ противникъ въ лицето на известния Галиани. Още въ 1750 год. Галиани издава книга за паритетъ, кѫдето той рисува идеала на индустриалната държава, която не само консумира всичко-то си жито, но и внася още отъ другите страни. Следователно, държавата, нарисувана отъ Галиани, представлява противоположность на аграрната държава на Кене: въ последната първа роля играе селото, а въ първата — търговско-индустриалната група. Галиани издига тезата, че кѫдето има равенство, тамъ нѣма изгоди, т. е. и той, както и Кондилякъ издига тезата — противоположна на физиократическата, тезата за нееквивалентността на размѣнната.. Галиани е билъ италианецъ, но е живѣлъ въ Парижъ, работилъ е въ Неаполското посолство, и се ползвувалъ съ голѣмо влияние въ срѣдитѣ на френските икономисти и политически деятели. Той се намѣсвалъ даже и въ вѫтрешния животъ на Франция. Взелъ е участие

въ полемиката, която се е завързала по въпроса за житните цени и за износа на житото. Въ 1770 год. той написва хумористичната статия: „Диалоги за търговията съ жито“, въ която рѣзко и остроумно осмивашь физиократитѣ и критикувалъ правителствения законъ за износъ на жито задъ граница. Остроумната статия на Галиани, написана въ хумористиченъ тонъ, е имала грамаденъ успѣхъ. Той представлялъ физиократитѣ като доктринери и абсолютисти въ теорията, т. е. хора, които казвали абсолютни истини и игнорирали реалната действителност.

ЖАНЪ РОБЕРТЪ ЖАКЪ ТЮРГО (1727—1781)

Ние разглеждаме Тюрго отдално, макаръ че по своите основни възгледи той е физиократъ. Тюрго не е биъль въ пълната смисълъ на думата ученикъ на Кене, а въ живота на „школата“ почти никакъ не е участвувалъ. Тюрго се е държалъ независимо и дори поддържалъ приятелски отношения съ противниците на кръжока, начело на който е биъль Мирабо. Освенъ туй, Тюрго се подавашь по-слабо отъ другите физиократи, и особено онъя отъ аристократическите срѣди, на илюзията за феодалната призрачность на физиократията. „За физиократитѣ, които сѫ имали по-широкъ умъ, особено у Тюрго, тая илюзорна представа съвсемъ изчезва, и физиократическата система е, споредъ тѣхъ, изразъ на новото общество, което си пробива путь въ рамките на феодализма“. Това именно е дало възможность на Тюрго да внася изменения въ учението на Кене и да го развива по нататъкъ. И най-сетне, Тюрго прави сериозенъ опитъ да осъществи физиократията, да я прѣвърне въ действителност (въ качеството си

министъръ на финансите при Людовикъ XVI). Съ това той най-добре е разкрилъ истинската сѫщина на тая доктрина. Тюрго е биъль съчетание на голѣмъ администраторъ и голѣмъ теоретикъ. Той придрожавашь своите административни мѣроприятия и законодателните проекти съ разяснения и обяснителни бележки, които се равняватъ на научни трактати. Затова и административната му дейност представлява теоретически интересъ.

КРАТКА БИОГРАФИЯ НА ТЮРГО

Тюрго е роденъ въ аристократическо семейство. Баща му е биъль *prévôt des marchands* (нѣщо като председатель на търговците) и виденъ дѣцъ въ общинското управление на Парижъ. По-младия си синъ той решава да посвети на духовното зване. Получилъ съответно образование, бѫдещиятъ физиократъ и министъръ на Франция постъпва въ Сорбоната, где продължава своето образование по богословие. Въ 1749 год. той бива избранъ настоятель на Сорбоната, но вече въ 1751 год. той напуска духовното зване и преминава на държавна служба. Но Тюрго не става атеистъ; той даже съмѣталъ, че въ държавата може да сѫществува господствуваща религия, но подъ такава той разбиралъ онъя религия, която се изповѣдва отъ мнозинството. Въ философскиятъ си разбирания той е биъль далече отъ материализма, но се е борилъ и противъ крайния идеализъмъ (кой е посветилъ специаленъ трудъ противъ Беркли). По своите политически възгледи той е биъль по-краенъ отъ Кене и отъ мнозина физиократи. На „произволния деспотизъмъ“ противопоставялъ „законния деспотизъмъ“, т. е. деспотизъмъ, ограниченъ отъ законите. Това е вече много повече отъ просвѣтения

абсолютизъмъ. Това е вече стжка къмъ конституционната монархия. Тежестта на Тюрго като политикъ е много по-малка, отколкото като икономистъ. Въ икономическите си разбирания той става най-напредъ привърженикъ на Гурне, става горещъ неговъ последовател и сподѣлялъ, както и последниятъ, нѣкои идеи на меркантилизма. Въ този периодъ на своята дейност Тюрго превежда на френски езикъ редица книги на чуждестранни икономисти — главно на английските меркантилисти. Постепенно Тюрго започва да преминава на страната на Кене. Той става физиократъ, макаръ че не скъсвашь свойтъ връзки съ последователите на Гурне. Тюрго е биль образованъ многостранино, писалъ е по разните области на знанието: по философия, богословие, филология, география, история, политическа икономия. Изучаването на икономическите явления е тѣсно свързано съ неговата държавна служба. Въ 1761 год. Тюрго е биль назначенъ интенданть въ Лиможъ. На тая длъжност той е биль до назначаването му за министъръ. Още въ качеството си на интенданть, той се е стремѣлъ да прокарва своите идеи въ живота, макаръ и въ масшаба на една провинция. Тая негова дейност презъ посочения периодъ отъ време справедливо се разглежда като предисловие къмъ неговата министърска дейност. Интензивната административна дейност не откажва Тюрго отъ литературната му и научна работа. Както вече споменахме, той свързвашь тѣсно пъrvata съ втората. Неговите циркуляри и разяснения сѫ били теоретически разработки на отдѣлните проблеми на народното стопанство. Той не забравя при това и за пропагандата на идеите на физиократизма. Въ своите циркуляри той съветва подведомствените си усилено да четатъ излѣзлите по това време

сборници подъ редакцията на Дю-Понъ. По това време той написва и чисто теоретически работи. Най-забележителното отъ тѣхъ е: „Разсѫждения за създаването и разпределението на богатствата“. Тая книга има характеръ на учебникъ по политическа икономия, и се състои отъ 101 параграфа. Въ нея е дадено учението на физиократите по всичките въпроси на политическата икономия, но това учение не е просто изложено и предадено, но е развито по нататъкъ. Тюрго е биль въ близки отношения съ всички знаменитости на това време. Биль е въ близка връзка съ Дидро и енциклопедистите. Самъ е сътрудничилъ въ знаменитата „Енциклопедия“, макаръ че, както вече отбелаяхме това, той е биль далечъ отъ материализма, но изобщо и отъ радикализма, както въ областта на религията, така и въ философията. Голѣмъ реформаторъ, както и Кене, е биль той въ областта на икономиката.

Въ 1774 год. Тюрго е биль назначенъ отъ Людовикъ XVI за министъръ отначало на моретата, на която длъжностъ е биль само 34 дни, а следъ това — на финансите. Отначало той се е ползвашъ съ пълното довѣрие на младия краль и смѣло започва да прокарва своите реформи, да прилага физиократизма въ живота. Съ своите реформи той си спечелилъ много врагове и не спечелилъ приятели. Противниците на физиократизма се опълчили яростно срещу него, като виждали, че ненавистното имъ учение се превръща въ действителностъ. Тѣ вдигали голѣмъ шумъ и заявявали, че доктринерътъ, съ своята упоритостъ погубва държавата. Привържениците на стария режимъ сѫ били разочаровани. Тѣ очаквали чудо, т. е. да се спаси това, което било осъдено вече на гибелъ, но недочакали чудото и започнали да обвиняватъ

Тюрго въ всички смъртни грѣхове. Придворните и свитата на Людовика имали свои особени причини да бѫдат недоволни отъ новия главенъ контролъръ на финансите: той искалъ да се пести, а тѣ имали нужда отъ пари. Народътъ сѫщо не мълчалъ. Тюрго, който си оставаль вѣренъ на физиократизма, съ реформитѣ си искалъ да разчисти пѫтя на новия начинъ на производство, но той не само не премахналь една отъ най-голѣмитѣ прѣчки на тоя пѫтъ — абсолютизма, но се стараель да го затвѣрди.

Людвикъ XVI, който никога не е разбираль идеитѣ на своя министъръ на финансите, а само очаквалъ отъ него чудо, най-после се отрича отъ Тюрго, и следъ две годишно властуваане последниятъ билъ сваленъ. И всички ония, които до него-вото падане се бояли и интригували тайно задъ гърба му, вдигнали страшенъ вой: започнали да го подиграватъ, клеветягъ и позорятъ, но Тюрго си оставаль твѣрдъ и непоколебимъ. Следъ като се раздѣля завинаги съ политическата дейност, той се заема много ревностно съ научна дейност. Но сега вече той се занимава съ естествени науки. Тюрго умира въ 1781 год.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА ТЮРГО

Тюрго ни дава физиократическото учение въ най-разгърнатъ видъ. Безспорно е, че истинскиятъ духъ на учението на Кене е билъ чуждъ за Миррабо и другитѣ му колеги отъ феодалната аристокрация. На тѣхъ имъ е импонирадла феодалната външность на системата, но тѣ не вниквали въ нейната сѫщина. За Тюрго, обаче, е вѣрно тъкмо обратното: заслугата на Тюрго се състои именно въ туй, че новото съдѣржание на това учение, до

голѣма степень (но не напълно) той отдѣля отъ феодалната му черупка. Но феодалната външность на физиократическата система не е била проста случайностъ. Тя е била свързана органически съ сѫщността на системата, и това се обуславяло отъ факта, че новитѣ отношения си пробивали пѫтъ чрезъ феодализма. Ето защо, да се отхвѣрли просто тая външность, да се отрѣже механически, е било невъзможно. Тя е можела да бѫде отхвѣрлена само при по-нататъшното развитие на съдѣржанието на системата. Именно Тюрго туря началото на това (продължено отъ Адамъ Смитъ).

Тюрго, както и Кене, изхожда отъ естествения редъ, но за него, за разлика отъ неговия учителъ, естествениятъ редъ е много повече освободенъ отъ мистичната обвивка. Именно това му дава възможность да бѫде по-радикаленъ въ своите изводи и по-последователно да провежда тоя основенъ принципъ въ цѣлата политическа икономия. Тюрго свежда естествения редъ до редъ, построенъ върху личната инициатива, личната заинтересованостъ и свободната конкуренция. Всѣки общественъ строй, който противоречи на тия начала, той обявява, безъ каквито и да било колебания, за заблуждение и извращение. Въ изследванията на отдѣлнитѣ явления Тюрго се интересува не отъ нѣкаква история, а отъ закона, споредъ който тѣ ставатъ или, по-точно, трѣбва да ставатъ, съгласно основния принципъ, т. е. естествения редъ. Него-виятъ методъ е изключително дедуктивенъ. Тюрго безусловно допушта много упростявания, но то е присъщо на цѣлата физиократическа система. Достоинството пъкъ на Тюрго се състои въ това, че той не се е опитвалъ да замаскирва, да скрива това упростяване. Това, че Тюрго не е гледалъ на новитѣ отношения презъ призмата на

феодализма и патриархалността, му е дало възможност да разбере по-добре груповата структура на днешното общество. Дѣлението на три групи, което прави Кене, се допълва отъ него още съ дѣлението на работници и индустриалци. А разпростирайки принципа на свободната конкуренция и върху отношенията между работниците и господарите, той е далъ най-добрата за онова време формулировка на закона за работната заплата. Той не се ограничава само съ твърдение то, че работната заплата се свежда до минимума срѣдства за съществуване, но обяснява, защо става това. „Имайки изборъ, — казва Тюрго, — между голъмо количество работници, оня, който наема, предпочита оногова, който се съгласява да работи срещу най-ниска цена. Затова работниците сѫ принудени едни предъ други да намаляватъ цената на своя трудъ. При такова положение на нѣщата, въ всички видове трудъ трѣбва да се установи, и действително се опредѣля такъвъ редъ, щото работната заплата на работника се ограничава само съ минимума, необходимъ за съществуване“. Отъ приведения цитатъ се вижда, че главенъ моментъ на тая теория е, че тоя, който наема, има изборъ, т. е. на пазара на труда нѣма липса на работни ржце и че, следователно, между работниците сстава конкуренция, която довежда цената на труда до поменатия минимумъ. Тюрго не ни обяснява още, защо на пазара на труда предлагането е по-голъмо отъ търсенето, но той разкрива механизма на свеждането на работната заплата до минимума на срѣдства за съществуване.

Тюрго вѣрно опредѣля, че е наемътъ работници. Той пише: „Простъ работникъ, който притежава само своятъ ржце и занаята, има нѣщо-

само, ако успѣе да продаде своя трудъ“. На друго място въ своята работа той обяснява какъ сѫ се появили тия, които притежаватъ само ржцетъ си и занаята: „Ония, които не сѫ могли да има върху земя нѣмали другъ изходъ, освенъ да предложатъ своя трудъ на работникъ, въ качеството на непроизводителна класа, въ замѣна на излишъка отъ продукти на собствениците земедѣлци“. По такъвъ начинъ, условие за възникването на наемния трудъ е отдѣлянето на земята — най-важното срѣдство за производство, отъ производителите. И това е напълно вѣрно. Но вѣрното положение на Тюрго невѣрно се тълкувало, а вината за това пада на физиократическия му разбирання. Съгласно тѣхъ, земята не е най-важното срѣдство за производство, а единственъ източникъ на богатство. Следователно, истински капиталистъ е оня, който владѣе тоя източникъ на богатство, т. е. земевладѣлецъ. Останалите капиталисти сѫ такива само дотолкова, доколкото имъ се удава да откъснатъ отъ земевладѣлеца частъ отъ чистия продуктъ.

Кабигалисъ

Тюрго започва вѣрно анализа на съвременните отношения съ анализа на тѣхното възникване. Но физиократиятъ му кръгозоръ не му дава възможност да изобрази вѣрно историческия процесъ на възникването на днешната стопанска система. Първо, за него съвременните отношения изникватъ едновременно съ възникването изобщо на обществените отношения, т. е. последните, споредъ него, сѫ отъ самото начало капиталистически отношения. Второ, тия отношения той обуславя съ това, че различните земи даватъ различни продукти, следователно, и различни чисти продукти, — че земята, като цѣло, е ограничена, поради което тя е заета по правото на частна

собственост, само отъ чистъ отъ населението. Отъ първото той извежда размѣната на продукти съ продукти, отъ второто — размѣната на продукти съ трудъ.

Процеса като цѣло Тюрго рисува по следния начинъ: „Най-напредъ хората сѫ се заселили на земята, т. е. завладѣли земята и станали едновременно земедѣлци и земевладѣлци. Цѣлиятъ чистъ продуктъ получавалъ онъ, който владѣялъ земята и я обработвалъ. Но невъзможно е било да се мине безъ размѣна, защото, както е казано вече, на различни земи се произвеждатъ различни продукти.

Това е първата стадия на поменатия процесъ. На тая стадия ние имаме само размѣна на продукти срещу продукти. Втората стадия започва съ раздѣлението на труда на населението на земедѣлска и неземедѣлска чистъ. Размѣната помежду имъ е вече размѣна на трудъ срещу продукти: трудъ даватъ неземедѣлцитѣ, а земедѣлцитѣ даватъ продукти. Първите сѫ на заплата у вторитѣ. Съ други думи, неземедѣлското население, споредъ Тюрго, работи подъ наемъ ^{на} земедѣлското население. Третата степень започва съ туй, че се отдѣля владението на земята отъ ползуването отъ нея, вследствие на което земедѣлецъ е принуденъ да дѣли своя продуктъ отъ земята съ земевладѣлеца. Сега и земедѣлцитѣ вече не получаватъ повече отъ онъ, които сѫ заети въ останалите клонове на стопанството, тъй като собственикътъ на земята прибира цѣлия излишъкъ надъ необходимитѣ срѣдства за сѫществуване.

Защо се е раздѣлило населението на земедѣлска и неземедѣлска чистъ? Защо земедѣлската чистъ се е раздѣлила на земедѣлци и земевладѣлци? Играло ли е нѣкаква роля въ това развитието на

размѣната? На всички тия въпроси, макаръ и дѣ се опитва да отговаря, Тюрго не дава опредѣленъ и ясенъ отговоръ. Той изброява много причини, между които фигуриратъ пестеливостта и трудолюбието на едини, и мѣрзела и разточителността на други. Споменава се сѫщо за кредита, който има като свое последствие преминаването на парчето земя отъ дѣлъника къмъ кредитора, но ние нѣма да се спирате на тия причини. По-важно е друго: следъ като вѣрно опредѣля, що е наемъ работникъ, Тюрго, както вече видѣхме, благодарение физиократическото разбиране на възникването на съвременните отношения, не е могълъ да се задържи на това правилно опредѣление. Категорията наемъ работникъ става безгранична, той превръща въ наемни работници цѣлото неземедѣлско население, а сѫщо тъй и всички земедѣлци, съ изключение само на собствениците на земята. Това именно довежда Тюрго до необикновена бѣрканица. Би трѣбало, споредъ неговото разбиране, цѣлото общество да се дѣли само на две групи: собственици на земята и наемни работници. Тюрго, обаче, се придѣржа все пакъ, о дѣлението на три групи, което прави Кене и още, както вече казахме, и къмъ дѣлението на: наемни работници въ днешния смисълъ на думата, и капиталисти, които той вече различава отъ собствениците на земята.

Въпрѣки тия бѣрканици, общо взето, Тюрго е далъ вѣрно разбиране за съвременните отношения. Нито за мигъ Тюрго не изпуска изъ предвидъ, че наемниятъ трудъ, макаръ че това понятие у него става безгранично, възниква само въ резултатъ на отдѣлянето на срѣдствата за производство отъ производителя. А тъй като земята е най-

важното сръдство за производство, то той концентрира върху нея цѣлото си внимание. Освенъ това, той счита производителни само ония работници, които произвеждат чистъ продуктъ, т. е. принаденъ продуктъ за другата група.

Теорията за чистия продуктъ е теория на Кене, но Тюрга дава много по-изтъкнато групова същност на чистия продуктъ. Като говори за земедѣлецъ и собственикъ, Тюрга пише: „Той (собственикът) се нуждае отъ земедѣлеца по силата на физическата необходимост, съгласно която земята не произвежда нищо безъ трудъ, но земедѣлецът се нуждае отъ собственика само по силата на новѣшките съглашения и гражданските закони, които осигуряватъ на първите отъ ония, които обработватъ земята и на тѣхните наследници, правото на собственост на завладѣните земи, даже следъ като тѣ сж престанали да ги обработватъ“.

Ролите на земедѣлеца и земевладѣлеца сж точно опредѣлени. Първиятъ отдава своя трудъ на втория, а вториятъ се ползва съ правото на собственост, която се гради на закони. Тѣ сж възникнали вследствие това, че прадѣдите на собственика нѣкога сж обработвали сами земята (както знаемъ, и Кене дава аналогични обяснения), но фактътъ си остава фактъ — предаването на чистия продуктъ на собствениците, споредъ Тюрго, не е нищо друго, освенъ присвояване отъ една група труда на друга група.

Но какъ сж се създали другите, освенъ собствениците на земята, капиталисти? Тюрго не е могълъ да отрича тѣхното съществуване. Напротивъ, изобразявайки процеса на възникването на главните носители на капитала, т. е. земевладѣлците, той се опитва да нарисува процеса на възникването и на производните, така да се изра-

зимъ, притежатели на капитала — индустрита, търговци, банкери и пр. Ако собствениците на земя сж концентрирали въ себе си недвижимото богатство, то частъ отъ другите собственици сж концентрирали въ себе си движимото богатство, между което решаващо значение иматъ сръдства за производство, запасите въ видъ на предмети за употребление, а също и парите.

Какъ е възникналъ и протичалъ този процесъ? Отъ гледището на физиократизма, той е съвсемъ невъзможенъ. И действително, ако всички, освенъ земевладѣлците, получаватъ само работна заплата, равна на стойността на необходимите сръдства за съществуване, то какъ е било възможно възникването между тѣхъ (неземевладѣлците) на това ново раздѣление на работници и притежатели на капиталъ? Чувствуващи това затруднение, Тюрго все пакъ се опитва да намѣри изходъ и пише:

„Макаръ и печалбите отъ индустрията да не сж такъвъ даръ на природата, както доходитъ отъ земята, макаръ индустритъ работникъ да изкарва отъ своя трудъ само цената, която той получава отъ господаря си, който му плаща работна заплата, макаръ всѣки, който наема, да се старае да дава възможно по-малко, плащайки работна заплата, макаръ конкуренцията да принуждава индустритъ работникъ да се задоволява съ най-малката огъ желаемите цени, — въпрѣки туй, известно е, че съперничеството никога не е било толкова многообразно, толкова оживено въ всичките области на труда, щото ловкиятъ, дейниятъ и особено по-лестеливиятъ човѣкъ въ своето лично употребление, да не може въ всѣко време да спечели повече отъ онова, което е необходимо за неговата издръжка и тая на семей-

ството му. Той можел да запази тоя излишъкъ, събирайки по тоя начинъ малъкъ капиталецъ".

Съ други думи — макаръ че нѣма отъ где да възникне капиталъ, все пакъ той възниква. Наистина, Тюрго говори за малъкъ капиталецъ! А щомъ се е родилъ малъкъ капиталецъ, той ще риди вече, и безъ пестеливостъ и ловкостъ, голѣмъ капиталъ, тѣй като сѫществува вече условие за самоувеличение на стойността. Едни притежаватъ капиталецъ, макаръ и малъкъ, въ видъ на различни условия на труда, а други само трудъ и заняти. Получава се сѫщо, както въ земедѣлието. Ония, които иматъ капиталъ, се опиратъ на законите и правото, а ония, които иматъ само работни ржце и занаятъ, трѣбва да отчуждаватъ така своя трудъ, щото ония, които ги наематъ, да получаватъ печалби.

Тюрго е стигналъ много близко до решението на проблемата за принадената стойност, т. е. до решението на задачата за създаването на принаденъ продуктъ навсѣкѫде, кѫдето срѣдствата за производство сѫ отдѣлени отъ производителя. Но той се отклонява отъ подобенъ отговоръ и, разбира се, не безъ основание, защото въ противенъ случай цѣлата физиократия би се оказала на края на пропастта. Щомъ като и въ индустрията се създава сѫщо принаденъ продуктъ, щомъ и индустриалните работници не само възпроизвеждатъ своята работна заплата, но произвеждатъ освенъ нея и печалба за индустриалеца, то какво остава още отъ физиократизма?

Оставайки вѣренъ на последния, Тюрго е билъ принуденъ да търси други обяснения на търговско-индустриалната печалба. Както ще видимъ по-после, той фактически я оединавява съ процента, а процента извежда отъ рентата. Развитието на размѣната има като резултатъ: 1) появата на

паритѣ и тѣхното натрупване и 2) въвличането и на земята въ размѣната на стоки: земята става предметъ на покупко-продажба. Отъ тукъ опредѣлена сума пари представлява опредѣленъ парцель земя и обратно — опредѣленъ парцель земя представлява опредѣлена сума пари. Следователно, паритѣ трѣбва да донесатъ не по-малъкъ доходъ отъ онай земя, която може да се купи съ тѣхъ. Тюрго е считалъ, че процентътъ трѣбва да бѫде по-високъ отъ рентата, тѣй като кредиторътъ рискува повече, отъ собственика на земята. А щомъ е доказано, че паритѣ трѣбва да носятъ доходъ, то съ това се доказва вече, че доходъ трѣбва да донасятъ и търговията, и индустрията, понеже въ тѣхъ сѫ вложени пари.

Тоя доходъ трѣбва да е равенъ на процента на вложения капиталъ, плюсъ работната заплата за труда на собственика, плюсъ възнаграждението за риска.

Тюрго, както и предшественицитѣ му, различава само рента и процентъ; за него не сѫществува печалба като отдѣлна категория. Споредъ него, общо взето, тя се състои отъ процента и работната заплата на собственика.

Процентътъ, както и неговото видоизмѣнение — печалбата, (трѣбва да не се забравя, че, споредъ мнението на Тюрго, печалбата е производна величина отъ процента), сѫ части на чистия продуктъ. Капиталътъ съдействува за увеличаването на чистия продуктъ, ето защо той има право на част отъ него. И Тюрго излиза не само като противникъ на преследването на процента, но и като противникъ на законодателното регулиране на процента. Процентътъ, като цена на дадените въ заемъ пари, се опредѣля и трѣбва да се опредѣля, като резултатъ на свобод-

ната конкуренция, както се определя и цената на всека стока. И въ това Тюрг проявява по-голъмо разбиране на съвременните ~~възношения~~^{условия}, отколкото Кене. Както видяхме вече, последният се отнася къмъ паричниятъ капиталъ само търпимо. Ето защо, той даже предпочиталъ високия процентъ, като признакъ на липса на натрупване на парични капитали. Тюрг е привърженикъ на низкия процентъ. Изобилието на парични капитали не го тревожи, напротивъ — въ това той вижда признакъ на цвѣтущо състояние на народното стопанство. Това не хармонира напълно съ физиократизма, но това свидетелствува за по-зрѣло разбиране на съвременната действителност.

Като заключение нека споменемъ и за теорията на Тюрг за стойността и неговата теория за паритетъ. Въ своята теория за стойността той се намира подъ силното влияние на Галиани и особено на Кондиляка. Той прави опитъ да разграничава субективната стойност отъ обективната. Първата е изразъ на това, че лицето, което отчуждава своя продуктъ, самото то го оценява. „А понеже, — казва той, — всѣки, който размѣня нѣщо е сѫщевременно и собственикъ на онова, което той предлага за размѣна, то той трѣбва да опредѣли степента на своята привързаностъ къмъ оня предметъ, който той предлага за размѣна, сравнително съ собственото си желание да получи другъ предметъ“. Втората — обективната стойностъ, или, което споредъ него е едно и сѫщо — пазарната цена, се опредѣля отъ пазара. „Стойността на житото и виното, — продължава той, — се опредѣля, въ случай, когато има много продавачи и много купувачи, между две частни лица, въ зависимостъ отъ тѣхнитъ взаимни нужди и срѣдства. Тя се опредѣля отъ изравняването на нуждите и

срѣдствата общо на всичкитѣ продавачи на жито, съ тия на всичкитѣ продавачи на вино. Съ една дума, пазарната цена се опредѣля въ зависимостъ отъ търсенето и предлагането“.

Теорията на Тюрг за стойността не само не произтича отъ неговитѣ физиократически възгледи, но е съвсемъ чуждо тѣло въ неговата икономическа система. Въ най-добрия случай, тя е опитъ за примиряване на непримиримото. Да се примири тезата на физиократитѣ за евивалентността на размѣната, съ тезата на Кондиляка за неевивалентността на размѣната.

Споредъ Тюрг златото и среброто, т. е. металническиятъ пари сѫ стока, която има действителна стойност. Той полемизира съ ония, които съмѣтатъ, че монетитѣ сѫ само знакове на стойността. „Тѣ (златото и среброто) не сѫ, както това мислѣха мнозина, знакове на стойността. Тѣ сами иматъ стойностъ. Щомъ тѣ могатъ да бѫдатъ мѣрило и залогъ на други стойности, то въ това свойство тѣ сѫ тъждествени съ всички стоки, които иматъ стойностъ въ търговския оборотъ“.

Тюрг приправнява не само паритетъ къмъ стоката, но и обратно — стоката къмъ паритетъ. Всѣка стока, споредъ разбиранията на Тюрг, е пари. По такъвъ начинъ специфичността на паритетъ като особена стока, като абсолютна стока, за него остава неразбррана.

На това заблуждение, както видяхме, сѫ плащали дань и предшественицитѣ на Тюрг. То се е използвало доста сполучливо противъ меркантилиститѣ, особено противъ тѣхната теория за търговския балансъ. Противниците на меркантилизма казвали: ако за пари се купува стока, то и за стока се купуватъ пари, — следователно, излишъкътъ на пари отъ активния търгов-

ски балансъ не може да се счита като ново богатство, тъй като то е съществувало още преди появата на паричния излишъкъ, въ видъ на стока въ излишъкъ. Разбира се, въ размѣната на стоката за пари не се създава ново богатство, но богатството получава такава форма, въ която то се реализира, въ която то получава настоящето си битие като съвременно богатство. Това не сѫ разбирали нито меркантилистътъ, нито противниците имъ. Първите надценявали превръщането С—П, вторите пъкъ сѫ го подценявали.

Тая недооценка намираме още и у Адамъ Смита, Рикардо и тѣхните последователи.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СИСТЕМАТА НА ФИЗИОКРАТИТЕ

На физиократите всецѣло принадлежи анализа на капитала въ предѣлите на съвременния кръгозоръ. Тая заслуга ги прави да бѫдатъ бщи на съвременната политическа икономия. Преди всичко, тѣ сѫ направили анализъ на различните веществени части, отъ които се състои и на които се разлагат капиталътъ въ време на процеса на труда. Не бива да се обвиняватъ физиократите затова, че тѣ, както и всички по-сътнешни икономисти, сѫ разглеждали тѣзи веществени видове на съществуването на капитала — инструменти, сирови материали и т. н., независимо отъ ~~ония~~ обществени условия, при които тѣ излизатъ въ индустриталното производство; или съ една дума, че физиократите сѫ разглеждали тия форми на капитала въ тая форма, въ която тѣ се явяватъ елементи на процеса на труда, независимо отъ тѣхната обществена форма като капиталъ и по тоя начинъ сѫ направили отъ съвременната форма на производство нѣкаква

вѣчна естествена форма. Голѣма заслуга на физиократите е тая, че тѣ сѫ разглеждали тия форми като физиологически форми на обществото, като форми, извикани на животъ отъ естествената необходимост на производството и независимо отъ волята, политиката и т. н. Това сѫ за тѣхъ материални закони. Тѣхната грѣшка се състои въ това, че тѣ сѫ гледали на материалния законъ на една опредѣлена степень въ историята на обществото, като на абстрактенъ законъ, еднакво гospодствуващъ надъ всички обществени форми.

Освенъ тоя анализъ на веществените елементи, отъ които се състои капиталътъ въ процеса на труда, физиократите изучаватъ формите, които приемате капиталътъ въ обръщението (постояненъ капиталъ и оборотенъ капиталъ, макаръ че тѣ имъ даватъ други названия), и въобще изследватъ взаимната връзка между процеса на обръщението и процеса на възпроизводството на капитала.

Въ тия два главни пункта Адамъ Смитъ е наследилъ теорията на физиократите. Въ това отношение заслугата на Адамъ Смитъ се ограничава въ това, че той е фиксираль отвлѣчени категории и е далъ опредѣлени названия на анализиратъ отъ физиократите различни отенъци на понятията.

Както знаемъ, като обща основа за развитието на съвременното производство служи това обстоятелство, че работната сила, като стока принадлежаща на работниците, противостои на условията на труда като стока, сѫществуваща независимо отъ нея, въ видъ на капиталъ. За работната сила като стока, важно е да се опредѣли нейната стойност. Тая стойностъ е равна на работното време, което е нужно за производството на жизнениетъ припаси, необходими за възстановяване на работ-

ната сила, или е равна на цената на жизнените припаси, необходими за съществуването на работника като такъвъ. Само върху тая основа се проявява разликата между тая стойност, която има работната сила, и онай, която се създава от употребяването на тая сила въ работе, различие, несъществуващо за другите стоки, тъй като тъхната потръбителна стойност, а следователно, и тъхното употребление не може да увеличи тъхната размѣнна стойност или стойносттѣ, които произлизатъ отъ нея.

Затова една отъ основите на най-новата политическа икономия, която се занимава съ анализа на съвременното производство, е опредѣлянето стойността на работната сила, като нѣщо постоянно, като дадена величина. На практика тая стойност и въ действителност е такава въ всѣки даденъ случай. Значи физиократитѣ сѫ били прави, когато сѫ правили минимума на работната заплата осъта, около която се е въртѣло тъхното учение. Макаръ че тѣ още не разбирали природата на стойността въобще, но опредѣлянето стойността на работната сила е било възможно за тъхъ, защото тя се изразява съ цената на необходимите жизнени припаси, т. е. въ дадена сума опредѣлени потръбителни стойности. Ето защо, нѣмайки още ясно понятие за природата на стойността, тѣ сѫ могли да приематъ стойността на работната сила за опредѣлена величина, доколкото това е било нужно за тъхните изследвания. Ако тѣ по-нататъкъ изпадатъ въ тая грѣшка, че взиматъ работната заплата за неизмѣнна величина, опредѣлена отъ самата природа, а не отъ степента на историческото развитие, която сама е подвижна величина, то това обстоятелство ни най-малко не измѣня абстрактната върност на тъхните изводи, защото разлика между

стойността, която има работната сила и тая, която се създава отъ нейното употребяване въ работе, ни най-малко не зависи отъ това — каква величина се приписва на тая стойност. Физиократитѣ сѫ пренесли въпроса за произхода на принадената стойност отъ областта на обръщението въ областта на непосрѣдственото производство, и по тоя начинъ сѫ поставили основата за анализа на съвременното производство.

Напълно е върно това тъхно основно положение, че производителъ е само трудътъ, който създава принадена стойност, т. е. също такъвъ трудъ, въ продукта на който се съдържа стойност, която превишава сумата на онния стойности, които сѫ били употребени въ процеса на производството. А тъй като стойността на работната сила е равна на работната заплата, то ясно е, че тая принадена стойност може да бѫде само излишъкъ на трудъ, отдаванъ отъ работниците на индуриалеца, свръхъ онова количество трудъ, което работникътъ получава въ форма на работна заплата. Разбира се, че физиократитѣ не сѫ си представлявали принадената стойност въ тая форма, тъй като стойността въобще не е била още сведена отъ тъхъ до нейната приста същност, до количеството трудъ или работното време.

Разликата между стойността, която има работната сила и тая, която се създава отъ употребяването на тая сила въ работе. Излиза, че равната стойност, която работната сила създава за лицата, които я употребяватъ въ работе, се открива най-чувствително и по неоспоримъ начинъ въ земедѣлието, което лежи въ основата на цѣлото обществено производство. Сумата отъ жизнени припаси, ежегодно употребявани отъ ра-

ботниците, количеството на употребените от тяхъ вещества е по-малко, отколкото сумата на произведените от тяхъ сърдства за съществуване. Въ индустрията не е така очевидно, че работникът произвежда, освенъ своите сърдства за съществуване, още и нѣкакъвъ излишъкъ. Процесът се усложнява от покупката и продажбата, отъ различните актове на обръщение, и за да биде разбрани, нуженъ е анализъ на стойността въобще. Въ земедѣлието той се проявява непосредствено въ излишъка на ония потръбителни стойности, които сѫ произведени отъ работниците, на ония, които се употребяватъ отъ тяхъ. Значи, тоя процесъ е ясенъ даже и тогава, когато стойността се свежда до потръбителната стойност, а тая последната, до материията. Именно затова, по мнението на физиократитъ, земедѣлскиятъ трудъ е единствения производителенъ трудъ, тъй като той имъ се представлява на тяхъ като единственъ трудъ, който създава принадена стойност, и рентата отъ земята е единствената известна на тяхъ форма на принадена стойност.

Физиократитъ съмѣтъ, че въ индустрията работникът не увеличава количеството на веществото, а измѣня само формата му. Материала — дадената маса вещество, му се дава отъ земедѣлието. Впрочемъ, той прибавя стойност къмъ своя материалъ, но не отъ труда си, а отъ издръжката на тоя трудъ, т. е. отъ необходимитъ за живѣните сърдства, които той употребява въ течение на своята работа, и чиято сума е равна на работната заплата, получавана отъ земедѣлието. Тъй като земедѣлскиятъ трудъ се счита единствения производителенъ трудъ, то рентата отъ земята, като форма на принадената стойност, която отличава земедѣлския трудъ отъ индустриския, се п; и нема отъ физиократитъ за единствена форма на при-

надена стойност. Затова въ учението на физиократитъ нѣма място за печалбата. Печалбата за тяхъ е висша форма на работната заплата, която заплаща земевладѣлците, и която индустрискиятъ употребява въ качеството на доходъ (която сѫщо се включва въ разходите на производството, както работната заплата на работниците), и която увеличава стойността на сировите материали, тъй като печалбата се включва въ разходите по потреблението, които правятъ индустрискиятъ през време на производството на продукта, на превръщането на сировия материалъ въ новъ продуктъ. И затова нѣкои отъ физиократитъ, напр. Мирабо Стариятъ, обявяватъ принадената стойност, въ формата на париченъ процентъ, за противовесствено лихварство. Обратно — Тюрго вижда оправдание въ процента, тъй като паричниятъ капиталистъ би могълъ да купи съ парите си земя, т. е., рента отъ земята и следователно, паричниятъ капиталъ трѣба да даде на притежателя на капитала такава принадена стойност, която той би получилъ, ако би превърналъ капитала си въ поземлена собственост. По тая теория излиза, че процентътъ отъ капитала съвсемъ не е отново създадена стойност, принадена стойност. Тя обяснява само, защо частта на принадената стойност, получавана отъ земевладѣлците, се доставя на паричния капиталистъ въ форма на процентъ, подобно на това, както се обяснява съ други причини, защо част отъ тая принадена стойност се доставя на индустрискиятъ въ форма на печалба.

Тъй като земедѣлскиятъ трудъ е единствено производителенъ трудъ, трудъ който създава принадена стойност, то рентата отъ земята, формата на тая принадена стойност, присъща на земедѣлския трудъ, въ отличие отъ всички други области на труда,

представлява обща форма на принадената стойност. Индустрналната печалба и пълният процент съж само различни части, на които се разделя рентата от земята, която на определени части преминава от ръцето на земевладелците, върху ръцето на други групи. Тоя възглед е противоположен на оня, към който съж се придръжали, по-важки от Адам Смита, по-сетнешните икономисти, справедливо считащи индустрналната печалба като първоначална форма, върху която капиталът присъява принадената стойност, т. е., първоначална всеобща форма на принадената стойност. Така че, процентът и рентата от земята представляватъ само части от индустрналната печалба, разпределена от индустрнала между различните групи, които съж съвладелци на принадената стойност. Освенъ приведените по-горе доводи, т. е. това обстоятелство, че земеделският трудъ е трудъ, върху който съ материална осезателност се открива създаването на принадената стойност, и оставяки настрана процеса на обръщението, физиократите съж се ръководили още от няколко други мотиви, за обясняване на своите възгледи.

Първиятъ доводъ е, че въ земеделието рентата е трети елементъ, такава форма на принадената стойност, която върху индустрията съвсемъ и не съществува. Тя е била за тъхъ принадена стойност, т. е. най-осезателната и най-много биеща на очи форма на принадена стойност — принадена стойност във квадратъ.

Вториятъ доводъ, ако оставимъ на страна външната търговия, а това напълно правилно правятъ и длъжни съж да правятъ физиократите за абстрактното изследване на съвременното общество, то ясно е, че количеството на заетите върху индустрията и съвършено отстранени от земе-

(търговията)

дълнието работници, т. е. че числото на свободните ръже, по израза на Стюартъ, "се определя отъ количеството селскостопански продукти, произвеждани отъ земеделските работници, свръх ония за тъхното лично употребление. По този начинъ земеделският трудъ съставлява естествена основа, не само за принадения трудъ въ своята собствена областъ, но и за самостоятелното съществуване на всички области на труда, а следователно, и за създаването на принадена стойност и върху тъхъ. Затова ясно е, че той тръбвало да се счита създател на принадената стойност до тогава, докато субстанцията стойност се съмъталь не абстрактният трудъ и неговата мярка — работното време, а главно — определенъ конкретенъ трудъ. Третиятъ доводъ е, че всъка принадена стойност, не само относителната, но и абсолютната, се определя отъ дадена производителност на труда. Ако производителността на труда е достигнала само такава степенъ на развитие, че работното време на всъки даденъ човекъ би стигнало за поддържане на неговия собственъ животъ, т. е. само за производството и възпроизводството на сърдъствата за неговото собствено съществуване, то не би съществувало никаква принадена стойност, не би съществувало изобщо никаква разлика между тая стойност, която има работната сила и онай, която се създава отъ употребяването върху работа на тая работна сила. Следователно, възможността за изникването на принадения трудъ и принадената стойност се обуславя отъ известна степенъ на производителността на труда, която дава на работната сила възможност да пресъздаде повече, отколкото собствената стойност — да произвежда повече отъ онай, което е необходимо за поддържане процеса на неговото съществуване. И разбира се, че споредъ физио-

кратитъ, тази степен на производителността на труда тръбва да биде достигната преди всичко въ земедълието, и затова тя изглежда като даръ на природата, производителна сила на природата. Въ земедълието въ широки размъри е съществувало отдавна сътрудничество на човека и природата, увеличение на работната сила на човека, приспособление и експлоатация на действуващите автоматически сили на природата. Въ индустрията това приложение на силата на природата въ голъм размър се появява само съ развитието на едрата индустрия. Като основа за развитието на капитала служи известна опредълена степен отъ развитието на земедълието въ собствената или въ чуждите страни, и въ тия граници абсолютната принадена стойност съвпада тукъ съ относителната. Четвърти доводъ е: тъй като ~~заслугата~~ и отличителният признакъ за физиократизма се явява това, че той се старае да изведе стойността и принадената стойност не отъ обръщението, а отъ производството, то физиократитъ по необходимост се противопоставя на ~~монетарната и меркантилната~~ система, започватъ отъ оная област на производството, която въобще може да бидерагледана отдељно, независимо отъ обръщението, и условие за която служи не размъната между хората, а тая между човека и природата. Въ същност това е първата система, която анализира ~~съвременното производство~~ въ видъ на въчни, естествени закони на производството ония условия, въ които се произвежда капитала, и въ които той произвежда.

Първото условие за развитието на капитала е отдељянето на поземлената собственост отъ труда, противопоставянето земята — това ~~главно~~ условие на труда — на свободния работникъ, както

самостоятелна сила, съсръдочена въ ръцете на особена група. И когато работата се разглежда отъ тая страна, то земевладеца изпъква като действителенъ капиталистъ, т.е. като присвоител на принаденния трудъ. По този начинъ феодализът се възстановява и обяснява като модерно производство. Земедълието изпъква като област на производство, въ която има място само производството на принадена стойност. И въ същото време, когато феодализът приема съвремененъ видъ, съвременното общество получава феодална външност. Тая призрачна външност е подвела принадлежащите къмъ дворянството последователи на д-ръ Кене и преди всичко — патриархалният чудакъ Мирабо Стария. У ония физиократи, които съ притежавали по широкъ умъ, особено у Тюрго, тая лъжлива представа съвсемъ изчезва, и физиократическата система става за тяхъ изразъ на новото съвременно общество, пробиващо си пътъ въ рамките на феодализма. Тя съответствува на онай епоха на съвременното общество, когато то се е излюпвало отъ феодалното. И затова физиократическата система изниква отначало въ Франция, преимуществено индустриска, търговска и морска страна. Естествено е, че въ Англия главното внимание е било насочено къмъ процеса на обръщението, къмъ това обстоятелство, че само като изразъ на обществения трудъ, само благодарение на своето превръщане въ пари, продуктът придобива стойност — става стока. И затова, докато става въпросъ не за формата на стойността, а за неговата величина и за нейното увеличение, привлича вниманието преди всичко описаната отъ Стюарта относителна стойност. Но когато става въпросъ за това, да се покаже, че принадената

стойност се създава въ процеса на производството, тогава се налага да се обрнемъ преди всичко къмъ оная област на производството, въ която създаването на принадената стойност става независимо отъ процеса на обръщението, т. е. къмъ земедѣлието. И затова инициативата за това учение принадлежи на страната, въ която е преобладавало земедѣлието. Идеи близки на идейта на физиократитѣ се срѣщатъ донѣкѫде и въ предшествениците на физиократитѣ, напримѣръ, въ самата Франция донѣкѫде у Буажилберъ, но само у физиократитѣ тѣ ставатъ система, която създава цѣла епоха.

Земедѣлскиятъ работникъ, който получава минимумъ работна заплата, възпроизвежда повече отъ това, и това повече е рентата отъ земята или принадената стойност, присвоявана отъ собственика на основните условия на труда, естественитѣ сили на земята. Физиократитѣ не казватъ: работникътъ се труди по-дълго време отъ необходимото за възпроизводството на неговата работна сила, и затова стойността, която той създава е повече отъ стойността на тая работна сила, или, трудътъ който той създава, е повече отъ това количество трудъ, което той получава въ форма на работна заплата. Тѣ казватъ: сумата отъ потребителни стойности, която той употребява презъ време на производството, е по-малка отъ оная сума, която той създава, вследствие на което остава известенъ излишъкъ отъ тая стойност. Ако той би работилъ само въ течение на това време, което е необходимо за възпроизводството на неговата собствена работна сила, то въ резултатъ не би останало нищо въ остатъкъ. Физиократитѣ съсърѣдоточили своето внимание само на това, че производителната сила на земята дава на ра-

ботника възможностъ, въ течение на свояя работенъ денъ, чиято величина се предполага, че е опредѣлена, да произвежда повече отколкото му е нужно да консумира, за да поддържа своето съществуване.

По тоя начинъ тая принадена стойност изглежда като даръ на природата, която въздействуващи заедно съ работниците върху данено количество органическо вещество — семена, растения и животни, — дава на труда способността да превръща по-голямо количество неорганическа материя въ органическа. Отъ друга страна, това обстоятелство, че земевладѣлецъ противостои на работника като притежателъ на капитала, се приема като нѣщо, което се разбира само по себе си. Земевладѣлецъ плаща на работника за неговата работна сила, която той предлага въ форма на стока, и получава въ замѣна не само равностойността, но и присвоява за себе си и увеличената стойност, създадена отъ употребената въ работа работна сила. Отдѣлянето на вещественитѣ условия на труда едно отъ друго, и самата работна сила изпъкватъ при такава размѣна като нѣщо вече дадено. Феодалното земевладение се взима за изходна точка, но земевладѣлецъ изпъква като притежателъ на капиталъ, като прости стокопроизводителъ, който увеличава стойността на стоките, размѣняйки за трудъ и задържайки за себе си не само еквивалента, но и излишъка на последнитѣ, благодарение на това, че той заплаща работната сила като стока. Той противостои на свободния работникъ като стокопритежателъ, съ други думи: по свое то същество този земевладѣлецъ е собственикъ на капиталъ. Системата на физиократитѣ и въ това отношение е близка къмъ истината дотолкова, до-

колкото отстраняването на работника от земята, от земевладението, съставлява основното условие на съвременното производство и на производството на самия капитал.

От тукъ въ тая система съществуват следните противоречия: тя, която първа е обяснила принадената стойност съ присвояването на чуждъ трудъ, при това, присвояване възъ основа на размѣната, гледа на стойността изобщо не като на форма на обществения трудъ и на принадената стойност, не като на принаденъ трудъ. Тя вижда въ стойността само потрѣбителната стойност, само вещество, а въ принадената стойност — само даръ на природата, която дава на труда вмѣсто даденото количество органическо вещество, повече отъ това количество.

Отъ една страна рентата отъ земята, т. е. истинската икономическа форма на поземлената собственост, освободена отъ нейната феодална обвивка, е сведена до проста принадена стойност, излишъкъ надъ работната заплата. Отъ друга страна, и пакъ въ феодаленъ духъ, тая принадена стойност се извежда отъ природата, а не отъ обществото, отъ отношението къмъ земята, а не отъ обществените отношения. Самата стойност се свежда до проста потрѣбителна стойност, т. е. до материята. Отъ друга страна, въ тая материя физиократите се интересуватъ само отъ количеството, отъ излишъка на произведениетъ потрѣбителни стойности надъ употребениетъ, т. е. само отъ взаимното количествено отношение на потрѣбителните стойности. Съ други думи, въ последна инстанция остава все пакъ една само размѣнна стойност, която въ края на краишата се свежда къмъ работното време.

Всичко това съ противоречия, свойствени

Кабига.

на съвременното производство, което израства въ недрата на феодалното общество, подлага това общество на нови обяснения, но още не умѣе да намѣри своя собствена истинска форма. Подобно на това и философията отначало се изработва отъ религиозните форми на съзнание и въ сѫщото време, отъ една страна, унищожава религията като такава, а отъ друга страна, сама се движи, по своето положително съдържание, първоначално само въ тая идеализирана, преведена на езика на мислитъ, религиозна сфера.

По тая причина, въ изводитъ, направени отъ самите физиократи, фалшивото превъзнесяне на земевладението се превръща въ икономическото му отрицание и въ признаване на съвременното производство. Всички данъци се прекхвърлятъ върху рентата отъ земята или, въ други думи, поземлената собственост отчасти се конфискува, — мѣрка която се стараеше да проведе, независимо отъ протеста на Редереръ и др., френското революционно законодателство, и която представлява отъ себе си окончателенъ изводъ отъ съвременна усъвършенствана отъ Рикардо политическа икономия. Данъците изцѣло се прекхвърлятъ на рентата отъ земята, тъй като тя се явява единствена принадена стойност, и тъй като вследствие на това, всъкакво облагане на другите форми на дохода се свежда на края на краишата до облагането на поземлената собственост. Но свежда се по косвенъ, т. е. врѣденъ въ икономически смисълъ путь, въ ущърбъ на производството.

При такова изключително облагане на поземлената собственост данъчните тежести и следователно, всъко държавно вмѣшателство, е било отстранено отъ индустрията, и по този начинъ тя съвършено се освобождавала отъ последното. И това се пра-

вило вече въ интереса на земедѣлието, а не на индустрията.

Съ това е свързана нестѣсняваната отъ нищо свободна конкуренция, отстраняването на всѣко държавно вмѣшателство отъ индустрията, монополитѣ и т. н. Тѣй като индустрията, по мнението на физиократитѣ нищо не създава, а само превръща въ друга форма получаваниетѣ отъ нея отъ земедѣлието стойности, тѣй като тя не прибавя къмъ тия стойности никаква нова стойност, а връща предадената на нея стойност въ видъ на еквивалентъ, измѣняйки само формата ѝ, то естествено, желателно е, щото този процесъ да се извѣрши безъ прѣчки и да струва по-възможност по-евтино, а това се достига само по пътя на свободната конкуренция, при която съвременното производство се предоставя само на себе си.

Така че освобождаването на съвременното общество отъ абсолютната монархия, издигането му върху развалините на феодалното общество, се извѣрши само въ интереса на феодалния земевладѣлецъ.

Отъ всичко това става ясно, колко малко сѫ били разбирали физиократитѣ отъ най новите икономисти отъ рода на издателите на съчиненията на физиократитѣ г-на Евгений Дера, когато мислили, че специфическите положения на физиократитѣ за изключителната производителност на земедѣлския трудъ и за изключителната роля на земевладѣлеца въ системата на производството не сѫ свързани или се намиратъ въ случайна връзка съ провъзгласената отъ тѣхъ свободна конкуренция, съ принципитѣ на едната индустрия и съвременното производство. Въ сѫщото време става ясно, защо феодалната външность на тая

система, както и аристократическиятъ тонъ на епохата на просвѣщението, е трѣбало да направи цѣла маса отъ феодали ярки привърженици и разпространители на системата, която въ сѫщност е провъзгласяваща съвременния начинъ на производство върху развалините на феодалното.

Обща характеристика на манифактурата

Манифактурата е имала две форми: по-проста и по-усложнена. Първата се нарича хетерогенна, а втората — органическа. Хетерогенната манифактура се състои във това, че частите на сложните механизми, напр. на часовниците, се произвеждат отдељно, а след туй се съединяват, което съставлява последната операция въ производстването на комбинирания продуктъ. Производството на такъв продуктъ е раздѣлено на отдељни производства, които могат да бѫдат организирани отдељно едно отъ друго. Въ органическата манифактура единиятъ производственъ процесъ е раздѣленъ на отдељни операции, които технически се изпълняват отъ отдељни работници, но организационно тъ не могат да бѫдат отдељени една отъ друга. Всъки единъ отъ работниците е частиченъ работникъ, който извършва само отдељни операции и е жива бурмичка на голъмъ механизъмъ.

Органическата манифактура произвежда продукти, които преминаватъ редица свързани помежду си фази на развитие, последователна редица отъ процеси. Такава е напр. манифактурата за игли, въ която тъльта преминава презъ ръжетъ на 72 и даже 92 специфични, частични работници (които работятъ отдељни части). Изброените операции протичатъ, по отношение на отдељния продуктъ, една следъ друга. По отношение на цѣлата маса на произведенията продуктъ, тъ вървява една до друга, т. е. последователното разположение на отдељните стадии на процеса по време се е превърнало въ тъхното пространствено разположение една до друга. Въ резултатъ на това, въ

ГЛАВА ПЕТА

АДАМЪ СМИТЪ

ЕПОХАТА НА АДАМЪ СМИТЪ

За Смита казватъ, че той е икономистъ на манифактурния периодъ. Това е върно, но е много общо. Първо, самиятъ манифактуренъ периодъ си има своя история: възникването на манифактурата, процъ新中国ването ѝ и преминаването отъ манифактурата къмъ машинното производство. Второ, манифактурниятъ периодъ е 1) периодъ въ историята на развитието на съвременното стопанство изобщо и 2) периодъ въ историята на развитието на английското модерно стопанство. Смитъ е икономистъ отъ епохата на прехода отъ манифактурата къмъ машинното производство. Съ други думи, той е икономистъ отъ надвечерието на индустриския превратъ. При това Смитъ е английски икономистъ, икономистъ на страната, която въ своето развитие е вървяла предъ другите страни и съ своето развитие е показала на последните картина на тъхното бѫдеще. Ето защо, за да се разбере теорията на Смитъ, необходимо е, преди всичко, да се изяснятъ отличителните черти на манифактурния периодъ, — какъ самата манифактура подготвя прехода къмъ машинното производство, и какъ ѝ е противъ този процесъ въ Англия.

даденъ отрѣзъкъ отъ време се получава повече готова стока.

Изходниятъ пунктъ на манифактурата, както е известно, е простата кооперация, и въ зависимостъ отъ това, какъвъ трудъ се кооперира—единороденъ или разнороденъ, — различенъ е и пжтя на създаването на манифактурата. Обединението на различни занаятчии, нужни за произвеждането на единъ и същъ сложенъ продуктъ, води къмъ създаване на манифактурата не по пжтя на раздѣлението на труда помежду имъ — трудът между тѣхъ е билъ раздѣленъ и преди, — а чрезъ стѣсняване сферата на работата на всѣки единъ отъ тѣхъ. Шлосерътъ, дърводѣлецътъ, шивачътъ и т. н. преставатъ да се занимаватъ съ своите занаяти въ пъленъ обемъ, а се занимаватъ съ тѣхъ дотолкова, доколкото имъ е нужно за производството напр., на файтони. Тѣ се превръщатъ отъ всестранни майстори, въ частични работници на тая работа. Обединението пкъ на единородни работници води къмъ създаването на манифактурата по пжтя на раздѣлението на труда. Трудътъ, напр. шивашки или обущарски, се разлага на отдѣлни операции, които ставатъ специалностъ на отдѣлните работници. По-рано тѣ сѫ били майстори на една професия, а сега, вследствие разпадането на тѣхния занаятъ тѣ започватъ да се различаватъ помежду си по тѣсните операции, въ които тѣ трѣбва да се специализиратъ.

При простата кооперация подчинението на труда отъ капитала е било формално, тѣй като процесътъ на труда като такъвъ не се измѣня. Притежателътъ на капитала събира подъ единъ покривъ лишениетъ отъ срѣдства за производство занаятчии, натжпква ги въ една работилница; работническата сила става съставна част на неговия

производителенъ капиталъ, а тѣхниятъ продуктъ на труда — неговъ стоковъ капиталъ. Но трудътъ си остава сѫщия, какъвто е билъ преди подчинението му отъ капитала — занаятчията си е оставалъ, както и по рано, специалистъ въ своя занаятъ. Но при манифактурата работата се измѣня коренно: подчинението на труда отъ притежателитѣ на капитала става реално. Капиталътъ, който разлага процеса на труда на отдѣлни операции и приковава къмъ тѣхъ отдѣлни работници, превръща последните въ частичка на колективния работникъ. Частичните работници, годни да изпълняватъ само нѣкаква отдѣлна операция, но които не знаятъ занаята изцѣло, сѫ лишени отъ възможността да работятъ извѣнъ манифактурата. Но това означава сѫщо, че тѣ сѫ принудени да продаватъ своята работна сила не само затуй, че нѣматъ срѣдства за производство, но и затова, че, бидейки бурници на голѣмия механизъмъ, който е въплощението на капитала, тѣ вънъ отъ последния не сѫ годни за нищо. „Както на челото на избрания народъ — образно пише единъ авторъ — е било написано, че той е собственостъ на Йехова, точно тѣ и раздѣлението на труда е налагало върху манифактурния работникъ отпечатъка на собственостъ на капитала“.

Манифактурното раздѣление на труда, подлагайки на опасностъ живога на работника, повишава, обаче, производителността на труда му, което означава, че то увеличава производството на относителната принадена стойностъ. Манифактурата увеличава принадената стойностъ и вследствие редица други причини. Най-важната отъ тѣхъ е — създававето на иерархията на работниците. Отдѣлните операции, на които манифактурата разлага обединениетъ отъ нея занаяти,

предявяватъ съвсемъ различни изисквания къмъ работническата сила, необходима за изпълнението на тия операции. Едни операции съж по-прости, по-груби, други по-тънки и по-сложни, и това води къмъ образуване на „иерархия на работническия сили, на която съответствува и стълбата на работните заплати“. На най-ниската степень на тая иерархия стоятъ необучените работници, чиято работна заплата е извънредно низка, но и стойността на работната сила, дори и на квалифицираните работници пода, тъй като и тъхните функции се стъсняватъ, и подготовката за тъх изисква по-малко време и по-малко разходи. Намалението на стойността на работната сила измъня, отъ своя страна, необходимото работно време и увеличава принаденото време, т. е. става източникъ на производство на относителна принадена стойност.

Манифактурата, обаче, както технически, така и организационно, е недостатъчна база за съвременния начинъ на производство. Тя е изградена върху ръчния занаятчийски трудъ, и възможностите тукъ съж мн. го ограничени. Организирането на голъмо, масово производство, което се налагало отъ развитието на търговията и разширението на пазаритъ, се натъквало на тъсната база на манифактурата. Освенъ това, капиталът все пакъ не успѣва да подчини напълно работниците, особено квалифицираните, — постоянно се чуватъ оплаквания за тъхната непокорност. Въ манифактурния периодъ капиталът не успѣва да овладѣе цѣлото обществено производство. Въ градовете занаятчите, въ селските мястности домашната индустрия, продължаватъ да си оставатъ главните форми на производството. Преимуществата на манифактурата още не съж толкова голъми, че да

измѣстватъ въ по-малъкъ или по-голъмъ масшабъ дребното производство.

Трудностите на които се натъква съвременното производство при манифактурата, лесно се преодоляватъ съвеждането на машините.

Преходът отъ манифактурата къмъ машината

Разложението на трудовия процесъ на най-опростени операции открива възможностите за въвеждането на машината. Превръщането на човѣшкия трудъ до бесъздържателна по своята простота операция, и въ туй се състои историческата мисия на манифактурата, — създава възможност да се замѣнятъ живите автомати съ стомани. Главното тукъ е и това, че разбиването на процеса на труда на най-прости операции е изисквало за изпълнението имъ детализирани и диференцирани инструменти, а това отъ своя страна е имало решаващо значение за изнамирането на машината.

Машината принципално се различава отъ простото оржие на труда по това, че инструментътъ, съ който е работиль по-рано човѣкътъ, сега се тури въ движение отъ машината. Но машината може да работи само съ специализирани инструменти, приспособени само за дадена, отдѣлна операция.

Търбва да се подчертаете, обаче, че разбиването на процеса на труда на неговите най-прости операции, и специализацията на инструментите съ обусловили възможността, но не и необходимостта да бѫде въведена машината. Съ други думи, не бива да се обяснява въвеждането на машината само съ технически причини. Определянето на трудовия процесъ е било необходимо условие за

IV
изнамирането на машината, но изнамирането на машините и въвеждането им въ производството далеч не съдържат тъждествени явления. За да се замени ръчният труд съ машината, последната е трябвало да бъде обусловена преди всичко икономически.

Приложено къмъ съвременния начинъ на производство това означава, че тя е трябвало да бъде обусловена отъ развитието на последния.

И наистина, въвеждането на машината е било подгответо не само организационно-технически, но и икономически. Трудностите, на които се натъква през манифактурния периодъ съвременното стопанство, създавани преодолъни съ въвеждането на машината. Следователно, то става не само възможно, но и необходимо. По тоя начинъ се преодолява тънката база на манифактурата. Въ кооперацията и манифактурата съвременното стопанство се гради съ чужда нему техника, техниката на ръчния трудъ, или нека се изразимъ икономически, — съ техниката на простото стоково производство; чрезъ машината и машинната система, съвременниятъ начинъ на производство придобива своя, присъща на неговата природа техническа основа. По своята природа машинното производство не е капиталистическо производство, но последното по своята природа е машинно.

Сломена е била и съпротивата на работниците. Реалното подчинение на труда отъ капитала, което започва при манифактурата, получава своя завършекъ въ машинното производство. И най-сетне, машината е дала възможност на капитала да овладее едни следъ други различните клонове на производството и да измества старото дребно производство. Онова, което не усъдила да извърши манифактурата — да овладее цѣлото общество —

IV
става напълно възможно съ помощта на машината. „Математиците и механиците, а това повторять и нѣкои английски икономисти, — казватъ, че оръжието е проста машина, а машината е сложно оръжие. Тѣ не виждатъ никаква съществена разлика между тѣхъ и даже наричатъ машини и простите механически срѣдства, като лоста и наклонната плоскость, винта и пр. Действително, всѣка машина се състои отъ такива прости срѣдства, каквито и да съ тѣхните измѣнения или съчетания. Но отъ икономическа гледна точка това опредѣление никакъ не е вѣрно, защото липсва въ него историческътъ елементъ“. Въ опредѣлението, за което става дума, не съ посочени: първо, ония исторически условия, при които възниква машината и специално, не е посочена ролята на манифактурата, която подготвя въвеждането на машината; второ, ролята и значението на машината въ съвременното производство. Такова опредѣление на машината налива вода въ воденицата на ония, които виждатъ въ машината само технически факторъ и свеждатъ машината, заедно съ другите производителни сили, само до една гола техника. Такова е и гледището на Хилфердингъ по този въпросъ, на Рубинъ и др.

Идеалистите, които твърдятъ, че мнението управлява свѣта, виждатъ въ появата на машинното производство едно отъ най-важните доказателства за вѣрността на тъхната позиция. Появява се гений изобретателъ, изнамира машината, и преобрѣща цѣлия свѣтъ. Наистина, по реално мислящите идеалисти правятъ опитъ да представятъ разработата по-реално. Гениятъ-изобретателъ не се появява внезапно, а това идване се е подготвило постепенно, отъ една страна, — отъ развитието на

точните науки, особено математиката и механиката, а от друга — от опростяването на трудовите процеси, благодарение на манифактурата.

Не може да се отрича, че развитието на положителните науки и разложението на процеса на труда на най-прости операции, съзиграло важна роля в изнамирането на машината и че не всички е способни да бъдат изобретатели, а затова е нужен особен талант, даже и гениалност. Но всичко това не ни обяснява тъкмо онова, което трябва да се обясни.

Индустриалният преврат е отдалечен по време от началото на манифактурния период също около три века (ако не и повече, тъй като някои изследователи намират началото на манифактурния период в началото на XV и даже в началото на XIV век). Пита се: защо въвеждането на машината става именно към края на помернатия период от време, приблизително от сръдата на XVIII век? На тоя въпрос, който е и същността на цялата проблема, т. е. същността на онова, което трябва да се обясни, идеалистът не дава отговор и не могат да дадат такъв. Положителните науки достигат голъмо развитие именно през XVII век. Таланти и стремление към изобретателство съществували и преди, или по-точно, тъй съществували във всички времена, а разложението на процеса на труда на най-прости операции започва от първите дни на появата на манифактурата. Така че съществували също всички ония условия, които се сочат от идеалистът, но все пак машини не е имало. Впрочем, машини съществували, но такива, които съществували още от незапомнени времена, като напр. вълните и водни мелница и пр.

Нека прибавимъ, че изброените условия за изобретателство съществували не само въ Англия. И въ другите страни съзиграло позитивните науки. Имало е също хора съзиграло изобретатели, съществувала е и манифактура (дълго преди възникването ѝ въ Англия, последната е съществувала въ Италия и Холандия). И въпреки това, въвеждането на машината завършва съзиграло превратъ само въ Англия.

Ключът за разбирането на това, загадъчно на пръв погледъ, явление лежи въ икономиката, т. е. въ степента на развитието на съвременното стопанство. Но този ключъ го нямат и не могат да го иматъ идеалистът. Нямалики този ключъ, тъй или нищо не доказватъ, или отварятъ отворени врати — „доказватъ“, че щомъ е направено някое изобретение, то виновникъ за това е билъ изобретателъ, т. е. човекъ съзигралъ талантъ и съзигралъ запасъ отъ знания. Второ, тъй смъсватъ възможността да се изнамиратъ машината съзиграло ѝ изнамиране, съзиграло икономическата необходимост отъ въвеждането на машини. А това съзиграло различни явления.

Английското стопанство въ епохата на Адам Смитъ

По времето на Смитъ съвременниятъ начинъ на производство въ Англия е билъ закрепналъ несъмнено повече, отколкото въ която и да е била друга страна. Революцията от 1688 год., която англичаните наричатъ „безкръвна“ и „славна“, довежда до подълбата на властта между дворянството (феодалната аристокрация, която е била въ опозиция на династията на Стюартите) и

финансово-търговските кръгове. Отъ първото се отделя партията на торитъ, а отъ вторитъ — партията на вигитъ. Тия две партии управляватъ Англия последователно. Постепенно се затвърдява тъйнаречениятъ парламентаризъмъ, т. е. правителството (кабинетът на министрите) започва да се съставя отъ членовете на онай партия, която е имала большинство въ палатата на общините, и е било отговорно предъ парламента.

Поликата, външна и външна, е била насочена къмъ това, щото да създаде най-благоприятни условия за развитието на съвременния начинъ на производство. Насилственото лишаване на селяните отъ земя, което извършвали отдѣлни представители на аристокрацията, сега започва да се провежда по законодателенъ путь, съ парламентарни актове. Отъ 1700 до 1760 год. сж били издадени 208 такива акта, които предписвали пълното или частично изселване. Тъз сегнали повече отъ 312,000 акра земя. По-после, гоа известно въ историята „ограждане“ (на земи) върви още по-усилено. Отъ 1760 год. до 1801 год. сж били издадени 2,000 акта, чието действие се простирало върху повече отъ 3,000,000 акра земя. Обезземяването на селяните върви успоредно съ създаването на едрото фермерско стопанство, т. е. съ навлизането на новите форми въ земедѣлието. Онова, за което мечтаятъ така страстно физиократите въ Франция, и за постигането на което тъ създаватъ фантастични теории, въ Англия се е осъществявало просто и е било ускорено отъ „мждрото“ законодателство.

Земевладѣлците се превръщатъ въ получатели на рента и сж били заинтересувани въ увеличението на доходността отъ земята. Изниква богата група отъ фермери, търговците съ силно за-

богатяватъ. Най-важна е била по това време вълнената индустрия, която съществувала главно въ две форми: манифактурна и домашна. Вълнената индустрия стимулирала ограждането, което давало възможност да се превръща посъвната площ въ ливади, да се замъни земедѣлието съ овцевъдство, и да се разшири базата на сировитъ материали за вълнената индустрия. Отнемането на земята отъ селяните, което създава „излишно“ население, доставяло евтинъ трудъ за индустрията. Въ процътвътането на вълнената индустрия сж били заинтересувани и земевладѣлците-фермери, и търговците, и никакъ не е чудно, че тя се е намирала подъ особеното покровителство на парламента.

Друга важна отрасъл на индустрията е била памучната. Въ началото, обаче, тя е била спъвана, защото въ нея виждали сериозна конкурентка на вълнената индустрия. Но памучната индустрия започва бързо да си пробива путь. Освенъ това, спънките, на които се е натъквала, сж били отъ полза за нея. За да преодоляватъ прѣчките, индустриалците отъ памучната индустрия проявяватъ голъма енергия, инициатива и предприемчивост. Първите важни изобретения се правятъ именно въ тая индустрия. Въ блестящото развитие на последната, (ти става по-късно гордостта и опора на индустриалната мощ на Англия) виждали неопровергимъ аргументъ въ полза на свободата на индустрията и търговията.

Преинаването на хегемонията въ ръцете на памучните индустриалци предизвиква голъмо размѣстване въ междугруповите отношения. На първо място се издига индустриалната група. Въ времето на Адамъ Смитъ тоя процесъ е още много далечъ отъ своя завършекъ, но той се очертава вече много ясно. Манифак-

турата и капиталистическата домашна индустрия съ били разпространени и въ другите клонове на производството. Но наредъ съ тия форми на индустрията съ били силни още и дребните занаяти. Манифактурата не е била въ състояние да измъсти последните по-осезателно.

По това време Англия загубва предишния си аграрен характеръ. Затова свидетелствуващъ преди всичко измъненията въ състава на населението, увеличението на градовете и на индустриалното население, и намалението на селското население. „Споредъ Грегори Кингу — съобщава английскиятъ изследовател Тайнби, — който пише въ 1696 год., Лондонъ е ималъ 530.000 жители. Другите градове и търговски предградия — 870,000. Въ същото време селата броили 4,100,000. Следъ 70 години Артуръ Юнгъ изчислява, че Лондонъ съдържа въ себе си една шеста част от цѣлото население на страната и забелязва, че въ цвѣтущи страни като Англия, половината отъ населението живѣе въ градовете.“

По времето на Смитъ увеличението на градското население за смѣтка на селското се усилва още повече. Същиятъ авторъ Тайнби съобщава, че между края на XVII вѣкъ и епохата на Смитъ населението на Шефилдъ се е увеличило 7 пъти, на Ливерпуль 10 пъти, на Манчестеръ 5 пъти, на Бирмингамъ 7 пъти. Всички тѣ съ градове на индустриалните окръзи. Населението пъкъ на селскостопанските окръзи се е увеличило по-слабо. Населението на такъв градъ като Норвичъ се е увеличило само съ една трета.

За развитието на разните манифактури Англия приемала на драго сърдце майстори-протестанти, които съ били принудени да бѣгат отъ своята католическа отечества, преследвани за своя

протестантизъмъ. Съ труда на тия бѣжанци се изграждатъ редица манифактури.

Въ своята вѫтрешна търговия Англия до голяма степень се освобождава отъ меркантилизма, но тя е била много далечъ още отъ пълната икономическа свобода. Адамъ Смитъ не вѣрвалъ дори, че тя може да биде скоро осъществена. Ние споменахме за покровителстването на вълнената индустрия и за спънките, които се правили на памучната. Трѣбва да добавимъ, че тогава е продължавалъ да действува законътъ на Елизавета за чирачеството, споредъ който съ тоя или она занаятъ можелъ да се занимава само онзи, който е преминалъ 7 годишънъ чирашки стажъ. Продължавали да съществуватъ и други цехови ограничения. Освенъ това меркантилизътъ почти напълно господстващъ още въ външната търговия и външната политика: докладътъ за търговския балансъ е била още непоколебима.

„Навигационниятъ актъ“ на Кромвеля дава силенъ тласъкъ за развитието на английското корабоплаване и корабостроителство, а отъ друга страна, нанася силенъ ударъ върху посрѣдническата търговия на Холандия. Първоначално този актъ преследвалъ втората цель, но той става изходенъ пунктъ за други аналогични актове, които съдействували за развитието на морското владичество на Великобритания. Затова даже Смитъ, който така сурово осъждалъ меркантилните мѣроприятия, прави изключение за „навигационния актъ“, когото той разглеждалъ като благодеяние.

Особено се е покровителствувала търговията съ колониите. Тя е била ладена въ монополь на компании, които съ били за колониите и търговски предприятия. Въ времето на Смитъ

Англия е представлявала вече грамадна колониална империя. Въ колониите се потърпвали всички опити да се развива своя собствена индустрия и търговия. Колониите тръбвало да бъдат източници на сирови материали и на такива съществни продукти, каквито нямало въ метрополията. Тая политика предизвикала въстанието на Северо-американските щати противъ господството на англичаните.

Процесът на „тъйнареченото първоначално натрупване на капитала“ се развива въ Англия най-класически. Отнемането на земята отъ селяните, отдълнянето на съдъстствата за производство отъ производителите, превръщайки последните въ продавачи на работна сила, следователно, превръщайки ги въ купувачи на съдъства за съдействуване за сума равна на промънливия капиталъ, това е едната страна на процеса.

Другата му страна се състои въ това, че обезземяването на селяните, и превръщането имъ въ наемни работници означавало също и отдълняне на индустрията отъ селското стопанство, и унищожаване на свързаната съ него домашна индустрия. Суровите материали, които се обработвали по рано въ дребните селски стопанства, сега се продаватъ, и за тяхъ става пазаръ манифактурата, а готовите тъкани, които по-рано се тъчели и прели за собствено употребление, се превръщатъ въ манифактурни изделия, за които ставатъ пазаръ земедълските райони.

Що се отнася до господството въ колониите, то тръбва да се каже, че то доставяло грамадно количество благородни метали, развива се мореплаването, разширява се търговията съ колониални стоки. Търговията съ роби се превръща въ източникъ на силно забогатяване и съдействувала за създаването на обширни пазари за развитието

Каси.
на съвременното производство. Колониалната система изисквала огромни разходи, които се покривали отъ държавни заеми. Отъ тукъ и тъсната връзка на тая система съ държавния кредитъ. Изгодите отъ колониалната система съ били за издигащите се собственици на капитали. Разходитъ по поддържането на тая система понасяла цѣлата нация, която плащала проценти по сключваните заеми. Тъйнареченото първоначално натрупване изпълнило ролята си. Сега идватъ редътъ на съвременното натрупване, но последното се натъква на редица трудности, на първо място, на тъсната основа, както вече подчертахме, на манифактурата. Назръва необходимостта отъ индустриаленъ превратъ. Отъ друга страна, самата манифактура, съ разпадането на процеса на труда на най-прости операции, съ специализирането на инструментите, съ създаването на споенъ производственъ механизъмъ, създава организационните и технически предпоставки за този превратъ.

Но новиятъ начинъ на производство сръща и други прѣчки на пътя си. Протекционизъмъ наистина е ималъ за задача да фабрикува фабриканти, но следъ като свършва тая си задача, покровителствената система започва да спъва действията на фабрикуваните отъ нея фабриканти, сковава тяхната инициатива и предприемчивостъ.

Вътре въ страната се чувствуvalо много силно остатълoto законодателство, водещо началото си отъ всевъзможните цехове и гилди, и за които продължавали да се държатъ дребните занаятчии и свързания съ тяхъ допотопенъ търговски капиталъ. Извънъ страната покровителствената система е прѣчила за създаването на здрави и нормални отношения, на търговски

начала, съ другите страни. Англия, която успява да унищожи своите съперници. (Испания) или да ги измъсти на заден план (Холандия и Франция), нямало защо да се бои от свободната конкуренция въ външната търговия. Напротивъ, за Англия, издигнала се като най-могъща сила, свободното съревнуване е било най-доброто средство въ конкурентната борба съ много по-слабите конкуренти.

Тръбвало да се измени и отношението към колониите. Нужен е бил диференциран подход към различните колонии. Не можело да се прилагат едни и същи методи и въ Индия, и въ колониите, населени съ европейци и англичани.

Съ методите на първоначалното натрупване е било възможно да се извлечатъ богатства отъ колониите. Можело е въкove наредъ да се прехвърлятъ богатствата отъ колониите въ метрополията. Обаче, съ голо насилие невъзможно е било да се завладяватъ колониите икономически. Това става възможно съ методите на индустриалната революция и съ коренното изменение на икономическата политика.

Установените форми на социалния организъмъ въ по-големата си част съ били разрушени и изчезнали отъ повърхността на Индия не толкова благодарение на грубата сила, колкото благодарение действията на английските парни машини и на английската свобода на търговията. Тия семейни общини съ били изградени върху домашната индустрия, своеобразната комбинация на ръчното тъкачество, ръчното предене и ръчния начинъ на обработване на земята. Намесата на англичаните, помъщавайки предачи въ Ланкашир, а тъкачи въ Бенгалия, или премах-

вайки отъ лицето на земята, както индуските предачи, тъй и индуските тъкачи, разрушила тия малки полуварварски, полуцивилизовани общини, като унищожава тъхната икономическа основа, и по такъв начинъ предизвиква най-големия, и тръбва да се признае, единствения превратъ, който някога е преживява Азия.

Въ онова време, когато Смитъ започва своята дейност, не е имало още парни машини и действителна свобода на търговията, но необходимостта отъ машини, и пълната свобода на търговията се налагали отъ развитието на английското стопанство, което става мощнa свѣтовна сила и създава огромна колониална империя.

„Богатството на народите“ се появява преди индустриалния превратъ, но Смитъ, през време на работата си надъ своята книга е чувствувалъ вече подземните вълни на приближаващия превратъ. Нему съ били известни вече по това време редица механически приспособления, които съ били първите предвестници. Известна е била на Смитъ и парната машина на Нюкомена, изнамърена въ 1705 год. Той е билъ запознат и се интересувалъ много отъ опитите на знаменития Уатъ, който ималъ своя работилница въ Глазговъ. Уатовата парна машина, която е била по-нататъшно усъвършенствувана на машината на Нюкомена, се появява въ 1769 год., т. е. 7 години преди излизането на „Богатството на народите“.

АДАМЪ СМИТЪ (1723—1790)

Кратки биографични бележки

Смитъ е родомъ отъ Шотландия, въ малкия градецъ Киркалди. Баща му е билъ митнически чиновникъ и умира нѣколко месеца преди раждането на Смитъ.

нето на сина. Но Смитъ получава добро образование.

Всички биографи на Смитъ отбелязватъ поразителната бедност на личния му животъ откъмъ външни събития. Животът му е противъчълътико, безъ каквito и да било сътресения, и като изключение посочватъ следния случай, който поставя бѫдещия великанъ икономистъ въ смъртна опасност: тригодишниятъ Смитъ бива откраднатъ отъ скитащите изъ планинска Шотландия цигани, но успѣватъ да го спасятъ съ голѣми усилия.

Животът му никакъ не прилича нито на живота на неговия великъ предшественикъ Вилиямъ Пети, животъ богатъ съ авантюри и промѣни въ социалното положение, нито на живота на неговия знаменитъ съвременникъ Франсоа Кене, който съ упоритъ трудъ и съ грамадния си талантъ достига високо положение въ тогавашното френско общество. Получилъ срѣдното си образование въ родния градъ, 14 годишниятъ Смитъ постъпва въ Глазговския университетъ, где усърдно изучава математика и натуралистика. Благодарение на прилежността и успѣха си, Смитъ привлича вниманието къмъ себе си и успѣва (това се е считало тогава голѣмо щастие за младежи отъ бедни семейства) да попадне въ аристократически Оксфордски университетъ. Но този университетъ, който се е славилъ нѣкога като центъръ на ученост и алма-матеръ на знаменитостите на Англия, следъ бурните години на революцията въ XVII вѣкъ, става огнище на невежество, мракобесие и реакция. Смитъ е оставилъ забележителна характеристика на оксфордската професура: „Зачовѣкъ, надаренъ съ здравъ умъ, — пише той, — трѣбва да е много тѣгостно, че лекциите, които той чете на студентите, сѫ чиста глупость или

нѣщо много близко и подобно ней“ . . . Затова пъкъ Оксфордскиятъ университетъ си извоюва „славата“ на огнище на якобитското движение. Студенти, поощрявани отъ своите професори, устройвали улични демонстрации въ полза на кралъ Яковъ (отъ свалената династия на Стюарти). Тамъ дори избухва истински бунтъ съ цель да се възстанови старата династия.

Смитъ прекарва въ Оксфордъ 7 години. Него искали да го подготвятъ за свещеникъ, но той съумѣва да се отклони отъ това. Той живѣтель затворено, и усърдно работѣлъ надъ своеобразование. Въ това време излиза Юмовия „Трактатъ за човѣшката природа“, когото Смитъ усилено изучава, и попада подъ силното му влияние. Покъсно, между Смитъ и Юмъ се създава голѣма лична дружба.

Въ 1748 год. Смитъ пристига въ Единбургъ, где заточва да чете публични лекции по риторика и литература. Въ 1751 год. той бъль поканенъ въ Глазговския университетъ за катедрата по логика. Следъ 4 години въ сѫщия университетъ той заема катедрата по нравствена философия. Тоя курсъ е ималъ енциклопедически характеръ и се състоялъ отъ следните части: теология, етика, право и политика. Последната включвала въ себе си това, което днесъ наричаме икономическа политика, и редица проблеми отъ областта на политическата икономия. Лекциите си по етика Смитъ издава въ 1759 год. като „Теория на нравствените чувства“, която донася голѣма известност на автора.

Пребиваването на Смитъ въ Глазговъ, което продължава до 1764 год., е било най-плодотворно за него. Освенъ това, че професорската дейност му дава възможност да разгърне своите

разностранни дарования и познания, Смитъ ималъ възможността да наблюдава и икономическото развитие на индустриалната част на Англия. Въ Шотландия, повече отколкото въ другите части на последната, сѫ били силно развити желѣзообработващата и текстилна индустрия.

Ние споменахме вече за познанството на Смитъ съ Уата и за грамадния интересъ, който той проявявалъ къмъ опитите на великия изобретателъ. Презъ 40-те години на XVIII вѣкъ въ Глазговъ е съществувалъ първиятъ въ свѣта клубъ по политическа икономия. Смитъ е взималъ най-живо участие въ живота на този клубъ. Въ 1764 год. завършва професорската дейност на Смитъ. Той се отказва отъ нея доброволно. Отначало той става възпитателъ на нѣкакъвъ английски аристократъ, а следъ това се отдава изцѣло на работа надъ голѣмия си трудъ „Богатството на народитѣ“.

Същата година Смитъ пътешествува по Европа, предимно Франция, съ своя възпитаникъ Берклей. Отначало Смитъ е билъ даже разочарованъ. Въ едно писмо до Юма, писано въ Парижъ, той се оплаква отъ скуча и пише на своя приятелъ: „За да убивамъ времето, започнахъ да пиша книга“. Но при повторното си посещение въ Парижъ Смитъ се сближава съ всички видни хора на Франция. Особено голѣмо значение имало за него близкото му познанство съ физиократитѣ, особено съ Кене и Тюрго. За влиянието, което имали физиократитѣ върху Адамъ Смита, се спирате отдељно. Тукъ ще отбележимъ само, че това влияние е било прѣко и косвено. Въ концепцията на Смитъ, както ще видимъ и после, има елементи на физиократизма. А освенъ това, критическото възприемане на последния и даже полемиката съ него, оплодотворявали мислите на

автора на „Богатството на народитѣ“ и му даватъ възможностъ по-добре да разбира и развива своята собствена теория.

Пребиваването на Смитъ въ Франция е несъмнено много важенъ моментъ за неговото творчество като икономистъ.

Следъ 3-годишна дейностъ, въ качеството си на възпитателъ на младия херцогъ Берклей, Смитъ се връща въ родния градецъ Киркалди, где то, въ дълбоко осамотение, той работи надъ главния си трудъ, който излиза въ 1776 г. Дори и най-близките приятели на Смитъ не знаели съ какво се занимава той. Неговото отшелничество ги беспокоило. Юмъ му пише:

„Азъ не оправдавамъ вашите заявления за разстройство на здравето и гледамъ на тѣхъ като на оправдание, подсказано отъ мързелъ и страсть къмъ осамотение. Въ сѫщностъ, мой любезниятъ Смитъ, ако вие продължавате да се поддавате на подобенъ родъ настроения, то вие ще свършите съ туй, че ще скъжате всичките си връзки съ човѣшкото общество, за голѣма вреда и на дветѣ страни“.

„Изследването за причините и природата на богатството на народитѣ“ е имало шуменъ успѣхъ и то не времененъ, а доста дълготраенъ. Историята на политическата икономия познава малко такива икономисти, чийто трудъ да е оказвалъ такова грамадно влияние върху съвременниците и следващите поколѣния, както трудътъ на шотландския мѣдрецъ (както започнали да наричатъ Смита). Славата на Смитъ се разпространила въ много кѫско време далечъ задъ предѣлите на Англия. Навсѣкѫде, и всички, гледали на него като на творецъ на новата наука — политическата икономия. Славата на Смитъ достига и до Русия. Мла-

дитъ аристократи, които претендирали на образованост и напредничавост, тръбвало да четат Смитъ или да съз слушали поне за него.

Следът излизането на „Богатството на народите“, творчеството на Смитъ спира. Той не пише повече нищо, което да е заслужавало особено внимание. Той прави само поправки и добавки къмъ новите издания на главния си трудъ. Славата на Смитъ се разнасяла по целия святъ, и въ самата Англия такива държавни маже като Питъ се обявяват за негови ученици. Въ парламента започватъ да цитиратъ много често неговата книга при разискването на разни законопроекти. Въ Лондонъ, где Смитъ се преселва за известно време, той става центъръ на всеобщото внимание, като се запознава съ всичките знаменитости на столицата.

Но виновникът на най-силното умствено движение и авторъ на книгата, която прави епоха, следъ известно време, по ходатайството на своя възпитаникъ Берклей, получава назначение на служба въ митническото ведомство. Въ качеството си на чиновникъ, той се преселва отъ Лондонъ въ Единбургъ. Нѣколко години той чете и подписва изходящи и входящи канцеларски книжа. Изглежда, великиятъ икономистъ се е помирявалъ напълно съ това назначение. Високопоставените почитатели и покровители на Смитъ сѫщо не виждали нищо неестествено въ това.

Смитъ е билъ смѣлъ икономистъ, който прокарвалъ нови пътища въ политическата икономия. Но въ частния си животъ е билъ извѣнредно скроменъ, плахъ и притежавалъ множество еснафски добродетели. Правъ е цитираниятъ отъ нась В. Яковенко, когато заявява, че „въ личността на Смитъ има малко героичност и възвишеност“. Правъ е сѫщиятъ авторъ и въ забележката си, че

„характеристиката на благоразумния човѣкъ, която Смитъ дава въ „Теория на нравствените чувства“, той е съставилъ по своята собствена особа“. Дъвът поменатата книга четемъ: „Благоразумието не ни позволява да рискуваме съ здравето си, съ благосъстоянието, съ нашето влияние и съ доброто си име. То се грижи повече за запазване на придобититъ вече изгоди, отколкото за придобиване на още по-голѣми. Благоразумиятъ човѣкъ не обича шумното общество. То би възмутило правилния ходъ на живота му и на работата му, и би нарушило жизнената простота и умѣреностъ на живота му. Благоразумиятъ човѣкъ се отнася съ внимателно уважение къмъ всички приети обичаи. Той не ще се съгласи да се опредѣли нито къмъ една отъ враждуващите страни, той се бои отъ безпокойствата и отговорностите, свързани съ участието въ обществените работи“.

Ако Смитъ би съблюдавалъ тия правила и въ икономическите си изследвания, той едва ли би успѣлъ да създаде не само нѣщо велико, но и въобще достойно за внимание.

Смитъ е умрълъ въ 1790 год.

ТРУДОВЕТЬ НА АДАМЪ СМИТЪ

Смитъ е ималъ дълго време „чудовищъ“, по израза на нѣкой биографи, планъ — да даде на свѣта цѣла социална система, която да обхваща всичките страни на човѣка и обществото. Но отъ всичко това той успѣлъ да напише само две работи: „Теория на нравствените чувства“ и „Изследване за природата и причините на богатството на народите“. Въ първата той изследва нравствения святъ, а въ втората — икономическия.

Той не е успѣл да прехвърли мостъ между тѣхъ. За Смитъ изходната точка за изследването на нравствения свѣтъ е „симпатията“, която той опредѣля като „участие въ онова, което се случва съ другите“. Изходната точка за изследването на икономическия свѣтъ е „егоизъмъ“ — преследването изключително лични интереси въ стопанския животъ.

Въ своята „Етика“ Смитъ не обяснява, какъ egoizъмъ въ икономиката се превръща въ своята противоположност — въ алtruизъмъ, но това се опитвали да сторятъ разни коментатори. Най-разпространеното обяснение е това, че тукъ работата е до единъ методологически подходъ. Въ едната книга Смитъ изследва една страна на човѣшката природа, а въ другата — другата ѝ страна.

Бокълъ формулира това по следния начинъ: „И двата (двата труда на Смитъ) трѣбва да бѫдатъ разгледани наедно, като едно цѣло, защото въ сѫщностъ това сѫ два отдѣла на единъ и сѫщъ предметъ. Въ „Теорията на нравствените чувства“ авторътъ изследва съчувствената страна на човѣшката природа, а въ „Богатството на народите“ — користната ѝ страна“. Освенъ Бокълъ, сѫществуватъ и много други коментатори на Смитъ.

Бокълъ и неговитѣ последователи си поставятъ задачата, да защитятъ Смита отъ обвиненията, че той „обездушвалъ“ икономиката, като пропиждалъ отъ нея всѣко нравствено начало. Ето защо, тѣ се опитватъ да доказватъ, че това е само методологически подходъ отъ страна на Смитъ. Други пъкъ се опитватъ да „помиряватъ“ egoизма съ симпатията, като доказватъ, че първиятъ поражда втората. Личниятъ интересъ налага да симпатизираме. Отъ друга страна, egoизъмъ, доколкото той, спомърдъ Смитъ, е естествено явление, губи своите анти-

морални черти. Ляшченко напр. пише: „Развивайки въ това последно съчинение („Теория на нравствените чувства“) своята теория за полуегоистичната симпатия, чрезъ своите възгledи за „естественото право“ и „политика“, Адамъ Смитъ идва до завършения изводъ за стопанския egoизъмъ като естествена и законна движуща сила въ стопанския животъ“. ¹ На сѫщото мнение е и Рубинъ, който доказва, позовавайки се на цитати отъ „Теория на нравствените чувства“, че въ тая си книга Смитъ изхожда отъ egoизма, а последния той разглежда като естествено начало, като свойство на човѣшката природа.

Фактически това обяснение е само другъ вариантъ на защита на Смитъ отъ обвиненията, които му се правятъ за грубата му представа за дейността на стопанските сили, и това обяснение не вижда сѫщественото и неизбѣжно противоречие въ разбиранията на Смитъ. Смитъ е представител на индустрисалнитѣ слоеве въ ония периодъ, когато тѣ сѫ се борили противъ остатъците на феодализма и противъ господството на свързания съ него търговски капиталъ, който провеждалъ по това време меркантилна политика. Напълно естествено е, че оня строй, къмъ който се стремятъ индустрисалните кржгове по това време, за тѣхнитѣ идеолози се е представлявалъ като естественъ строй, а предишниятъ — като изкуственъ. Като честенъ мислителъ и добросъвестенъ изследвачъ, Смитъ не е можелъ да отрича, че неговиятъ естественъ човѣкъ е игоистъ, който гони само свои лични интереси.

Вземайки действителността такава, каквато

¹ Проф. Ляшченко, „История экономических учений“.

си е, той търси обяснения на икономическите явления във egoизма, въ борбата и съревнуването на личните интереси. Но Смитъ не е могъл да изведе от тукъ и нравствените чувства и правните идеали, да обясни етиката съ икономиката.

Смитъ не е успѣл да хвърли мостъ между „Теория на нравствените чувства“ и „Богатството на народите“, защото той не можел да разглежда икономиката като основа, а идеологията — като надстройка. Неговият дуализъмъ е естественъ, понеже се опредѣлялъ от естествената природа на представителите на новите стопански отношения.

Между „Теория на нравствените чувства“ и „Богатството на народите“ има въ едно отношение много нещо общо, макаръ и да сѫ построени върху различни начала. И въ едната и въ другата книга, Смитъ прилага едни и сѫщи методологически построения.

Той започва „Теорията на нравствените чувства“ съ думитѣ: „Каквато и степень на egoизъмъ да предполагаме въ човѣка, очевидно, присъщо е на природата му да взема участие въ онова, кое то се случва съ другите... Това именно участие е симпатията“. „Именно то,—продължава Смитъ,— служи като изворъ на съжаление или състрадание и на различни усъщания, които се възбуджатъ въ насъ отъ нещастията на другите...“

Въ „Богатството на народите“ Смитъ се движи много по-смѣло, отколкото въ „Теория на нравствените чувства“. Последната отстъпва място на първата и по научната си стойност. Смитъ по-лесно е можел да обясни новата икономика, отколкото етиката на новите обществени слоеве. Като икономистъ той прокарва нови пътища, или по-право, продължава да прокарва пътищата, започнати отъ неговите предшественици. Като

моралистъ той, макаръ и да дава редица интересни наблюдения и да изказва оригинални съображения, не прокарва никакви основни линии. „Богатството“ носи печата на идеологията на едриятъ собственици на капитала, за които сѫ тѣсни опредѣленитѣ имъ граници, и които всѣчески се стремятъ да ги разширяватъ. „Теорията“ носи печата на идеологията на дребния и срѣденъ производителъ, който се бои отъ рисковани стѫпки, проповѣдва умѣреностъ, самоограничаване, — златна срѣдина. Ще приведемъ нѣколко цитата отъ „Теорията“, които рисуватъ Смита като моралистъ. Поставяйки много високо чувството на състрадание, особено къмъ неизвестни страдалци, Смитъ съмѣта за нужно да предпази отъ преувеличена симпатия. Той пише: „Тая преувеличена симпатия къмъ бедствията, които ни сѫ неизвестни, е преди всичко безумие и е неоснователна. Огледайте се наоколо: на единъ [страдащъ] и нещастенъ вие ще намѣрите 30 въ пълно здраве и щастие или, най-малко, въ сносно положение. На какво основание следва да плачимъ по-скоро съ единия, вмѣсто да се радваме съ тридесетимата?“ Отъ тия редове лъжа оптимизъмъ, предназначенъ за успокояване на душата на притежателя на капитала, който наоколо, въ своята срѣда, на единъ страдащъ може да намѣри 30 въ пълно здраве и щастие. Оптимизъмъ на Смитъ е толкова голѣмъ, че той намира твърде естествено и раболепието предъ силните. Наредъ съ неговата проповѣдь за покорностъ, въ „Теорията“ има забележителни страници, оригинални по съдѣржание и високо художествени по форма. Къмъ тѣхъ се отнася характеристиката на славолюбието, гордостта, самомнението и др. подобни „добродетели“. Но той като че се бои отъ свойте ярки и рѣзки характеристики и почва да

бие отбой — веднага идватъ на помощъ смиренето, покорността.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА „БОГАТСТВОТО НА НАРОДИТЪ“

„Богатството на народитъ“ се състои отъ 5 книги. Първите две сж посветени на това, което днесъ наричаме политическа икономия, т. е. политическа икономия въ тъсния смисълъ. Въ първата книга изследването започва съ анализа на раздѣлението на труда: значението му за богатството на народитъ, причинитъ за възникването му, анализиратъ се факторитъ, отъ които то зависи. Отъ раздѣлението на труда Смитъ преминава къмъ изясняване на причинитъ за възникването на паритъ, а после къмъ главната проблема — размѣнната стойност на стокитъ. Следъ като разрешава тая проблема, Смитъ преминава веднага къмъ разпределението — къмъ изследване на трите главни доходи: работната заплата, печалбата и рентата. По такъвъ начинъ редътъ на изложение въ първата книга, която е главната въ теоретическо отношение, е следниятъ: раздѣление на труда — пари — размѣнна стойност на стокитъ — разлагане на последната на три дохода на трите основни групи. За смисъла на тая схема ще говоримъ по долу. Сега отбелязваме само, че въ изобразяването на ^{шеста} ~~първата~~ груповата структура на съвремененото общество Смитъ прави голѣма крачка напредъ въ сравнение съ физиократитъ. Той дѣли обществото на групи въ зависимост отъ тѣхното отношение къмъ срѣдствата за производство и отъ характера на получавания доходъ: земевладѣлците сж монополизирали земята и получаватъ рента; индустрисците, като собственици на капиталъ,

получаватъ печалба; работниците, лишени и отъ едната и отъ другитъ, получаватъ работна заплата.

Въ втората книга се изследва капитала. Изходна точка тукъ сж запаситъ. Смитъ отдѣля онайчасть отъ тѣхъ, която той нарича капиталъ. Изучавайки капитала, той изследва неговия съставъ, дѣли го на основенъ и оборотенъ. Той изследва ролята на капитала и условията на неговото натрупване, разнитъ видове капиталъ, кредитниятъ капиталъ за разлика отъ търговско-индустриалния, — и най-сетне разнитъ видове капиталъ — капиталъ въ индустрията и капиталъ въ земедѣлието. Въ тая книга Смитъ се връща къмъ проблемата за паритъ, но вече я разглежда въ другъ разрѣзъ: тукъ го интересуватъ паритъ като част отъ запаситъ, и до каква степень тѣ сж капиталъ. А натрупването на капиталитъ той свързва съ проблемата за производителния и непроизводителния трудъ. И тукъ, въ трактовката на производителния и непроизводителния трудъ, макаръ да страда отъ двойственостъ, Смитъ сжъ прави крачка напредъ въ сравнение съ физиократитъ. За него всѣки трудъ, независимо отъ това, кѫде се прилага той, въ земедѣлието или въ индустрията, е производителенъ, щомъ произвежда стока или капиталъ.

Както казахме вече, въ първите две книги Смитъ излага своите политико-икономически теории. Въ третата книга той дава това, което може да се нарече история на стопанството, която той почва отъ падането на Римската империя. Това изследване започва съ специаленъ уводъ: „За естественото развитие на благосъстоянието“. Въ тая глава той отново се спира на проблемата за раздѣлението на труда, но въ по-друга свѣтлина отъ онай на първата книга. Тукъ Смитъ разглежда раздѣлението на труда между града и селото, и отъ тая

гледна точка разглежда въ следващите глави на третата книга историята на стопанството, въ която той отбелязва два процеса, които следват единъ следъ другъ: въ началото, упадъкъ на градовете, а следъ туй — тѣхното процъвтяване.

Въ четвъртата книга дава нѣщо като история на икономическите системи. По-голѣмата част на книгата е посветена на меркантилизма, когото Смитъ подхвърля на всестранна и унищожителна критика. Много по-малко и по-снисходително критикува Смитъ физискратизма, когото той нарича още селскостопанска система, и на която той посвещава само една глава.

Въ петата книга Смитъ изследва финансово-данъчната политика. Тя е раздѣлена на три отдѣла: въ първия се разглеждатъ разходите на държавата, въ втория — доходите на държавата, въ третия — държавните дългове.

Сега нека видимъ въ каква вътрешна връзка се намиратъ изброените петъ книги. На пръвъ погледъ тѣ представляватъ енциклопедия отъ икономически знания, които сѫ свързани помежду си по това, че всички тѣ сѫ отъ областта на икономиката. Но при по- внимателно разглеждане на „Богатството на народите“ никакъ не е трудно да се намери вътрешната връзка, която обединява петъ книги въ едно цѣло. Това единство се състои: 1) въ предмета на изследването и 2) въ общата идея, която прокарва Смитъ въ всичките си петъ книги.

Предметъ на изследването въ цѣлия трудъ е богатството на народите. Смитъ си поставя за задача да разкрие причините и факторите, които съдействуватъ или спѣватъ развитието на благосъстоянието на народите. Пръвъ и главенъ факторъ е раздѣлението на труда, което съдействува за развитието на производителността на труда,

следователно, и за увеличение на богатството. Но раздѣлението на труда е, споредъ Смитъ, факторъ за увеличение на богатството, ако въ обществото става правилна размѣна, т. е. ако размѣната става по естествената цена. Отъ тукъ проблемата за раздѣлението на труда, като факторъ за увеличението на богатството, включва въ себе си и проблемата за „естествената цена“. А проблемата за „естествената цена“, отъ своя страна, е свързана съ проблемата за разпределението на доходите, понеже, споредъ Смитъ, размѣнната стойност на стоките се опредѣля отъ труда само въ първобитното състояние. По-късно, тя се опредѣля вече отъ доходите. Всичките тия проблеми сѫ по тоя начинъ вътрешно свързани помежду си и сѫ изследвани въ първата книга, при което главната ось е раздѣлението на труда.

Втория факторъ за увеличение на благосъстоянието е, споредъ Смитъ, капиталът. „Числото на полезните и производителни работници навсъкждѣ зависи, — казва той, — отъ количеството на капитала, който се изразходва, за да имъ се даде работа, и отъ особения начинъ, по който той се употребява. А това се изследва въ втората книга.

Въ третата книга, макаръ че характерътъ на изследването се измѣня, привлича се съвсемъ новъ материалъ (материалъ се черпи отъ историята на стопанството), но предметътъ на изследването си остава сѫщия, както и въ първите две книги.

Смитъ не се интересува отъ историята на стопанството като такава, него го интересува друго: какъ раздѣлението на труда — въ формата на раздѣление на труда между града и селото — се е развивало въ продължение на определенъ кжъсъ отъ историиата, — отъ падането на Римската империя до негово време, и какъ е съдействувала

на този процесъ добрата политика, а лошата го е спъвала. По този начинъ Смитъ идва до третия факторъ, който играе роля въ развитието на благосъстоянието на народите — политиката. Най-добрая политика, споредъ Смитъ, е ненамъсата на държавата въ стопанския животъ.

Четвъртата книга е просто продължение на третата книга. Както и въ третата книга, той не се интересува отъ историята на стопанството като такава. Въ четвъртата книга него не го интересува сама по себе си историята на икономическата система. Смитъ иска само да покаже, какъ неправилната стопанска политика, особено меркантилната, която е господствувала въ течение на много вѣкове, е спъвала свободното, т. е. най-доброто развитие на раздѣлението на труда. Докато въ първите две книги Смитъ изследва положителните фактори на богатството, то въ третата и четвъртата книга той изследва отрицателния му факторъ.

Богатството на народите си остава предметъ на изследването и въ петата книга, понеже доходите и разходите на държавата, както и заемите, общо взето, Смитъ разглежда отъ гледна точка на развитието на богатството.

Другъ свързващъ моментъ въ „Богатството на народите“ е идеята за икономическата свобода, която е прокарана последователно въ всичките пет книги. Тая идея не е откритие на Смита. Тя се е подготвяла отъ развитието на съвременния начинъ на производство и постепенно е зреяла въ умовете на хората, като отражение на това развитие. Но Смитъ има тая заслуга, че той подвежда подъ тая идея теоретическа основа и, че я туря въ основата на своите исторически изследвания и критика на съществуващите преди него

икономически системи и трето, че той е построилъ върху тая идея цѣлостна икономическа политика и теория на тъй нареченото държавно стопанство, т. е. на държавните доходи, разходи и заеми.

Идеята на Смитъ за икономическата свобода почива у него върху идеята за естествения редъ, което също не е изобретение на автора на „Богатството“. Това е крайгълниятъ камъкъ на физиократизма и е идея на цѣлия XVIII вѣкъ, която също е била само отражение на икономическото развитие на днешното общество. Но Смитъ съумява, ако може така да се изразимъ, да очовѣчи окончательно, да освободи тая идея отъ всѣкакви феодално-религиозни, чужди ней елементи, съ които тя е била здраво свързана у физиократите.

За Смитъ естествениятъ редъ е такъвъ, който се основава върху личната инициатива, личната заинтересуваност, върху егоизма.

Икономическата теория, която е дадена въ първите две книги, не е нищо друго, освенъ изразъ на естествения редъ въ икономически категории. Раздѣлението на труда, парите, естествената цена, естествената работна заплата, печалбата и рентата, капиталът и съставните му части, натрупването на капитала и неговото различно приложение, — всички тия явления сѫ изразъ и проява на естествения редъ. Въ третата и четвъртата книга е показано, какъ естествениятъ редъ се бори съ изкуствения и си пробива путь презъ прегради и прѣчкни, които му поставятъ разните системи на икономическата политика, а въ петата книга се опредѣлятъ рамките на държавното стопанство, основите на неговите доходи и разходи, които произтичатъ отъ правилно разбрания естественъ редъ.

Смитъ е съумялъ да обедини всичките зна-

ния на своето време около единъ обектъ на изследване и да го прониже съ една идея. Това е, което доставило на неговата книга „Богатството на народитѣ“ грамаденъ успѣхъ и прави отъ това произведение книга, която означавала епоха въ развитието на науката. Но идеината слоѣність и идеиното единство на труда на Смитъ не означаватъ и теоретическа и методологическа монолитностъ на този трудъ. Тъкмо обратно, между книгите, които сѫ означавали епоха, могатъ да се намѣрятъ малко такива, които да изобилстватъ съ толкова много противоречия, както „Богатството на народитѣ“. Смитъ съвсемъ непринудено дава различни, често пъти изключващи се едно друго, обяснения на едни и сѫщи икономически явления. Той строи диаметрално противоположни теории, прибѣгайки къмъ най-различни методи.

У Смита намираме разни теории на стойността, печалбата, рентата и пр., но тукъ е интересно това, че самиятъ авторъ на тия противоположни една на друга теории, не е забелязвалъ тия противоречия. Въпрѣки всичко, обаче, трудътъ на Смитъ е въ висша степень оригиналенъ. Неговата оригиналностъ е сложила своя отпечатъкъ и върху самитѣ противоречия, и затова тѣ сѫ поучителни и ставатъ изходна точка за по-нататъшното развитие на икономическата мисъль.

Смитовитѣ противоречия сѫ, по своята природа, теоретическо възпроизвеждане на противоречията на съвременната икономика, и, общо взето, тѣ се дѣлятъ на две групи: еднитѣ сѫ обусловени отъ противоречията, които произтичатъ отъ недоразвитостта на капитализма въ времето на Смитъ, другитѣ (по-дълбокитѣ) сѫ противоречия на самата природа на съвременния начинъ на производство. При по-нататъшното развитие на този начинъ на

производство, първите съ били преодолявани отъ самитѣ икономисти, на първо място—отъ Рикардо. Вторитѣ не само не сѫ могли да бѫдатъ преодоляни, но не сѫ могли да бѫдатъ и разбиращи. Смитиянството, съ неговитѣ корени противоречия, които сѫ били присъщи на цѣлата класическа политическа икономия, е било преодоляно само отъ основоположника на действително научната политическа икономия.

Икономическа мисъль въ времето на Смитъ е още слабо диференцирана. Нѣма още отдѣлни икономически науки, а има една икономическа наука, която обхваща всички въпроси на икономиката и това се обуславяло отъ неразвитостта тогава на модерното стопанство. Такава обща икономическа наука представлява „Богатството на народитѣ“. Трѣбва, обаче, да отбележимъ, че и тукъ Смитъ прави крачка напредъ въ сравнение съ неговитѣ предшественици. Въ трудовитѣ на меркантилистите мѣжно може още да се разграничаватъ изследванията, които се отнасятъ за политическата икономия, отъ изследванията, отнасящи се за икономическата политика или за историята на стопанството и другитѣ икономически дисциплини. Това е вѣрно и за физиократитѣ. Тѣхъ ното учение за „чистия продуктъ“ е едновременно учение за сѫщността и източника на богатството и учение за замѣстването на разнитѣ данъци отъ единъ единственъ данъкъ, който трѣбва да се плаща отъ земевладѣлците, защото само тѣ получаватъ „чистъ продуктъ“. Физиократитѣ турятъ сѫщо началото на икономиката на селското стопанство като наука. При всичката погрѣшностъ на тѣхното учение за производителността само на земедѣлието, тѣ все пакъ обрѣщатъ внимание на редица характеристики и особености на

нс
последното, и съ това съдействуват за развитието на една отъ специалните икономически науки.

Физиократитъ разглеждатъ и въпроси отъ областта на историята на стопанството. Всичките имъ изследвания, обаче, съ така преплетени помежду си, че и дума не може да става за диференцирането и отдѣлянето на разни науки отъ общите икономически знания.

Смитъ дава различни изследвания, обединени въ единъ трудъ, но тъ, както вече подчертахме това, съ разграничени, разположени въ отдѣлни книги. Но фактътъ, че всичките си изследвания Смитъ обединява въ единъ трудъ, посветенъ на разкриване причините и природата на богатството, говори, че цѣлата област на икономическите знания той си представлялъ като единна наука за богатството на народите. Същия възгледъ сподѣля и Рикардо. И той знае само една икономическа политика. Главниятъ си трудъ той е нарекълъ „Началата на политическата икономия и на данъчното облагане“, т. е. обединилъ е въ една книга политическата икономия и науката за данъците. Но именно Рикардо, който завършва класическата политическа икономия, тури край и на съмѣсването на разните икономически изследвания. Той не създава това. Самъ още грѣши съ подобно съмѣсване, но фактически именно той тури край на това. Вземайки за изходна точка въ своите изследвания опредѣлението на стойността съ работното време, и като строи своята система върху тая единна основа, Рикардо прокарва съ това първия водораздѣлъ, който отдѣля едни икономически изследвания отъ други. По такъвъ начинъ, отъ областта на икономическите знания е била отдѣлена политическата икономия, а по-нататъшната диференци-

ция води къмъ създаването и на други икономически науки.

Ние се постарахме да изяснимъ реда на изложението въ трудовете на Смитъ, вътрешната връзка между отдѣлните му книги и общата структура на цѣлото „Богатство на народите“. Видѣхме също, че, въпрѣки различието въ съдѣржанието между двете първи книги и останалите, все пакъ тѣ съставятъ едно цѣло. Сега трѣбва да добавимъ следното: не може даже да се разбере правилно едната част на „Богатството на народите“, безъ останалите му части. Най-добрите коментари на първите две книги, въ които е изложено общото икономическо учение на Смитъ, съ останалите книги, особено третата и четвъртата. Само като се изяснятъ икономическите възгледи на Смитъ изцѣло, може да се разбере правилно и неговата икономическа теория. Отъ това следва и практический изводъ, че, като се прочете „Богатството на народите“ до края, трѣбва да се върнемъ къмъ началото, защото само така ставатъ напълно ясни първите две книги и могатъ да бѫдатъ критически проучени.

МЕТОДОЛОГИЯТА НА СМИТЪ

Известно, е че и въ „Теорията на нравствените чувства“, и въ „Богатството на народите“, Смитъ изхожда отъ опредѣлени принципи, които той прилага въ обясняването на отдѣлните явления, а следъ като обяснява последните, той формулира закона на явленията. Но Смитъ е също и голѣмъ наблюдател. Той се интересува отъ отдѣлните факти, които той често описва много подробно и съ голѣмо маисторство. Това именно предизвиква голѣма полемика между икономистите и

историците по въпроса за метода на Смитъ. Едни, като Бокълъ и Кернсъ, смятат, че методът на Смитъ е дедуктивен, а на неговия описания тъгледат или като на илюстративен материал, или като на отстъпление. Други пъкъ, като Ингрэмъ и изобщо икономистите, които стоят много близко до историческата школа, виждат силата на Смитъ във неговия индуктивен методъ, като у маловажават дедуктивните положения във неговите работи. Съ други думи, тъглият къмъ индуктивните мислители и Смита. И едните, както и другите, вършат явно насилие надъ Смита, когато го интерпретират въ духа на своите собствени разбирания.

Единствено правилна характеристика на метода на автора на „Богатството на народите“ наричаме въ „Теории на принадената стойност“.^{на} Авторът на този трудъ пише:

„Самъ Смитъ се върти въ постоянни противоречия съ голъма наивност. Отъ една страна, той изследва вътрешната връзка между икономическите категории — или скрития строежъ на съвременната икономическа система. Отъ друга страна, той поставя до нея връзката, както е дана тя въ явленията на конкуренцията и, следователно, както изглежда тя на несведуния въ науката наблюдател, — съвсемъ също, както и на човѣкъ, който практически участва и е заинтересуван въ процеса на съвременното производство. Тия два начина на разбиране, единият отъ които прониква въ вътрешната връзка, така да се изразимъ, въ физиологията на съвременната система, а другата само описва, каталогизира, разказва и подвежда подъ схематизираните определения на понятията онова, което външно ни се разкрива въ жизнения процесъ, при

това тъй, както то се разкрива и проявява, — тия два начина на изследване у Смита вървят естествено не само единъ до другъ, но и постоянно се преплитат и си противоречатъ единъ на другъ“.

Самата проблема за метода на изследването е погрѣшно поставена отъ старите изследователи. Не може да се противопоставя индукцията на дедукцията и обратно, тъй като това сѫ две страни на единъ единенъ методъ. И не е тамъ работата, че Смитъ прилага и индукцията и дедукцията, — противъ това не бива да се възразява, — а работата е въ това, че той ги прилага, безъ да си дава смѣтка за различното имъ предназначение, и затуй не ги прилага върно и второ, което е тѣсно свързано съ първото, въ изследването на Смитъ тъглият къмъ противоречатъ една на друга и водятъ до такъвъ резултатъ, че тъглият се изключватъ една друга. Смитъ превръща индукцията въ езотерически методъ, методъ, който описва и каталогизира, регистрира явленията, а дедукцията — въ методъ езотерически, т. е. методъ, който разкрива „вътрешната връзка“ и „физиологията на днешната система“. Резултатите на първия начинъ на изследване сѫ въ рѣзко противоречие съ резултатите на втория начинъ на изследване. Смитъ наблюдалът, който насочва погледа си къмъ повърхността на явленията и описва последните, и Смитъ теоретикът, който отдѣля най-сѫщественото отъ явленията и се опитва да разкрие тѣхната сѫщност, тия два Смита си противоречатъ на всѣка стъпка.

Видимостта на нѣщата и тѣхната сѫщност не се съвпадатъ. Ако тъглият се съвпадаха, то, както справедливо забелязва авторът на „Теории на принадената стойност“, не би имало място за науката. Но видимостта се обуславя отъ сѫщността. Вървейки отъ абстракт-

ното къмъ конкретното, разкрива се цѣлата венрига, която води отъ сѫщността къмъ конкретността. Смитъ ни дава сѫщността и видимостта до голѣма степень несвързани, откъснати помежду си, и затова у него тѣ се взаимно изключват. Това се потвърждава напълно при анализиране на неговата икономическа теория. За сега ще отбележимъ само, че самъ Смитъ не е забелязвалъ никакъвъ разривъ между сѫщността и видимостта на явленията. Следвайки своя инстинктъ на теоретикъ и наблюдател-емперикъ, той провежда успоредно два вида изследвания и решава два вида задачи. „Това,—четемъ въ „Теорията на принадената стойност“, — има за Адамъ Смитъ своео оправдание, тъй като неговото произведение действително е преследвало две цели. Отъ една страна, то е било опитъ да се вникне въ вѫтрешната физиология на дневшното общество, а отъ друга страна, Смитъ е искалъ за пръвъ пътъ да даде описание на външно проявяващите се жизнени форми, да обрисува външните имъ връзки, а сѫщо така да намѣри за тия явления номенклатура и съответните опредѣления, следователно, да ги въпроизведе донѣкѫде въ езика и въ процеса на мисленето. Едната работа него го интересува въ сѫщо такава степень, както и другата. И тъй като и дветѣ ставатъ независимо една отъ друга, то и въ неговия трудъ намиратъ място два съвсемъ противоположни единъ на другъ начини на изложение. Единиятъ, който горе-долу върно изяснява вѫтрешната връзка, другъ, който съ сѫщото право и безъ всѣкакво вѫтрешно отношение, безъ каквато и да било връзка съ другия начинъ на разбиране, рисува външната връзка“.

И тъй, не подлежи на никакво съмнение, че Смитъ, като теоретикъ, като класикъ на полити-

ческата икономия, е прибѣгвалъ и до дедукцията. Пита се: 1) какви сѫ общите принципи, отъ които изхожда той? 2) Отъ кѫде взима той тия принципи? 3) До какви резултати (думата е за най-общата характеристика на последните, въ най-общия имъ видъ, въ чисто методологически разрѣзы) той идва и е трѣбвало да дойде?

Общите принципи на Смитъ сѫ сѫщи, както тия на физиократите. Това сѫ идейте за естествената редъ и естественото право. Но, както вече споменахме, Смитъ ги освобождава отъ феодалната имъ външность, отъ феодалната имъ обвивка. Естественъ редъ и естествено право сѫ ония редъ и онова право, които произтичатъ отъ човѣшката природа. А човѣкъ е egoистъ — такава е природата му. Той преследва, особено въ стопанската си дейност, само свои лични интереси, и доколкото преследването на личния интересъ произтича отъ самата природа на човѣка, то е законно, следователно, има право на сѫществуване. Личниятъ интересъ на единъ индивидъ е ограниченъ само отъ личните интереси на други индивиди. Други ограничения нѣма и не може да има.

Ограничението на личния интересъ на единъ индивидъ съ личните интереси на други е сѫщо естествено, понеже всѣки има нужда отъ помощта на другия, а последната може да бѫде получена най-добре, ако въ нея сѫ заинтересувани и ония, които трѣбва да оказватъ тая помощъ. — „Почти въ всички други видове животни, — пише Смитъ, — всѣко едно животно, достигайки до зрѣлостъ, става съвсемъ независимо, и въ естественото си състояние не се нуждае отъ помощта на другигъ живи сѫщества; човѣкътъ, обаче, постоянно има нужда отъ помощта на своите близки, и

напразно ще очаква той само отъ тѣхното благоразположение. Той ще постигне по-скоро целта си, ако се обърне къмъ тѣхния егоизъмъ и ако съумѣе да имъ покаже, че въ тѣхенъ интересъ е да направятъ за него това, което той иска отъ тѣхъ. Всъки, който предлага нѣкоя сдѣлка на другъ, предлага да прави именно това. Дай ми това, което ми е нужно, и ти ще получишъ онова, което ти е нужно. Такъвъ е смисълътъ на всѣко подобно предложение. Ние очакваме да получимъ своя обѣдъ не отъ доброжелателността на касапина, кръчмаря или хлѣбаря, а отъ това, че тѣ съблюдаватъ и изхождатъ отъ собствените си интереси. Ние се обрѣщаме не къмъ тѣхната хуманност, но къмъ тѣхния егоизъмъ, и никога не имъ говоримъ за нашите нужди, а за тѣхните изгоди.

Това принуждава единия egoистъ да се съобразява съ интересите на другите egoисти. Отъ тукъ сж и взаимните общи интереси. Съгласно тая концепция, обществото се състои отъ отдѣлни индивиди, а интересите на обществото — отъ интересите на неговите членове. Така че, характерното на тая концепция е индивидуализъмъ. Смитъ не отрича обществото и обществените интереси, но той ги извежда отъ природата на индивида и отъ неговите интереси. Огъ тукъ и методологическиятъ принципъ: анализът на обществото и на обществените отношения трѣбва да се основава върху анализа на индивида, на неговата природа, неговите интереси. И първата дедукция, която прави Смитъ и която е изходна точка за последующите дедукции, се свежда до следното: 1) хората се нуждаятъ един отъ други; 2) но като egoисти, тѣ си усълужватъ възъ основа на взаимността; 3) единствена рационална форма на последната, т. е. форма при помощта на която най-добре се достига взаим-

ното усълужване, е размѣната. Следователно размѣната е естествено явление, понеже тя е обусловена отъ самата природа на човѣка, а размѣната предизвиква, отъ своя страна, раздѣлението на труда.

Изходните точки на Смитъ и основаната върху имъ дедукция, е най-общо, най-абстрактно отражение на съвременните отношения, които възникватъ въ видъ на прости стокови отношения и достигатъ своето завършено развитие при съвременния начинъ на производство. Въ обществото на свободната конкуренция отдѣлниятъ човѣкъ излиза на сцената като освободенъ отъ естествените връзки и пр., които въ по-ранните исторически епохи го правятъ принадлежност на определенъ, ограниченъ човѣшки конгломератъ.

Собственикът на капитала, „освободенъ отъ естествените връзки“, въ съзнанието на идеолога на съвременното стопанство излиза не като продуктъ на историята, а като нейна изходна точка, като човѣкъ, който е надаренъ съ неизменяема, дадена веднажъ за винаги природа.

„Естествениятъ редъ“ на Смитъ, който е лишенъ отъ историзъмъ, т. е. не е резултатъ на историята, а е сила, която твори историята, е метафизически принципъ. Метафизическа е и целата му методология. Характерните отличителни черти на една историческа епоха се абсолютизиратъ, категориите на съвременната икономика се фиксиратъ като надисторически категории. Смитъ е познавалъ историята. Той, както видѣхме вече, изследва историята, но я тълкува метафизически. Тя, споредъ него, представлява низъ отъ заблуждения, отклонения отъ естествения пътъ, а отъ друга страна, възможни прѣчки, които сж натрупани на плажъ

такива изгоди, съвсемъ не е резултатъ на нѣчия мѫдростъ, която е предвидѣла и осъзнала онова общо благосъстояние, което ще бѫде породено отъ него. То е последствие, което, макаръ и бавно, но постепенно се развива. То е опредѣлена склонностъ на човѣшката природа, която съвсемъ не е имала предвидъ такава полезна цель, а именно, склонността къмъ размѣнна търговия, къмъ размѣна на единъ предметъ за други".

извержено във време

Макаръ че това, което говори Смитъ за природата на човѣка и нейните склонности, не е сжинска метафизика, не трѣбва, обаче, да се изпушта изъ предвидъ онова ценно, което се крие задъ тая метафизическа обивка, а именно — принципътъ да се гледа на икономическите явления като естествено възникващи, т. е. като резултатъ на масови действия. Човѣшката природа, за която говори Смитъ, или „икономическиятъ човѣкъ“, на даренъ съ опредѣлени качества, е продуктъ на опредѣленъ начинъ на производство, който изниква на опредѣлена степень отъ развитието на човѣчеството. Това самъ Смитъ не знае, но само конструирането на това понятие е било голѣма крачка напредъ, понеже това не е било измислено понятие, а е представлявало портретъ на собственика на капитала, роденъ отъ развитието на новия начинъ на производството.

Марксъ разглежда капиталиста като персонификация на капитала. Неговата природа се опредѣля отъ природата на последния, и това е единственото научно разбиране на човѣшката природа. Кръгозорътъ на Смитъ не му дава възможность да се издигне до такова разбиране на природата на човѣка. Смитъ поставя всичко съ главата надолу. Отношенията въ *съвременното* стопанство се опредѣлятъ отъ природата на човѣка, т. е. фак-

И само въ свободната конкуренция тя получава съответните условия за своето нормално развитие.

Като резултатъ на изследванията, миналото се отхвърляло, а настоящето абсолютно се признавало.

Като такъ

Считайки съвременните отношения за абсолютни, Смитъ не изследва тѣхната природа. Взимайки тия отношения за дадени, Смитъ изучава само онова, което става вжtre въ тия отношения. Дадени сѫ, да речемъ, стоковитѣ отношения. Смитъ се интересува не отъ стойността, като форма за изразяване на тия отношения. Той се интересува отъ количествената пропорция, въ която една стока се размѣня за друга. Затова той често пъти смиꙗва отношенията между хората съ отношенията между предметите. Второ, неговиятъ анализъ е предимно количественъ. Той не дава качественъ анализъ. Печалбата, работническата заплата, рентата и другите категории го интересуватъ не като определени форми на определени групови отношения. Него го интересува само количествената страна, какъ и отъ какво се опредѣлятъ тѣ количествено.

Идеята за естествения редъ, която Смитъ освобождава отъ феодалната и външностъ, е играла много голѣма положителна роля въ развитието на икономическата наука. За това свидетелствува преди всичко икономическиятъ трудъ на самия Смитъ. Тая идея, като методологически принципъ, го принуждава, както и неговите последователи, да търси причината на икономическите явления не въ съзнателното съглашение на хората, не въ творчеството на политиците, а въ несъзнателните действия на масите. Икономическите явления възникватъ самопроизволно, стихийно, като резултатъ на масовото повторение на едни и същи действия. Раздѣлението на труда, — казва Смитъ, — което всди къмъ

тически, отъ природата на притежателя на капитала. Но даже и такова обяснение на икономическите отношения е означавало голъмъ прогресъ, защото тъ се представляли като обективни отношения, като отношения независими отъ съзнанието на хората.

Съ това Смитъ затвърдява окончателно принципа на каузалността въ политическата икономия и пропъжда отъ неяteleологията. На икономическите отношения, като обективни отношения, той търси причините, а не целта.

Все пакъ, това не е въ противоречие съ индивидуализма на Смитъ, тъй като неговиятъ индивидуализъмъ нѣма нищо общо съ тъйнаречения субентивизъмъ въ социологията. Смитъ се изказва най-рѣзко противъ ония възгledи, които се оформяватъ много по-късно, особено въ руската литература, въ теорията за героите и тѣлпата, — героите движатъ историята или сѫ нейни творци. Смитъ въобще не признава герои.

Подъ индивидъ Смитъ разбира срѣденъ, ако можемъ така да се изразимъ, човѣшки екземпляръ на „масовидния“ човѣкъ. Икономическиятъ човѣкъ е олицетворение на опредѣлени черти, които въ най-масовъ масшабъ се проявяватъ въ стопанския животъ. Индивидуализътъ на Смитъ означава само това, че обществото се състои отъ индивиди, и че социалните явления, въ туй число и икономическите, сѫ резултатъ на действията на тия недѣлими елементи на обществото, на индивидите, които сѫ единъ видъ атоми, на които може да бѫде разложено цѣлото, т. е. обществото. Поради метафизичния си подходъ Смитъ не може да разбере единството на противоположностите, и затова не може да разбере, че стокопроизводителътъ — смитовиятъ икономически човѣкъ — е въ едно

и сѫщо време и отдѣленъ индивидъ, частно лице, и частица на цѣлото, на обществото. „Едва въ XVIII вѣкъ, — пише авторътъ на „Къмъ критиката на политическата икономия“, — въ съвременното общество различните форми на обществените връзки се явяватъ по отношение отдѣлната личност просто като срѣдство за частните ѝ цели, като външна необходимостъ. Но епохата, която ражда тая позиция на обособените индивидъ, е и епоха на най-развити обществени връзки. Човѣкъ е въ най-буквалния смисълъ на думата не само общително животъ, но животъ, което само въ обществото може да се обособява“.

Ето това именно Смитъ не може да разбере. Той не може да разбере единството, да разграничи общественото отъ индивидуалното, отдѣлното отъ общото. Но виждайки, че обществените връзки се използватъ отъ индивида като външна необходимостъ, той ги разглежда като резултатъ на действията на индивида.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА АДАМЪ СМИТЪ Размѣната и раздѣлението на труда; тѣхното единство.

Смитъ започва изследването си за причините и естеството на богатството на народите съ раздѣлението на труда. Годишниятъ трудъ е първоначалния фондъ, който снабдява всѣки народъ съ необходимите продукти. Но количеството на последните зависи: 1) отъ количеството, на заето въ производството трудъ; 2) отъ производителността на труда. Второто условие, т. е. производителността на труда, играе решаваща роля. Смитъ илюстрира това съ факта, че първобитните наро-

ди съживъели несравнено по-бедно, отколкото цивилизованите народи, макар че у първите има много повече хора, заети въ производството, отколкото у вторите. Цивилизованите народи живеят по-богато, защото тъхният труд е по-производителен, а производителността на труда зависи от умението и изкуството на работниците, което, от своя страна, се определя от раздълението на труда.

И тъй, според Смить, богатството на народите и неговото умножаване зависи от развитието на раздълението на труда. Следователно, и въ изследването за богатството на народите, т. е. и въ теорията, изходния пунктъ тръбва да бъде раздълението на труда.

На пръвъ погледъ това изглежда съвсемъ върно, но има едно не маловажно „но“: богатството на народите и раздълението на труда Смить ги взима абстрактно, безъ връзка съ историческата конкретна обществена форма, извънъ конкретно-историческия обществени условия, при което се произвежда богатството и става раздълението на труда. И тъй като той фактически изследва съвременната икономика, то той отъ самото начало разглежда съвременните отношения като естествени, като че ли производството на богатството и раздълението на труда винаги е ставало и тръбва да става само при такива отношения. И затуй Смить не си представя раздълението на труда извънъ размъната. И разглеждайки годишния труд като първоначаленъ фондъ, който снабдява всички народъ съ необходимите продукти, Смить отъ самото начало счита последните такива, които се състоят и отъ „непосредствените продукти на този труд“, и отъ онова, което се получава отъ размъната на тия продукти съ другите народи“.

По тоя начинъ още въ изходния пунктъ на Смитовите изследвания се криятъ противоречия, и това предрешава въ основата си всички останали противоречия. Отъ една страна, характерното за съвременното общество раздължение на труда се представя за раздължение на труда въобще, за надисторически законъ на развитието на богатството на народите; Отъ друга страна, този законъ се запълня съ конкретно съдържание взето отъ една определена икономическа формация, т. е. съвременната ~~от капиталистичества~~.

Това противоречие се забелязва у Смить и при смърсането, което той прави на проблемата за раздълението на труда въ общество и раздълението на труда вътре въ манифактурата.

Смить разглежда раздълението на труда изключително отъ гледището на ефекта, който то дава: 1) то обединява хората въ единъ производственъ колективъ, въ една „голъма манифактура“; 2) увеличава производителността на обществения трудъ, което се изразява въ растежа на богатството на народите.

Принципалното различие между раздълението на труда въ общество и раздълението на труда въ манифактурата е било установено за първи път отъ Марксъ. Върно е, че съществуватъ много аналогии или свързващи звена между тия два типа на раздължение на труда. Материалните предпоставки за раздълението на труда въ манифактурата и обществото съ еднакви; предпоставката за манифактурата е определено число едновременно заети работници, а предпоставките за раздълението на труда въ общество — „величината на населението и неговата гъстота“. Съществуватъ и взаимодействия между тия две форми на раздълението на труда: манифактурата изниква само

тамъ, където раздѣлението на труда вжtre въ общество е достигало известна степень на зрѣлост и отъ своя страна дава тласъкъ къмъ по-нататъшното развитие на общественото раздѣление на труда. Въпрѣки това, независимо отъ многочислениятъ аналогии и свързващи звена между раздѣлението на труда вжtre въ работилницата, и двата тия типа сѫ различни помежду си не само по степень, но и по своята сѫщност.

Но кое създава връзка между независимите действия на скотовъдеца, кожаря и обущаря? Обстоятелството, че тѣхните продукти сѫществуватъ като стоки. Напротивъ, съ какво се характеризира раздѣлението на труда въ манифактурата? Съ този фактъ, че тукъ, общо взето, частниятъ работникъ изобщо не произвежда самостоятелна стока. Само съвокупниятъ продуктъ на много отдѣлни работници се превръща въ стока. Раздѣлението на труда вжtre въ общество се обслужва отъ покупко продажбата на продуктите въ различните области на труда. Връзката между отдѣлните действия въ манифактурата се установява при помощта на продажбата на различни работни сили на единъ и сѫщъ индустриса, който ги употребява като комбинирана работна сила. Манифактурното раздѣление на труда предполага концентрация (съсрѣдочаване) на срѣдствата за производство въ ръцетъ на единъ притежател на капиталъ, а общественото раздѣление на труда — разпокъжване на срѣдствата за производство между много, независими единъ отъ другъ стокопроизводители. Въ манифактурата желѣзната законъ въ строго опредѣлени пропорции отношения разпредѣля работните маси между различните функции; обратно, играта на случая и произвола опредѣлятъ разпредѣлението

на стокопроизводителитъ и срѣдствата имъ за производство между различните области на обществения трудъ.

Изходенъ пунктъ споредъ изследването на Смитъ е раздѣлението на труда, 1) подъ който той разбира единъкъ и общественото раздѣление на труда, така и манифактурното; 2) което той разглежда като естествено явление; 3) но което въ сѫщото време той не си го представя извѣнъ размѣната. Самъ Смитъ не е виждалъ никакви противоречия. Първо затова, че и размѣната той разглежда като естествено явление на природата на човѣка като такава, на която назва той, е присъща склонността къмъ размѣна. Второ, именно склонността къмъ размѣната предизвиква и поражда раздѣлението на труда. По-точно казано, раздѣлението на труда, споредъ Смитъ, не е нищо друго, освенъ формата на проявление на склонността на човѣка къмъ размѣната; и нѣщо; повече, въ самия фактъ на раздѣлението на труда той вижда вече размѣна — размѣната на трудъ за трудъ. А работи за Б, а Б — за А.

съвързан
Смитъ следва да се упрѣква и въ друго: практикувайки размѣната твърде широко, приравнявайки къмъ нея и раздѣлението на труда, той разбира единството на производството и обръщението като тъждество. Специфичността на обръщението изчезва у Смитъ, и това е свързано у него пакъ съ туй, че той не разглежда размѣната и разпредѣлението на труда исторически, а като надисторическа категория, което му прѣчи да изисни ролята на обръщението въ стоковото стопанство и природата на ония явления, които сѫ свързани съ обръщението.

Меркантилистите издигаха на първо място обръщението, физиократитъ — земедѣлието. Смитъ

издига на първо място труда, труда на цѣлата маса производители. Следователно, въ това се включва и размѣната. При всичката погрѣшност на трактовката на раздѣлението на труда, Смитъ като инстинктивно разбира, че богатството въ обществото на стокопроизводителите изниква не въ обрѣщението, не и извѣнъ обрѣщението. И затова изходенъ пунктъ на изследването у него е не простиатъ трудъ, а трудътъ, който включва и размѣната, т. е. съвокупниятъ трудъ на стокопроизводителите, който означава единство на производството и обрѣщението.

Неразбирачки природата на труда на производителите, Смитъ не разбира и единството на производството и обрѣщението, но фактически той изхожда и отъ едното, и отъ другото. И отъ това е проникнато цѣлото му изследване въ три глави, посветени на размѣната на труда и раздѣлението. Трудътъ е източникъ на богатство при наличието на раздѣлението на труда. Раздѣление то е труда на предизвикано отъ склонността къмъ размѣната, а размѣритъ на фактическата размѣна (размѣритъ на пазара) опредѣлятъ границата на раздѣлението на труда. Ето, тъй да се каже, скелета на изследването на Смитъ въ споменатите три глави. Въ тоя „скелетъ“ фактически е дадено единството на производството и обрѣщението.

Но Смитъ не си е поставялъ за задача да осмисли теоретически това единство. Доколкото той го е считалъ за естествено, а не исторически обусловено, той концентрира своето изследване за изясняване на отдѣлните моменти. Изяснявайки защо раздѣлението на труда повишава производителността на труда, той посочва следните три момента: 1) то развива ловковстта на работника; 2) икономисва време, което, при изпълнението на

нѣколко работи отъ единъ работникъ, се изразходва при преминаване отъ една работа на друга; 3) опростявайки труда на отдѣлните работници, то съдействува за изнамирането на машини. Всички тия моменти Смитъ илюстрира съ изобиленъ материалъ. Но смѣсането на раздѣлението на труда въ обществото съ раздѣлението на труда въ манифактурата внася известна неяснота въ изследванията, тъй като авторътъ постоянно прескача отъ единия типъ раздѣление на труда къмъ другия.

Голѣмъ интересъ представлява изследването на Смитъ за ограниченото раздѣление на труда, въ зависимостъ отъ размѣритъ на пазара. На това той посвещава цѣла глава, илюстрирана съ богати факти, взети отъ историята на различни народи. Тукъ Смитъ изяснява и ролята на транспорта въ развитието на обрѣщението, следователно, и въ развитието на раздѣлението на труда. Колкото е по-обширенъ пазарътъ, толкова е по-развито раздѣлението на труда. А широчината на пазара зависи: 1) отъ гжстотата на населението въ дадена областъ; 2) отъ удобните пътни съобщения, съединяващи разните места въ единенъ пазаръ.

Всичко това сега сѫ общоизвестни положения, но тогава сѫ били нови, макаръ че Смитъ е заслужилъ много работи отъ свояте предшественици. Заслугата на Смитъ се състои въ това, че той е съумялъ да обобщи всичко получено отъ предшествениците, плюсъ собствените наблюдения, и очертаните отъ историята факти, да ги прониже съ една обща идея, и да ги направи изходенъ пунктъ за изследването на богатството на народите.

ПАРИТЪ — ТЪХНИЯТЪ ПРОИЗХОДЪ И ЗНАЧЕНИЕ

Нека припомнимъ пътя, по който Смитъ върви въ изследването си: 1) Склонността къмъ размѣната е свойствена на човѣшката природа и е породена отъ раздѣлението на труда; 2) последното е родено отъ склонността къмъ размѣната, реализира тая склонност, преврѣщайки стремлението къмъ размѣната въ всѣкидневно протичашъ процесъ на размѣната; 3) размѣрите на размѣната, зависятъ отъ гъстотата на населението и удобството на пътните съобщения, и, отъ своя страна, тѣ пъкъ опредѣлятъ границите на раздѣлението на труда. Но раздѣлението на труда и размѣната, предполагатъ сѫществуването на орждие на размѣната — паритѣ. Какъ сѫ възникнали тѣ?

Така Смитъ пристига къмъ изучаване на проблемата за паритѣ. Безъ да изясни, какво е скока, какво е стойностъ, Смитъ направо поставя проблемата за паритѣ. Той прави това, защото паритѣ, като форма на стойността, като битие на стойността, за него не е проблема точно тъй, както за него не е проблема и стоката, като форма на продукта на труда. Паритѣ, споредъ Смитъ, както и раздѣлението на труда, сѫ естествено пораждащи се явления. Неговата задача е: 1) да разкрие тия естествени причини, които сѫ направили паритѣ необходими; 2) да опише процеса на тѣхното изникване и развитие.

Склонността къмъ размѣната и раздѣлението на труда водятъ къмъ това, че всѣки човѣкъ живѣе отъ размѣната или става до известна степенъ търговецъ, а самото общество се преврѣща, тъй да се изразимъ, въ търговски съюзъ. Но тоя процесъ срѣща спънки. Смитъ рисува това много картино:

„Да предположимъ, че единъ човѣкъ прите-

жава по-голямо количество опредѣлени продукти, отколкото онova, което му е нужно, докато другъ човѣкъ има недостигъ на тия предмети. Затова първиятъ на драго сърдце би далъ част отъ тоя излишъкъ, а вториятъ сѫщо тъй съ удоволствие би ги прибрали. Но, ако последниятъ въ даденъ моментъ нѣма нищо, отъ което се нуждае първиятъ, то помежду имъ не би могла да стане никаква размѣна. Месарътъ има въ дюкяна си повече месо, отколкото може да употреби, а кръчмарътъ и хлѣбарътъ охотно биха купили всѣко парче отъ това месо: тѣ не могатъ нищо да предложатъ въ замѣна, освенъ различни продукти отъ собствената професия. Но касапинътъ се е запасилъ съ необходимитѣ запаси отъ бира и хлѣбъ, които му сѫ нужни. Въ такъвъ случай между тѣхъ не може да се извѣрши размѣна“. Смитъ изследва, какъвъ изходъ може да се намѣри, за да се излѣзе отъ това затруднение:

„За да се избѣгнатъ подобни неудобни положения, — отговаря Смитъ, — всѣки разуменъ човѣкъ, на която и да е степенъ отъ развитието на обществото следъ раздѣлението на труда, естествено, трѣбва да се старае така да организира работите си, щото постоянно, наредъ съ специфичните продукти на своята специалностъ, да има известно количество такава стока, която, по негово мнение, никой нѣма да се откаже да размѣни за продуктите на своята специалностъ“.

Паритѣ изникватъ стихийно, самопроизволно. Смитъ подчертава, че паритѣ сѫ изникнали въ резултатъ на действията на отдѣлните индивиди, стараещи се да преодолѣятъ затрудненията, които прѣчатъ да бѫдатъ размѣнени тѣхните продукти за продуктите на други. Но тъй като всѣки индивидъ е действувалъ изолирано отъ другите, пари-

тъ съ резултат на всички тия разположени действия, доколкото тъ съ насочени да преодолятъ едни и същи затруднения. Въ това се заключава самопроизволността на изникването на паритъ. Отдѣлниятъ индивидъ не е мислилъ да си създаде и не е създалъ паритъ. Тъ не съ изобретение на нѣкакъвъ гений. Смить подчертава масовия характеръ, масовитъ действия, които съ довели до изникването на паритъ. Отдѣлниятъ индивидъ се е стараелъ да има само известно количество стока, която, по негово мнение, никой нѣма да се откаже да вземе за продуктитъ на неговата специалностъ. А доколкото така съ действували всички, то по-менатото „известно количество“ стока постепенно се отдѣляло като общо оржие на размѣната въ формата на пари.

Но що за стока съ последниятъ? Защо тая стока охотно приематъ всички? Смить се ограничава само да спомене, че у разните народи съ играли ролята на пари най-различни предмети. Въ стара Гърция напр., ролята на пари е игралъ добитъкътъ (по специално бикътъ), но защо добитъкътъ? Смить, както той често прави това, прескача отъ теоретическия анализъ къмъ описание, къмъ константиране на факти.

Апелирането къмъ разумността на отдѣлниятъ индивиди придава на изследването на Смить индивидуалистически, рационалистически характеръ, защото, споредъ него, последна инстанция и решаващъ е индивидътъ и неговиятъ рационални действия.

Анализътъ на Смить за появата на паритъ методологически страда и отъ още единъ недостатъкъ: той започва анализа си не отъ тамъ отъ кѫдето е следвало да почва. Отъ неговиятъ изследвания неизвестно си естества, отъ кѫде е

взета стоката, за която всички съ готови да размѣнятъ продуктитъ си. Но щомъ такава стока е могла да се отдѣли отъ общата стокова маса, то значи паритъ съ изникнали, и Смить извежда паритъ отъ паритъ. Произходътъ на паритъ остава извѣнь неговия погледъ. Главната причина за това е, че Смить не извежда паритъ отъ противоречията на стоката и не вижда, че още въ простата форма на стойността, която съответствува на случайната размѣна, е дадена вече въ потенциално състояние пораждането на паритъ, и затуй действителното начало на паритъ остава за него тайна запечатана съ 7 печата. Той не вижда процеса на изникването на паритъ, а само последиците отъ това, макаръ и не още въ тѣхния готовъ видъ. Смитовиятъ анализъ започва фактически съ всеобщата форма на стойността, т. е. отъ момента, когато стоката служи за общъ еквивалентъ, но когато за него тая функция не е била още закрепната напълно. Тя преминава отъ една стока въ друга, докато окончателно се затвърдява тая функция за металъ. Смить се старае да анализира тоя процесъ, той периодъ отъ време. Смить разглежда размѣната още въ самото й начало като рационално действие, когато тя въ сѫщностъ има случаенъ характеръ. Рационализътъ на Смить изключва случайността. Както самата размѣна, така също и отдѣлянето на срѣдството за размѣната се започватъ не съ рационални действия. Тъ носятъ случаенъ характеръ, но се затвърдява онай случайността, обаче, (закономѣрността не изключва случайността, а обратно — включва я като единъ отъ елементите), на чиято страна се намиратъ условията за производство, следователно, и цѣлия икономически строй.

Извеждайки паритѣ отъ действията на „разумния човѣкъ“, Смитъ още отъ самото начало ограничава тѣхното значение. Той вижда и трѣбвало да вижда въ тѣхъ само целесъобразно орждие на размѣната. Той не вижда и не може да види въ тѣхъ форми за изразяване на новите производствени отношения, изникнали и развиващи се съ изникването и развитието на размѣната и стоковото стопанство. Смитъ за себе си е много последователенъ, когато пише: „Паритѣ— това сѫ голѣмото колело на обрѣщението, това сѫ голѣмо орждие на размѣната“. Той е сѫщо тѣй последователенъ, когато не вижда принципална разлика между металическите пари и книжните пари. Той предпочита последните предъ първите, защото сѫ по-евтини. Смитъ се обявява противъ фалшификацията на паритѣ. Подробно разказвайки, какъ е изникнало съченето на монетите (отначало въ обрѣщение сѫ циркулирали слитъци), което става следъ време държавна привилегия, тѣй като държавата е могла да гарантира теглото и голѣмината на металическите пари, той се изказва рѣзко противъ тѣхното фалшифициране. Това е въ противоречие съ неговата теория за паритѣ.

Щомъ паритѣ сѫ само орждие на обрѣщението и могатъ напълно да бѫдатъ замѣнени съ нищо неструващи парични знаци, то следва да не се държи за това, че паритѣ не сѫ пълноценни. Но Смитъ не вижда това противоречие, защото той е свеждалъ паритѣ както до орждие на обрѣщението, тѣй сѫщо и до стока, по-точно, до стока, която изпълнява функцията на орждие на обрѣщението. Като орждие на обрѣщението паритѣ могатъ да бѫдатъ замѣнени и ги замѣняватъ съ книжни знаци, но като стоки, тѣ не бива да бѫдатъ подложени на фалшификация, както не

бива да се фалшифицира която и да е друга стока.

Смитъ не ни е далъ цѣлостно изложение на теорията за паритѣ. Тя е разхврълена въ разните му книги, и това не е случайно. Строго казано, той нѣма никаква теория за паритѣ, въ която всички части да сѫ вътрешно свързани и съответно изложени. Той е далъ анализъ на отдѣлни елементи, отнасящи се до проблемата за паритѣ.

Смитъ е противникъ на количествената теория за паритѣ, която Юмъ развивалъ въ полемиката съ меркантилистите. Той върви по стъпките на Джемсъ Стюартъ и доказва, че не количеството на паритѣ опредѣля цените на стоките, а обратно, — цените на стоките опредѣлятъ нужното за обрѣщението количество пари. По тоя въпросъ той не прибавя нищо ново къмъ онова, което е казано отъ Джемсъ Стюартъ.

ТРУДЪТЪ И РАЗМѢННАТА СТОЙНОСТЪ НА СТОКИТЕ

Следъ като изследва изникването на паритѣ, Смитъ преминава къмъ изследване на стойността на стоките. Ако той по-рано е изследвалъ какъ естествено е изникнало раздѣлението на труда, развитието на размѣната и изникването на паритѣ, то сега той изследва, какъ естествено става размѣната, какви правила я опредѣлятъ. „Сега — пише Смитъ, — азъ пристигамъ къмъ изясняване правилата, съгласно които хората размѣнятъ стоките една за друга или за пари. Тия правила опредѣлятъ тѣйнаречената относителна или размѣнна стойностъ на стоките“.

Както при изследването на паритѣ Смитъ не се интересува отъ паритѣ като форма, като парична форма на стойността; тѣй и при изследването на размѣнната стойностъ на стоките него не го

интересува стоката като форма на продукта на труда и размѣнната стойност (по-точно казано — стойността), като факторъ на стоката. Той тѣхъги е смѣтъ за естествени явления и искалъ само да изясни въ какво се заключаватъ тия правила (и последнитѣ той смѣта разбира се естествени), които опредѣлятъ размѣнната на една стока за друга, т. е. размѣнната имъ стойност.

Но преди всичко, какво е споредъ Смитъ стойностъ? „Трѣба да отбележимъ,— отговаря той, — че думата стойностъ има две различни значения: понѣкога тя обозначава полезността на нѣкаквъ предметъ, а понѣкога — възможността да се придобиятъ други предмети, която възможностъ се обуславя отъ притежаването на даденъ предметъ. Първата може да се нарече потрѣбителна стойностъ, втората — размѣнна стойностъ“.¹

И така, споредъ Смитъ, излиза, 1) че размѣнна стойностъ на стоката е възможността да се придобиватъ други предмети, 2) но тая възможностъ идва отъ „притежаването на даденъ предметъ“, т. е. тя не произтича отъ нѣкакви привилегии или права, а отъ притежаването на даденъ предметъ. Размѣнната стойностъ на Смитъ не е факторъ на стоката, тъй сѫщо, както не е факторъ на стоката и потрѣбителната стойностъ.

Не разбирали природата, естеството на стоката като исторически опредѣлена форма на продукта на труда, Смитъ не разбира, че стоката е единство на противоположноститѣ, единство на два фактора, единъ другъ изключващи се и единъ другъ предполагащи се. Той подчертава само различието между непосредствената полезностъ на предметитѣ и това, че притежаването на предмета дава въз-

можностъ за получаване на други предмети. На това различие съответствува и различието между потрѣбителната стойностъ и размѣнната. Той не вижда тѣхното единство.

И тъй като него го интересуватъ само правилата, опредѣлящи размѣнната стойностъ, то напълно ясно е, защо за него потрѣбителната стойностъ съвсемъ отпада, — защото тя не влияе на тия правила. „Предметитѣ, които съдѣржатъ много голѣма потрѣбителна стойностъ, — справедливо отбелязва той, — често иматъ съвсемъ малка размѣнна стойностъ или съвсемъ нѣматъ такава. Обратно, предмети, които съдѣржатъ голѣма размѣнна стойностъ, често иматъ съвсемъ малка потрѣбителна стойностъ, или съвсемъ нѣматъ такава. Елмазътъ, по негово мнение, нѣма почти никаква потрѣбителна стойностъ. Той не разбира, че естеството на тая нужда, породена ли е напр. отъ стомаха или фантазията, не измѣня нищо отъ въпроса. Следователно и елмазътъ, да допустнемъ, че нуждата отъ него е породена отъ фантазията, има действителна потрѣбителна стойностъ. Но положението, което издига Смитъ, че размѣнната стойностъ не зависи отъ потрѣбителната стойностъ, е напълно вѣрно. А щомъ Смитъ се интересува само отъ първого, то той оставя настрана последното. Има икономисти, които смѣтатъ, че голѣма е заслугата на Смитъ именно защото оставя настрана потрѣбителната стойностъ.“ Рубинъ извращава действително научната политическа икономия и критиката, която представителитѣ на научната икономия правятъ на класиците. Като откържва размѣнната стойностъ отъ потрѣбителната, Смитъ вижда само

¹ Вж. А. Смитъ, Изследване . . . стр. 34.

¹ Вж. Рубинъ, История экономической мысли, стр. 175.

тъхното различие и не забелязва тъхното единство,
т. е. не застава на почвата на изучаването на стоковото стопанство.

Задачата на смитовата теория за размѣнната стойност се разпада отъ своя страна на три задачи: 1) да опредѣли действителната цена на стоките; 2) да покаже отъ какви части се състои последната; 3) да изясни, по силата на какво пазарната цена не съвпада съ действителната цена. На тия три задачи Смитъ посвещава три глави: на първата задача—глава V, на втората — глава VI и на третата — глава VII.

Какъ разрешава Смитъ горните задачи? Да почнемъ съ първата.

Нека припомнимъ, че, почвайки отъ Пети и до Смитъ, икономистите сѫ различавали, първо, естествена цена и пазарна, и второ, първата тъ опредѣляли съ количеството трудъ.

Смитъ абстрагира размѣнната стойност на стоките отъ тъхната цена. У него това абстрагиране е свързано съ цѣлата му концепция и по-специално, съ неговата теория за паритетъ, която свежда паритетъ, отъ една страна, къмъ орждие за обръщение, а отъ друга, къмъ стока. Отъ последната произтича не само необходимостта отъ абстрагиране на размѣнната стойност отъ цената, но и отъ свеждане на последната къмъ първата. Шомъ паритетъ сѫ обикновена стока, то С—П и П—С не сѫ нищо друго, освенъ размѣна на стока за стока, т. е. изчезва различието между покупко-продажбата и непосрѣдствения стокообмѣнъ. Къмъ това води и свеждането на паритетъ само до орждие на обръщението. Вѣрно е, че отъ това гледище С—П и П—С, взети изолирано, не сѫ актове на размѣна на стока за стока. Въ акта С—П стоката е само срѣдство за обръщение, т. е. срѣдство за при-

добиване на стока, а въ ~~акта~~ П—С, съ полученото вече срѣдство за обръщение се купува стока. Но все пакъ, при свеждането на паритетъ само до орждие на обръщението, изчезва специфичността на актовете С—П и П—С; изчезва това, че въ първия актъ отъ стоковата форма на стойността тя се е превърнала въ парична, а въ втория — отъ парична въ стокова. Вниманието се концентрира само на получените резултати — цѣлата метаморфоза се свежда до С—С.

И тъй, колкото и вжトレшно противоречива да е смитовата теория на паритетъ, отъ нея следва: 1) или всѣки актъ на покупко-продажба е вече размѣна на стока срещу стока; 2) или метаморфозата е изцѣло само размѣна на стока за стока. Ето защо, Смитъ нарича размѣнната стойност цена (естествена) и обратно, последната нарича размѣнна стойност. По тоя начинъ, ако Пети, подъ влиянието на меркантилистите, свежда размѣнната стойност до цената, то Смитъ напротивъ, борейки се съ меркантилистите, свежда цената до размѣнната стойност. За първия нѣма размѣнна стойност, ако тя не е въплотена въ златото или среброто; вториятъ не отдава значение на това въплъщение. Първиятъ търси правила, които да опредѣлятъ отношението на стоката къмъ златото или среброто, вториятъ — отношението на стоката къмъ стоката. Първиятъ не разбира, че въ паритетъ само се изразява стойността на стоката, и се реализира тя; вториятъ — че тя може да бѫде изразена и реализирана само въ пари. Говорейки за размѣнната стойност на стоките, Пети разбира подъ това тъхната естествена цена. Смитъ пъкъ, говорейки за естествената цена на стоките, разбира подъ последната тъхната размѣнна стойност.

И двамата опредѣлятъ размѣнната стойност

или естествената цена на стоките съ трудът, т. е. трудът е мѣрило, което, споредъ Пети, опредѣля количественото отношение на стоката къмъ паритетъ, а споредъ Смитъ — на стоката къмъ стоката. Въ това се състои приемствената връзка между Смитъ и Пети. Началото на трудовата теория за стойността е поставено отъ Пети. Смитъ я продължава, като я свързва съ други свои теории и се опитва да построи единна система. Но, развивайки теорията на трудовата стойност, Смитъ се изпрѣчва предъ нови трудности, въ които той се обърква.

Макаръ че Смитъ се е отказалъ отъ трудовата теория за стойността за развитото капиталистическо стопанство — и въ това отношение е направилъ крачка назадъ въ сравнение съ Пети — все пакъ, той е тласналъ значително напредъ теорията за трудовата стойност.

Нека видимъ объркването въ което изпада Смитъ при опредѣлянето на размѣнната стойност. Посочвайки, че всѣки човѣкъ е богатъ или беденъ, въ зависимостъ отъ онova количество трудъ, съ което той може да разполага, или което той може да купи, Смитъ продължава: „Затова стойността на всѣка стока, за лицето, което я притежава и нѣма предвидъ да я използува или лично да я употреби, а да я размѣни за други предмети, е равна на количеството трудъ, което той може да купи за нея или да получи на свое разположение. По тоя начинъ трудъ представлява отъ себе си действително мѣрило на размѣнната стойност на всички стоки“.

Въ подчертанитъ думи ясно е показано, че, споредъ Смитъ, размѣнната стойност на стоката се опредѣля отъ онa трудъ, който може да се купи за тая стока. Но той веднага прибавя: „Действи-

телната цена на всѣки предметъ, т. е. това, което всѣки предметъ действително струва на този, който иска да го има, е трудъ и усилие, нужни за придобиването на тоя предметъ“. Тукъ вече се получава друго, а именно: размѣнната стойност на стоката се опредѣля отъ труда, който е изразходванъ за придобиването на стоката. И Смитъ постоянно смѣсва труда, за който се купува стоката съ труда, който се изразходва за нея. Той ги счита тѣхъ тѣждествени. Това още по-нагледно се вижда отъ следните негови мисли:

„Трудътъ — казва той — е биль първоначална цена, първоначална покупна сума, която се е заплащала за всички предмети. Не за злато или сребро, а първоначално всички богатства на свѣта се придобивали за трудъ, и стойността на богатствата на ония, които ги владѣятъ и които искатъ да ги размѣнятъ за нѣкои нови продукти, е равна точно на количеството трудъ, което той може да купи за тѣхъ или да получи на свое разположение“.

Смитъ започва отъ изразходвания трудъ. Тоя трудъ, споредъ него, е биль „първоначална цена“, първоначална покупна сума, и завършва съ труда, който може да се купи за тѣхъ или да се получи на свое разположение.

Отъ кѫде се получава у Смита такава бѣрка-ница, такова смѣсане на изразходвания трудъ съ купуваемия?

Това произтича отъ цѣлата му концепция и на първо място, отъ неговата теория за раздѣлението на труда. Обществото, споредъ Смитъ, е съюзъ, изграденъ върху раздѣлението на труда, съюзъ, чито членове си размѣнятъ помежду си труда. Не разбирачки естеството на стоката като исторически опредѣлена обществена форма на

продукта на труда, Смитъ свежда и размѣната на стока съ стока до размѣната на трудъ съ трудъ. Това го и довежда до теорията за трудовата стойност: щомъ размѣната на стока за стока не е нищо друго, освенъ размѣна на трудъ срещу трудъ, то тя трѣбва да става срещу съответно изразходвания трудъ. Но това го довежда до отъждествяването на живия трудъ съ овещественния, т. е. съ продукта на труда. Смитъ не разбира, че въ стокоразмѣната отношенията между хората изпъкват като отношения между предметите.

Отъждествяването на живия трудъ съ овеществения довежда Смита до смѣсването на изразходвания трудъ съ купуваемия трудъ. А това смѣсване се подкрепя още и отъ факта, че при развитието стокови отношения работната сила (споредъ Смитъ — трудът) е също такава стока, както и продуктът на труда. Не разбирайки природата на стоката въобще, Смитъ не е можелъ да разбере и природата на особената, специфичната стока работната сила. Отъ това и произтича неговия възгледъ, че размѣнната стойност въ еднаква степень се измѣрва, както съ труда изразходванъ за нейното производство, тъй също и съ труда, който се купува съ тая стока. Смитъ, както и цѣлата класическа школа въ политическата икономия, не отдѣляйки стойността отъ размѣнната стойност, т. е. отъ нейната форма, не отдѣля и вътрешното мѣрило на стойността отъ външното й мѣрило. Следователно трудътъ, като вътрешно мѣрило на стойността, трѣбвало да бѫде и външно нейно мѣрило. Отъждествяването на изразходвания трудъ съ купуваемия отговаря на тая необходимост.

Сега да видимъ, какъ решава Смитъ втората отъ поставените задачи, т. е. въпроса за състав-

нитѣ части на цената на стоката. Смитъ разсѫждава така: Грудътъ (живиятъ) е също такава стока, както и продуктътъ на труда. Но той все пакъ е знаенъ, че употребяването на наеменъ трудъ внася измѣнение въ разпределението на реализираната размѣнна стойност на стоките; последната не остава вече цѣла у производителя на стоката, тя трѣбва вече да се дѣли на различни части, които, споредъ Смитъ, въ края на краишата, се свеждатъ къмъ разните доходи. Следователно, заключава той, размѣнната стойност на стоките не изразява вече изразходвания за тѣхното производство трудъ, а изразява ония доходи, на които се разпада тя.

Смитъ забърква проблемата за размѣнната стойност на стоките благодарение на това, че се прехвърля къмъ проблемата за разпределението. „Но Адамъ Смитъ, —казва единъ неговъ критикъ, —се забърква въ своето изследване благодарение на това, че разпределението на стойността на продукта между индустрисалец и работниците се основава самото то върху размѣната на стоките, т. е. на стоките и работната сила“.

Преминавайки отъ проблемата за стойността къмъ проблемата за разпределението, Смитъ е билъ принуденъ да се откаже отъ трудовата теория за стойността и да конструира нова теория съгласно която, размѣнната стойност на стоките се опредѣля отъ доходите. Тая нова теория е теорията за разходите на производството. Смитъ самъ я нарича така, като обяснява, че въ разходите на производството влизатъ всички доходи, въ това число и печалбата отъ капитала. Цената, която съответствува на разходите на производството, той нарича естествена, а оная, която е по-високо и понизко отъ последната — пазарна или фактическа. Така Смитъ преминава къмъ третата задача, която

търбва да разреши неговата теория за стойността, къмъ въпроса за естествената и пазарната цена на стоките.

Пътят на смитовите изследвания е следния: отъ труда къмъ доходите, а отъ доходите — къмъ разходите на производството. По този пътъ неговата теория за стойността се измѣня коренно. Отъ научна, построена върху опредѣлението на стойността съ работното време, тя се превръща въ такава, която вулгарно опредѣля стойността на стоката отъ разходите на производството.

доходите на трите основни групи

Споредъ Смитъ, естествената цена на стоките се разлага на доходи и се образува отъ доходите.

Какви доходи различава Смитъ? Той различава три основни дохода: работна заплата, печалба и рента. Тия три дохода той нарича основни или първични. Другите доходи той ги счита за произтичащи отъ тия основни. Посочените три дохода образуват стойността на стоката. Съ други думи, стоката търбва да се продава винаги по такава естествена цена, която да доставя всички тия доходи.

При такава постановка на въпроса, предъ Смитъ изниква проблемата: отъ какво се опредѣля доходъ? Ако доходътъ е нещо първично, отъ какво се опредѣля самиятъ доходъ? И Смитъ посвещава специално изследване на всѣки доходъ поотдѣлно. Преди всичко той изследва работната заплата, като се старае да изясни отъ какво се опредѣля тя.

a) Работната заплата

Смитъ има две теории за работната заплата: едната за първобитното състояние на обществото, другата — за съвременното общество. Работната

заплата за първобитното състояние на обществото, той опредѣля така: „Продуктътъ на труда съставлява естественото възнаграждение за труда или неговата работна заплата“. Съ появяването на капиталитът и частната собственост на земята, работната заплата вече съставлява само част отъ продукта на труда, тъй като печалбата и рентата същи са части отъ него.

Работната заплата за първобитното състояние на обществото не представлява никаква проблема, защото тя се свежда къмъ продукта на труда, следователно нейниятъ размѣр зависи отъ размѣрите на последния. Въ последна смѣтка тя зависи отъ производителността на труда. Работната заплата става проблема въ съвременното общество, когато тя съставлява част отъ продукта. Но тогава се явява въпроса: каква част, колко е голѣма тя?

Общото между дветѣ теории е това, че и дветѣ разглеждатъ работната заплата като възнаграждение за труда. Въ това се състои и силната и слабата страна на смитовия подходъ къмъ тая проблема.

Силната страна се състои въ туй, че работната заплата отъ самото начало се отдѣля отъ останалите доходи. Тя, за разлика отъ печалбата и рентата, е трудовъ доходъ. Смитъ, въ противоположность на много свои предшественици, се обявява привърженикъ на високата работна заплата, защото това е въ интереса на голѣмата част отъ нацията.

Слабостта на смитовата теория за работната заплата се състои въ туй, че той не вижда специфичността на работната заплата, като категория присъща *само* на съвременния начинъ на производство. Както при изследването на размѣрната стойност той не е можелъ да забележи истори-

ческия характеръ на стоката и стойността, също тий той не е можелъ да види и историческия характеръ на работната заплата. Отъ историческа категория той я превръща въ естествена.

Превръщайки работната заплата отъ историческа въ естествена категория, Смитъ се прехвърля отъ сферата на производството въ сферата на разпределението. Въ производството се създава продуктъ, който е естествено възнаграждение за труда, т. е., споредъ Смитъ, работната заплата. Но работникът не получава напълно своя продуктъ. Това може да се обясни само съ това, че съ появяването на капитала и частната собственост на земята, продуктът на труда на работника се подлага на особено разпределение, което свежда работната заплата само до части на продукта. Необходимо е да се изясни само, до каква часть на продукта на труда се свежда и може да бъде съведена работната заплата.

Това е само едната страна на теорията на Смитъ за работната заплата. Наредъ съ нея се промъква и друга струя. Сдѣлката между работника и индустрисалеца прилича на покупко-продажбата на стоките. А това подсказва мисълта, че труда е също такава стока, както и всяка друга стока. Следователно, и труда тръбва да има и естествена цена и пазарна цена. Каква е естествената „цена на труда“? Смитъ се върти около въпроса, но не го разрешава. Но самото прилагане на понятието „естествена цена на труда“ или „стойност на труда“, фактически свежда последния до стойността на работната сила. „Следователно, — казва единъ виденъ икономистъ, — това, което класическата политическа икономия нарича стойност на труда, е всъщност стойност на работната сила“.

Морке

Ако отъждествяването на работната заплата съ продукта на труда доведе Смита до проблемата за разпределението, то разглеждането на труда като стока довежда Смита до проблемата за стойността на труда. Аналогично на проблемата за размѣнната стойност на стоките, тия два потока отъ мисли, тия два различни изходни пункта, правятъ двойствена, теорията на Смитъ за работната заплата, вътрешно противоречива. Двойствеността се проявява и въ самото употребяване на термина работна заплата. Подъ последната той разбира работната заплата на трудещите се изобщо. Говорейки, че работната заплата въ различните професии не е еднаква, той се спира на майсторите, калфите, представителите на свободните професии (адвокати, лекари и др.) и даже на свещениците.¹ Подъ работна заплата Смитъ разбира онова, което получаватъ като възнаграждение за тях изобщо съ физически и умственъ трудъ хора, или съ каквато и да е друга служба.

Смитъ различава три групи страни: 1) забогатяващи 2) обедняващи и 3) намиращи се въ неизмѣнно състояние. Въ първата група работната заплата расте, въ втората — спада, въ третата тя е неподвижна. И това става, защото измѣнението въ движението на богатството предизвиква измѣнение въ търсенето на наемния трудъ. Тръбва да се подчертава, че Смитъ не е създавалъ, че увеличението на богатството не само се съпровожда съ увеличение на мизерията, но че и единото и другото съ две страни на единъ и същъ процесъ.

Въ теорията на Смитъ съ заложени наченките на теорията за фонда на работната заплата. „Очевидно е, — пише той, — че търсенето на лица,

¹ Смитъ, „Изследване...“ стр. 143.

разглеждащи работната заплата като „стойност на труда“. Смит формулира „условия, чието е регулиране“

Смит вижда в минимума на работната заплата за съществуване на икономика на разширен производство

живущи отъ работна заплата, може да расте само пропорционално на богатството, предназначени за заплащане на работната заплата".

Изхождайки отъ тая теза за увеличението на работната заплата съувеличението на богатството, Смитъ заема колеблива позиция и по отношение теорията за минимума на съдъстствата за съществуване, т. е. теорията, която получи въ последствие название „желъзенъ законъ на работната заплата". Отъ една страна, той пише: „Човѣкъ винаги трѣбва да има възможностъ да съществува отъ труда си, и неговата работна заплата трѣбва да бѫде най-малкото достатъчна за неговото съществуване. Тя даже въ повечето отъ случаите трѣбва малко да превишава това равнище; въ противенъ случай той би билъ въ невъзможностъ да издържа семейството си, и расата на тия работници би измрѣла следъ първото поколѣние". Отъ друга страна, Смитъ доказва, че работната заплата никога не спада до това ниво, тъй като увеличението на богатството предизвиква увеличение на работната заплата.

Въ връзка съ това Смитъ формулира и закона за народонаселението. Увеличението на богатството, като предизвиква увеличение на работната заплата и на благосъстоянието на трудещите се, предизвиква и размножение на последните и обратно, упадъкътъ на богатството, снижавайки работната заплата, намалява населението. А щомъ увеличението на населението се опредѣля отъ растежа на богатството, то въ последното сѫ дадени и границитъ на първото. Ако растежа на населението превишава това на богатството, а споредъ Смитъ това значи, че превишава растежа на фонда на работната заплата, то конкуренцията между работниците довежда до спадането на

дохода на работниците и следователно, до намаление на тѣхното размножаване.

„По тоя начинъ,—заключава Смитъ,—търсено то на хора, както и търсено на всѣка друга стока, необходимо регулира производството на хората, ускорява го, когато то върви съвсемъ бавно, задържа го, когато то върви много бѣрже". Въ горния цитатъ се подчертава особено, че работникътъ е стока, и неговото производство се регулира както и производството на която и да е друга стока. Това различава теорията на Смитъ за народонаселението отъ теорията на Малтусъ. Макаръ че и Смитъ не разбира специфичния законъ за народонаселението въ съвременното стопанство, той все пакъ го свързва съ такива отношения, при които производството на хора се регулира отъ търсено то на пазара на труда. Това, първо; и второ, той свързва тоя законъ съ такива обществени отношения, при които стимула за натрупването на богатство е печалбата. Следователно работната заплата не може да расте за смѣтка на печалбата, и затуй, когато превишава растежа на населението надъ това на богатството, работната заплата трѣбва да се понижи и предизвиква задържане на размножаването на населението.

б) Печалбата

Двойствеността на теорията на Смитъ за работната заплата прави двойствена и неговата теория за печалбата. Неговиятъ възгледъ за продукта на труда като естествено възнаграждение за трудъ, което съставлява работната заплата, довежда Смита до разбирането, че печалбата е част отъ

продукта на работника. „Въ всички занаяти и производства, — пише Смитъ, — большинството отъ работниците се нуждаятъ отъ собственикъ на капиталъ, който би имъ авансиралъ материали за тѣхната работа, а също така и работна заплата и срѣдства за съществуване, до завършване на работата. Тоя собственикъ получава част отъ продукта на тѣхния трудъ, който труда го прибавя къмъ обработвания отъ тѣхъ материалъ. Тая часть съставлява печалбата на предпримача“. ¹ Възгледътъ на Смитъ за работната заплата като естествена цена на труда, поражда и неговата теория за естествената печалба. Както е естествено възнаграждението за труда, така естествено е и възнаграждението за капитала.

Смитъ даже причислява печалбата къмъ доходите на производството. Той издига за това два аргумента: Първо, „ако то (лицето, което авансира капитала) продава стоката по цена, която не му носи обикновената за неговата мястност норма на печалбата, очевидно то губи отъ такава търговска сдѣлка; въ сѫщност, изразходвайки капитала си по какъвто и да е другъ начинъ, той би могълъ да получи тая печалба“. Второ, „Неговата печалба, — продължава Смитъ — освенъ това съставлява неговия доходъ, неговия действителенъ фондъ, отъ който той черпи срѣдства за своето съществуване. Подобно на това, както при приготвяването и доставката на стоката на пазара, той авансира работниците си съ тѣхната работна заплата или съ срѣдства за съществуването имъ, той точно така авансира и себе си съ срѣдства за съществуване, които обикновено се намиратъ въ съответствие съ онай печалба, която той има осно-

ванне да очаква отъ продажбата на стоките си“.¹

Тая теория за печалбата е развита отъ Смитъ подъ влияние на двата му метода. Свеждайки печалбата къмъ часть отъ продукта на работника, т. е. фактически къмъ принадената стойност, Смитъ прави сериозенъ опитъ да проникне въ физиологията на съвременното общество, прави опитъ да разкрие тайната на печалбата. И Смитъ прави сериозна крачка напредъ въ сравнение съ своите предшественици. Още физиократите (а преди тяхъ и Пети) съ свеждали рентата къмъ принадения трудъ, виждайки въ рентата основната форма на принадената стойност. Смитъ пъкъ свежда печалбата до принаденъ трудъ, издигайки я като основна форма на принадената стойност. Съ това той се приближава до голѣма степень до разбирането на действителността на съвременното общество. Смитъ извежда процента отъ печалбата, разглежда го като част отъ печалбата, която търговско-индустриалниятъ капиталистъ отстъпва на паричния. И затова, и движението на нормата на печалбата той поставя въ зависимост отъ движението на нормата на процента. Така построява Смитъ своята теория за печалбата, служейки си съ езотерическия методъ, същия методъ, съ който си служи при построяването на теорията за трудовата стойност. Тоя вариантъ отъ неговата теория за печалбата, както и тезата, че естественото възнаграждение за труда е продуктъ на труда, е продължение на неговата теория на трудовата стойност. Но езотерическиятъ методъ прави засъчка при преминаването къмъ анализа на размѣната на труда за капиталъ: продуктътъ на труда трѣбва да биде възнаграждение за труда, но той

¹ Вж. Адамъ Смитъ, цит. съч., томъ стр. 72.

¹ Смитъ, Цит. съч., т. I, стр. 62—63.

не е такъвъ, тъй като само част от продукта на труда съставлява възнаграждение за труда, т. е. работна заплата. И на помощь на Смита идва екзотерический методъ, т. е. теоретическият анализъ се изоставя и се взиматъ явленията тъй, както изглеждатъ тъй на повърхността на обществото. Работната заплата изпъква като цена на труда, а печалбата — като прибавка къмъ капитала, като нѣщо, естествено свързано съ нея. Остава да се изследва какъ и по силата на какво става измѣнение въ работната заплата и въ нормата на печалбата.

Смитъ не е противъ печалбата. Той я счита за напълно естествена, но той е противъ монополната печалба. Той не е противъ успѣхът на индустриалците, но той се застѫпва за такива успѣхи, които сѫ резултатъ на свободното съревнуване. Смитъ е привърженикъ на низкия процентъ. Низкиятъ процентъ свидетелствува за изобилието на капитали, като резултатъ на разцвѣта на индустрията и търговията. Той е сѫщо така противъ законодателното ограничаване на високия процентъ. Движенето на процента следва, споредъ Смитъ, движението на нормата на печалбата, а последната, съ развието на търговията и индустрията, които се пораждатъ отъ изобилието на конкуриращи се помежду си капиталисти, спада. Той е противъ всѣкакво изкуствено задържане на печалбата на високо равнище.

Причината, която предизвиква намаление на нормата на печалбата, предизвиква, споредъ Смитъ, и повишаване на работната заплата, тъй като увеличението на капитала предизвиква увеличение и на търсенето на трудъ. Той поздравлява тая тенденция, но той е противъ всички мѣроприятия отъ страна на работниците, които изкуствено съдействуватъ за по-

вишаване на работната заплата. При свободното движение на труда и капитала, трѣбва, да се осѫществи равенството на печалбите на равни капитали и еднаквото заплащане за еднаквъ трудъ. Смитъ счита подобна тенденция естествена, следователно тя е и правилна, и той се бори за нея, т. е. бори се противъ всичко, което прѣчи на свободното движение на труда и капитала.

Редица други въпроси, свързани съ теорията за печалбата, сѫ разгледани отъ Смитъ най-подробно въ глава V, томъ I на неговото „Изследване“.

в) Рентата отъ земята

Теорията на Смитъ за рентата е още по-противоречива, отколкото теорията му за печалбата и за работната заплата.

Движейки се по линията на теорията за трудовата стойност, Смитъ пише:

„Щомъ земята е частна собственост, земевладѣлецътъ иска частъ почти отъ всѣки продуктъ, който работникътъ може да събере отъ тая земя. Неговата рента съставлява първата частъ отъ продукта на труда, изразходванъ за обработването на земята“.¹

Такъвъ е първиятъ вариантъ на смитовата теория за рентата, въ която се свежда рентата до присвояване на принадения продуктъ и принадения трудъ. Разбира се, и този вариантъ не бива да се смята безупрѣченъ. Въ него липсва разграничаване на докапиталистическата отъ капиталистическата рента. Последната не се изчерпва съ присвояването на принадения трудъ на една социална група, отъ друга. Тя означава присвояване на принадения трудъ при съвременния начинъ на производство, когато принадения трудъ се присвоява на

¹ Цит. съч., т. V., стр. 73.

първо място отъ индустрислите, и само част отъ него се отстъпва на земевладѣлците. Но все пакъ, въ този вариантъ се разкрива действителния характеръ на рентата, и въ това се състои неговата научна заслуга.

Но наредъ съ този вариантъ съществува и втори, който е продиктуванъ отъ неговата теория за разходите на производството. Съгласно втория вариантъ, рентата е единственото възнаграждение за ползването отъ земята, подобно на това, както и печалбата е естествено възнаграждение за капитала, а работната заплата — естествена цена на труда.

Посочените два варианта отъ смитовата теория за рентата се намиратъ въ пълно съответствие съ известните вече два варианта на смитовата теория за работната заплата и печалбата, които произхождатъ отъ две различни концепции. Тия концепции схематически могатъ да бъдатъ изобразени тъй: 1) опредѣляне стойността на стоките съ изразходвания за тѣхното производство трудъ, т. е. продукта на труда се разглежда като естествено възнаграждение за труда, кое то съставлява работната заплата; свеждане на печалбата и рентата до части на продукта на труда на работника; 2) опредѣляне стойността на стоките съ разходите на производството; свеждане на разходите на производството до трите основни дохода: работната заплата, печалбата, рентата; разглежда се всички единъ отъ тия доходи като нѣщо естествено. Първата концепция се опитва да разкрие физиологията на съвременното общество, втората се базира на фактите въ този имъ видъ, въ който тѣ се показватъ на повърхността на обществото.

Първата е била използвана за по-нататъшното развитие на научната политическа икономия.

които дават начало на нова варварска.
втората е била подета отъ вулгарните икономисти и е послужила като база за построяване на вулгарната политическа икономия.

Въ смитовата теория за рентата има и други струи. Въ земедѣлието, пише той, има редъ особености, каквито нѣма въ индустрията. Земята се намира въ монополно владение на опредѣлена група и доставя на последната опредѣленъ доходъ. Освенъ това, земевладѣлецтъ, като получателъ на рентата, не взима никакво участие въ производството и обръщението. Освенъ това, за разлика отъ паричния капиталистъ, той не е изпрѣченъ предъ никакъвъ рисъкъ (това е било подчертано още отъ Меси). Нѣма никакво основание за причисляване на рентата къмъ разходите на производството.

Обикновено съмѣсватъ рентата съ арендата, въ която включватъ и процента за капитала, вложенъ въ земята. Физиократите се опитватъ да обосноваватъ рентата съ това, че земевладѣлците изразходватъ трудъ и капиталъ за подготвяне на почвата за земедѣлие. Смитъ има тая заслуга, че той отдѣля рентата отъ арендата и показва, че тя не е свързана съ никакви разходи на капитала. „Земевладѣлецтъ, — казва той — иска рента и за земята, която никакъ не подлага на подобрявания, предполагаемия процентъ или печалба на капитала, изразходванъ за подобрене на земята, обикновено съставлява добавка къмъ тая първоначална рента“. Освенъ това, всички подобрения се правятъ, както казва Смитъ, отъ арендатора. „А при възобновяването на арендния договоръ, земевладѣлецтъ обикновено иска такова увеличение на рентата, като че ли всички тия подобрения сѫ били извършени за негова смѣтка“.

Появява се и още единъ въпросъ; „По тоя

начинъ, — заявява Смитъ — поземлената рента, разглеждана като заплащане за ползуването от земята, естествено, представлява от себе си монополна цена". И Смитъ прави напълно логични изводи: "От тукъ следва, че рентата влиза въ състава на цената на продукта по-другояче от работната заплата и печалбата. Високата или низка работна заплата и печалбата на капитала, съж приичина за високата или низка цена на продуктите; по-голъмът или по-малъкъ размъръ на рентата е резултат на последната".

И тъй, съгласно третия вариантъ, рентата е резултат на монополната цена на селскостопанските продукти. И това се намира въ непримиримо противоречие съ другите два варианта, които разглеждахме по-рано. Ако рентата е резултат на монополните цени, то тя, първо, изниква въ обръщението, и, второ, тя се заплаща от купувачите на селскостопанските продукти. Следователно тя не е част от продукта на труда на работника или от стойността на този продукт (както гласи първият вариантъ), нито от съставните части на естествените цени на стоките (както се предполага въ втория вариантъ).

Но у Смитъ има още и четвърти вариантъ, навсянъ от физиократите. Макаръ че той полемизира съ тяхъ, той не е могъл да се освободи от тая илюзия, че въ земедълието участвува въ производството и природата, или, че въ земедълието трудът е по-производителен, отколкото въ индустрията. „Освенъ това, въ селското стопанство, — пише той — природата също работи заедно съ човѣка; и макаръ, че нейната работа не изиска никакви разходи, нейниятъ продуктъ обладава своя стойност точно тъй, както и про-

дуктът на най-скжпо струващия работникъ".¹ Отъ тукъ Смитъ прави такъвъ изводъ: „Тая рента може да се разглежда като продуктъ на ония сили на природата, чието използване земевладѣлецъ предоставя на арендатора. Тя е по-висока или по-ниска въ зависимост отъ предполагаемата величина на тия сили, или, съ други думи, отъ предполагаемото естествено и изкуствено създаденото плодородие на земята".

Тръбва да подчертаемъ още веднажъ, че самъ Смитъ не вижда никакви противоречия между разните варианти на разгледаните отъ него ренти. Той се ползва отъ всѣки единъ отъ тѣхъ за освѣтяване на една или друга страна, или за да защити това или онова положение. При всичката противоречивост и забърканост въ разглеждането на проблемата за рентата, той успѣва да събере голъмъ фактически материалъ, да застѫпи редица важни особености на тая проблема и да освѣти отдельни въпроси. Специално, Смитъ е успѣлъ да покаже и докаже, че рентата отъ земята, използвана подъ главната земедѣлска култура (да кажемъ пшеницата), опредѣля и рентата отъ другите парцели земя. Една отъ великия заслуги на Адамъ Смитъ се състои и въ това, че той е показалъ, по какъвъ начинъ поземлената рента на капитала, вложенъ въ производство на други селскостопански продукти, напримѣръ ленъ, скотовъдството и т. н., се опредѣля отъ онай поземлена рента, която доставя капиталътъ, вложенъ въ производството на главните хранителни продукти. Смитъ освѣтлява тоя въпросъ, защото и въ изследването на рентата изхожда отъ основния икономически принципъ, отъ който никога не се е от-

¹ Смитъ, Пакъ тамъ, т. I., стр. 373.

клонявалъ — отъ принципа за икономическата свобода. При наличието на свобода за движението на капитала отъ една област въ друга, въ това число и въ земедѣлието, равните въ всѣко едно отношение късове земя трѣбва да даватъ равни ренти (както еднаквите капитали трѣбва да ни даватъ еднаква печалба), независимо отъ това, съ каква култура сѫ застѣти. Размѣрите на рентата се регулиратъ отъ ония земи, които сѫ застѣти съ най-важните и най необходими култури. Ако на другите земи рентата е по-ниска, то тѣ ще бждатъ застѣти съ най-важната култура, и цените на последните ще спаднатъ, вследствие на което ще спаднатъ и цените на всички земи. Ако рентата на другите земи е висока, то ще се намали площта на земята застѣта съ важните култури (часть отъ тѣхъ ще бждатъ използвани за други култури), вследствие на което цените на тая земя ще се повишатъ, тѣй като безъ нея не може. Тогава покачва се и рентата. Смитъ не отдѣля диференциалната рента въ отдѣлна категория, макаръ, че той признава, че по плодородните парцели, или разположените по-близо до пазара, даватъ по-голѣма рента.

Капиталът; неговиятъ съставъ и разните му видове

Теорията на Смитъ за капитала се разпада на следните три съставни части: 1) обща теория на капитала; 2) теория на основния и оборотния капиталъ; 3) теория на различното прилагане на капиталата и различните му видове.

Обща теория на капитала.

Теорията на Смитъ за капитала представлява особенъ видъ теория на запасите. Въ първобитно състояние хората нѣматъ запаси. Когато първобитниятъ човѣкъ е гладенъ, той се отправя въ гората на ловъ. Когато се изтѣрква дрехата му, той се покрива съ кожата на първото срещнато голѣмо животно, което успѣва да убие, а когато почва да се развали жилището му, той го поправя както може, при помощта на дѣрвета и на други материали, които му сѫ подъ рѣка. Само съ развитието на раздѣлението на труда и на размѣната, се появяватъ запаси, тѣй като хората вече не живѣятъ отъ продуктите само на своя трудъ, но и отъ продуктите на труда на други хора, които ги размѣнятъ за собствените. Отъ тукъ изниква необходимостта отъ запаси.

Запасите се дѣлятъ на две части: едната предназначена за непосредствено употребление, другата — за по-нататъшно производство. Последното започва да дава особенъ доходъ и се появява капиталъ. Така подхожда Смитъ къмъ своето двойствено опредѣление на капитала. Капиталът, отъ една страна, е част отъ запасите, предназначени за по-нататъшното производство, отъ друга — част отъ запасите, които доставя новъ доходъ, или, които увеличава по-ранния. Първо, отъ това, че запасите служатъ за по-нататъшно производство, още не следва, че тѣ трѣбва да даватъ новъ или добавъченъ доходъ и обратно, доходъ могатъ да даватъ и такива запаси, (къща дадена подъ наемъ за жилище и пр.), които не служатъ за по-нататъшно производство. Второ, отъ опредѣлението на капитала като част отъ запасите, предназначени за понататъшно производство, про-

изтича, че тъй сж капиталъ и тогава, когато принадлежатъ непосредствено на производителя. А отъ определението на капитала като запаси, които доставяте печалба, следва, че тъй сж капиталъ само тогава, когато принадлежатъ на непроизводителя и се предоставятъ отъ последния на производителя, съ цель да се извлече доходъ.

Освенъ туй, въ зависимост отъ това, да считаме ли капиталъ запасите, които принадлежатъ на самия производителъ, или само ония запаси, които сж отдѣлени отъ последния и принадлежатъ на непроизводителя, измѣня се и веществения съставъ на капитала. Въ първия случай капиталъ е само такъвъ запасъ, който се състои отъ предмети на труда — ордия и условия на труда, съ една дума, отъ срѣдства за производство. Въ втория случай, капиталъ, това сж запасите, които се състоятъ отъ предмети за потребление, но предназначени не за личното потребление на тѣхните притежатели, а за потреблението на наемните работници.

Смитъ не познава дѣлението на капитала на промѣнливъ и постояненъ. При липсата въ него-
вото учение на теорията на принадената стойност, никакво дѣление не е можело и да има, защото печалбата, като реализирана принадена стойност, и като превърната нейна форма, изпъква като „пораждане“ на цѣлия капиталъ и се отнася до цѣлия капиталъ, което изпъква най-пълно въ нормата на печалбата, т.е. въ отношението на цѣлата печалба къмъ цѣлия капиталъ. Печалбата е пропорционална величина на капитала. Затова Смитъ твърдо се придѣржа къмъ положението, че всичките части на капитала принасятъ еднаква печалба. Той прави разлика само между оборотенъ и основенъ капиталъ; срѣдствата, авансирани за консу-

мацията на работниците, той отнася къмъ оборотния капиталъ.

Затова Смитъ не прави и не може да прави разлика и между формите на капитала: париченъ, производителенъ и стоковъ. Разликата между тия форми се състои въ това, че въ едната форма (производителната) капиталъ произвежда принадена стойност, въ другата (паричната форма) той купува различни елементи — работна сила и срѣдства за производство, за произвеждането на принадена стойност, а въ третата форма (стоковата) той реализира вече произведената принадена стойност. Следователно, безъ теорията за принадената стойност, нѣма основание и за разграничаване на разните форми на капитала, нѣма сѫщо основание и за виждане принципална разлика между производството и обръщението: печалба доставя капиталъ, застъп въ производството и въ обръщението.

Макаръ, че Смитъ полемизира противъ меркантилистите, които считатъ обръщението главния източникъ на печалбите, той не застава и на позицията на физиократите, които считатъ търговския капиталъ, както и индустриския, за безплоденъ. Смитъ е правъ, когато не се съгласява съ физиократите, но той прави крачка назадъ въ сравнение съ тѣхъ по отношение на търговския капиталъ.

Физиократите сж търсили източника на печалбата въ земедѣлското производство, съответно съ това тѣ сж считали за производителенъ само земедѣлския капиталъ. Другите капитали сж могли да получават печалба въ такава степень, въ каквато имъ отстъпвали земедѣлскиятъ капиталъ. Макаръ, че физиократите много тѣсно сж разбирали производството, но това не намалява важ-

ното положение, че капиталът може да биде производителен само въ производството, защото само въ последното се създава печалбата. Адамъ Смитъ отклонява политическата икономия от тая път. За него обръщението е такъв източникъ на печалба, както и производството; нужно е капиталът да се обръща, да преминава от ржка на ржка. Принципалната разлика между производството и обръщението се заличава, разликата между тяхъ, споредъ Смитъ, се състои въ това, че въ обръщението преобладаваща роля играе оборотният капиталъ, а въ производството — основният капиталъ.

Върно е, че източникъ на богатството, следователно и на печалбата, споредъ Смитъ, общо взето, е трудът, производството. Но все пакъ, той счита производството област на търговията, на обръщението. Смитъ не е разбиралъ, че капиталът е движение, процесъ на кръгообръщение, който преминава различни стадии и съдържа въ себе си три различни форми на процеса на кръгообръщението. И затова, капиталът тръбва да се разглежда само въ движение, а не като вещь, която стои на едно място. Но такова разбиране на капитала Смитъ не е могълъ да има, както е нѣмала такова и цѣлата класическа школа. И затова Смитъ не е могълъ да разбере и единството на производството и обръщението, и примата на производството надъ обръщението.

Смитъ, който е живѣлъ въ Англия, страна съ грамадно развита търговия, не е могълъ да не оцени ролята на обръщението. Виждайки грамадното влияние на обръщението надъ производството, Смитъ се поддава на илюзии, които му прѣчачатъ да разбере съотношението между производството и обръщението. Той ги поставя заедно

като две равноценни области на стопанството, които се намиратъ въ постоянно взаимодействие.

Основенъ и оборотенъ капиталъ

Смитъ смята като най-главно за капитала това, че той носи печалба. И това той поставя въ основата на дѣлението на капитала на основенъ и оборотенъ. Той пише: „Първо, капиталът може да биде употребенъ за производството, за преработването или закупуването на стоки, съ цель тѣ да бѫдатъ препродадени съ печалба. Капиталът, употребенъ въ такава форма, не дава печалба на притежателя му, докато той остава въ негово владение или запазва по-раншната си форма. Стоките на търговеца не му носятъ доходъ или печалба, докато той не ги продаде за пари. А парите ще му дадатъ малко полза, докато той не ги замѣни за стоки“.¹

Следъ това следва опредѣлението на основния капиталъ: „Второ, — продължава Смитъ — капиталът може да биде употребенъ за подобреине на земята, за купуване на полезни машини и инструменти, или други подобни предмети, които допринасятъ доходъ или печалба, безъ да преминаватъ отъ единъ владѣлецъ къмъ други, или безъ по-нататъшно обръщение. Такива капитали можемъ съ пълно право да ги наречемъ основни капитали“. По тоя начинъ разликата между оборотния и основния капиталъ (Смитъ нарича последния постояненъ) се свежда къмъ разлика въ начинъ на доставяне на доходи или печалби. Оборотниятъ капиталъ донася печалба при обръщението си, при преми-

¹ А. Смитъ, „Богатството на народъ“, т. I, стр. 280—281.

наването му отъ ржка на ржка. Основниятъ капиталъ дава печалба, неучаствуваики въ обръщението. Но тукъ изпъква едно недоразумение: щомъ основниятъ капиталъ не извършва никакви обороти, то какъ може той въобще да допринася печалба? Нали последната се извлича отъ обръщението? Това недоразумение като че ли Смить е предвидилъ, и го разяснява по следния начинъ: никакъвъ основенъ капиталъ не може да допринесе доходъ иначе, освенъ при помощта на оборотния капиталъ. Най полезните машини и ордия на производство не могатъ да произвеждат нищо безъ оборотния капиталъ, който доставя материали, които тѣ преработватъ, и срѣдства за съществуване за работниците, които тѣ употребяватъ. Следователно, оборотниятъ капиталъ, съ своето обръщение, не „самъ“ принася печалба, но и „помага“ да допринася печалба и основниятъ капиталъ, тъй като той доставя и материалъ и срѣдства за съществуването на работниците.

Както оборотниятъ, тъй и основниятъ капиталъ се състоятъ отъ своя страна, отъ различни части на натрупания запасъ: 1) пари, които служатъ като срѣдство за обръщение за всички части на оборотния капиталъ; 2) запаси отъ продоволствия, които се намиратъ въ ржцетъ на търговците и индустриалците; 3) запаси отъ сирови материали и полуфабрикати; 4) запаси отъ готови изделия, които се намиратъ въ магазините, складовете и т. н. Частите, отъ които се състои основниятъ (споредъ Смить — постоянниятъ) капиталъ сѫ следните: 1) машини и други необходими ордия на труда; 2) постройки и здания, предназначени не за лично ползване, а за търговско-индустриални цели (магазии, работилници и т. н.); 3) всѣка-

къвъ видъ подобрене на земята — наторяване и пр., които повишаватъ нейната доходност и 4) отъ „... присвоените полезни способности на всички жители, или на членовете на обществото...“

Смить не разбира капитала като изразъ на груповите отношения на обществото. Той не го взима като движение, и затова той не може да разбере структурата на капитала, т. е. дѣлението на последния, отъ една страна, на промѣнливъ и постояненъ, а отъ друга — на оборотенъ и основенъ. Първото дѣление той не застъпва съвсемъ, а второто разглежда погрѣшно. Смить съмѣта, че се обръща само оборотниятъ капиталъ, а основниятъ капиталъ остава през всичкото време на разположение на своя владѣлецъ. Но това свидетелствува, че Смить разбира погрѣшно обръщението на капитала, когото той свежда до движение на нѣщата, т. е. до технически процесъ, а отъ друга страна — до юридическия актъ на предаването на собствеността въ ржцетъ на едини владѣлци отъ ржцетъ на други. Въ тоя смисълъ основниятъ капиталъ действително не се обръща. Обръща се неговата стойност. Самъ Смить признава, че въ стойността на продукта влиза и част отъ стойностите на срѣдствата за производство (стойността на изхабените части). Вѣрно е, че той свежда стойността на продукти, които до доходятъ, но това не отхвърля тезата, че срѣдствата за производство взиматъ участие въ образуването на стойността на готовия продуктъ. Следователно, и основниятъ капиталъ се обръща, но на части, споредъ степента на изхабяването си, т. е. заедно съ готовия продуктъ всѣки пътъ се обръща част отъ стойността на основния капиталъ, която преминава въ продукта. Заедно съ продукта, тя сѫщо „напушта“ владѣлеца си.

Но разбирайки обръщението натуралисти-
чески и юридически, Смитъ не забелязва движе-
нието на стойността, смъната на нейните форми,
т. е. не вижда това, което е действително обръще-
ние на капитала.

Но, дори от чисто натуралистическо гледище,
Смитъ не е правъ. Ако Смитъ иска да каже, че
орждията на труда (машини и т. н.) не влизатъ
въ продуктите въ натуранен видъ, и затова тѣ не
се обръщатъ, то въ продукта не влизатъ и въгли-
щата и разни спомагателни материали, т. е. това,
което той отнася къмъ оборотния капиталъ.

Също така заплетеана е и неговата представа
за елементите на основния и оборотния капиталъ.
Преди всичко очевидно е, че той изхожда отъ есте-
ствените свойства на тия елементи, а не отъ тѣх-
ните функции въ кръгообръщението на капитала.
Иначе той не би могълъ да твърди, че полезните
машини, орждията на труда, зданията, винаги
сѫ основенъ капиталъ. Тѣ сѫ основенъ капи-
талъ, т. е. част отъ производителния капиталъ,
само въ фазата на онова производство, въ което
тѣ служатъ като срѣдства за производство; въ фа-
зата на обръщението тѣ сѫ стоковъ капиталъ.

Разните видове капиталъ

Смитъ не прави разлика между производство
и обръщение, както и между индустрисаленъ капи-
талъ и търговски. Въ това отношение той прави
крака назадъ, въ сравнение съ физиократите.
Смитъ симѣта, че търговията (на едро или дребно)
е също тѣй производителна, както и индустрията.
Смитъ плаща данъ на физиократизма въ разбира-
нето на капитала, който се влага въ земедѣлието.
Той счита капитала, вложенъ въ земедѣлието,

производителенъ, тѣй като въ земедѣлието, освенъ
печалбата и работната заплата, се получава още
и рента. При липса на достатъчни капитали въ
страната, Смитъ се изказва за обезпечаване съ ка-
питали на първо място земедѣлието. Бър-
зиятъ разцѣтъ на американскиятъ колонии той
отдава на това, че по-голѣмата част отъ капита-
лите сѫ били вложени въ земедѣлието.

Лихварскиятъ капиталъ

Лихварскиятъ капиталъ, като особена форма
на капитала, не интересува Смита, както не го
интересуватъ и другите форми. Но негова заслуга
е, че той не отдѣля лихварския капиталъ отъ тър-
говско-индустриалния. Смитъ, задавайки си въпроса,
какво е лихва, отговаря: „Посрѣдствомъ заема
заемодавецъ като че предоставя на дължника
своето право на известна част отъ годишния до-
ходъ на земята и труда на страната, съ която той
може да се разпорежда както си иска“. Смитъ е
много близко до правилното разбиране на сѫщ-
ността на процента. Заемодавецъ предава на
дължника известна част отъ своето право на
годишния продуктъ на земята и труда. Това право
се свежда къмъ туй, че заемодавецъ би могълъ
самъ да използува своите пари производително.
Но при опита да даде по-подробна характеристика
на сѫщността на процента, Смитъ внася невѣрни
моменти, свързани съ неговата погрѣшна теория
за парите.

ОБЩЕСТВЕНИЯТЪ КАПИТАЛЪ И ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО МУ

Опитът на Кене, да представи процеса на възпроизводството на обществения капиталъ, не намира въ лицето на Смитъ своя продължател. Догмата на Смитъ, както е посочено вече, се състои въ това, че цената на всяка стока се разпада на доходи. Това се отнася, споредъ Смитъ, както за цената на отдѣлната стока, тъй сѫщо и за цената на цѣлата стокова маса, на цѣлия годишъ продуктъ. При това положение изниква въпроса: ако цената на стоката се разлага само на доходи, то какъ е възможно даже простото възпроизводство? Възпроизводството включва и обръщението, и Смитъ не може да отрича, че съставните части на годишното производство тръбва да се изнасятъ на стоковия пазаръ, кѫдето капиталната стойност, отдѣляйки се отъ принесената отъ нея принадена стойност, започва отново кръгоборота на капитала. Съгласно учението на Смитъ, като се реализиратъ на пазара, стоките се превръщатъ въ доходи, следователно, никакво възпроизводство не е възможно.

Смитъ се мѣчи да излѣзе отъ това затруднение, като различава два вида доходи: брутънъ доходъ и чистъ доходъ. Подъ първия доходъ той разбира цѣлия годишъ продуктъ на тѣхната (на обитателите на страната) земя и тѣхния трудъ, а подъ чистъ доходъ — оная часть, която могатъ да присичлятъ къмъ потребителния си запасъ, или да изразходватъ за издръжката си, безъ да изразходватъ своя капиталъ. Но съ това Смитъ самъ се укрива отъ собствената си теория. Той по контрабанденъ начинъ въвежда капитала като съставна част на цената на стоките.

Процесътъ на възпроизводството сега става възможенъ, щомъ се употребява не цѣлия доходъ, т. е. оная негова частъ, която остава, следъ като се извадятъ разходитъ по поддържането, първо, на тѣхния основенъ капиталъ, и второ, на тѣхния оборотенъ капиталъ. А това означава, че цената на стоката фактически се разлага, не само на работна заплата, печалба и рента, но и на авансираната капитална стойност.

Но все пакъ Смитъ ни увѣрява, че цѣлата цена на продукта се разлага на доходи, т. е. само на $v + r$, и това не му е давало възможность теоретически да реши проблемата за възпроизводството на обществения капиталъ. Щомъ въ цената на стоката не се съдържа постояненъ капиталъ, то какъ може той да се възпроизведе при обръщението на цѣлата стокова маса? Адамъ Смитъ изпада въ тая грѣшка, защото съмѣсва стойността на продукта съ отново създаваната стойност. Последната действително се разпада на промънливъ капиталъ и свърхстойност, тогавъ когато първата включва, освенъ това, и постояненъ капиталъ. Тая грѣшка е била разобличена отъ единъ мислителъ, който при анализа на стойността, установява разликата между абстрактния трудъ, който създава нова стойност, и конкретния, полезенъ трудъ, който възпроизвежда по-рано съществуващата стойност, въ новата форма на полезния продуктъ.

Общите резултати отъ изследванията на Смитъ по въпроса за възпроизводството, сѫ следнитѣ:

- 1) Смитъ не е далъ и не е можълъ да даде анализъ на общественото производство. Прѣчка за това е неговата догма, споредъ която, цената на стоките се разпада на доходи, т. е. въ края на краищата, на $v + r$; С — постоянниятъ капиталъ, изчезва нѣкѫде;
- 2) опита да се излѣзе отъ затруднението

не достига целта си. Изгонениятъ капиталъ относно се въвежда подъ маската на брутенъ доходъ, но това забърква още повече въпроса; 3) доходът се взима ту като размѣнна стойност (цена на труда, печалба), ту като потребителна стойност, като предмети, предназначени за употребление.

4) Заличава се разликата между доходитъ и капитала, и прехода отъ индивидуалния капиталъ къмъ обществения става невъзможенъ, макаръ, че първиятъ е част отъ втория. Смитъ е извѣнредно оригиналъ мислителъ, и даже когато грѣши той е много поучителъ. Въ анализа на възпроизводството той прави крачка назадъ, въ сравнение съ физиократитъ, но все пакъ той е издигналъ на голяма висота проблемата като цѣло. Критиката на неговите грѣшки, отдѣлянето на вѣрните положения отъ невѣрните, откриватъ пътя къмъ правилното решение на въпроса.

Смитъ е посочилъ, напримѣръ, важното различие, което съществува между работниците, заети въ производството на срѣдства за производство и ония, които ож заети въ непосрѣдственото производство на срѣдства за потребление. Въ това се проявява съзнанието за необходимостта да се различаватъ два вида трудъ: единиятъ, който дава предмети за потребление, които могатъ да влизатъ въ „чистия доходъ“, а другиятъ, който дава „полезни машини, индустриски ордия, строежи и т. н.“, т. е. такива предмети, които никога не могатъ да влизатъ въ лично употребление. Отъ тукъ остава само една крачка до признаването на това, че за обяснение на реализацията, е безусловно необходимо да се различаватъ два вида консумация: лична и производителна (= обрѣщение за производство). Поправянето на посочените две грѣшки на Смитъ (изпушкането на постоянния ка-

питалъ отъ стойността на продукта, и смѣсването на личното и производителното потребление), е дало възможност на единъ великъ мислителъ, да построи своята стройна теория за реализацията на обществения продуктъ въ съвременното общество.

ПРОИЗВОДИТЕЛЕНЪ ТРУДЪ И НАТРУПВАНЕ

Изложението на икономическото учение на Адамъ Смитъ приключвате съ изложението за производителността на труда и натрупването. Тия две проблеми Смитъ разглежда заедно. Производителниятъ трудъ той разглежда като важенъ факторъ за натрупването и, обратно, натрупването той разглежда като условие за развитието на производителността на труда. Но, все пакъ, всѣка една отъ тия проблеми си има своите особености, и затова тѣ трѣбва да се раздѣлятъ.

Производителенъ и непроизводителенъ трудъ

Смитъ дава нѣколко опредѣления на понятието производителенъ трудъ: „Единъ видъ трудъ, — пише той — увеличава стойността на предметите, къмъ които се прилага. Другъ видъ трудъ не произвежда такова действие. Първиятъ, доколкото той произвежда известна стойност, може да се нарече производителенъ трудъ; вториятъ — непроизводителенъ“. Това е първия признакъ, който се поставя въ основата на разграничаването на производителниятъ трудъ отъ непроизводителния. А тъй като стойността, споредъ Смитъ, се създава и въ обрѣщението, то и труда, който се прилага въ обрѣщението, въ търговията, той признава за производителенъ. Тая позиция на Смитъ напълно съв-

пада съ неговата позиция по въпроса за търговския капиталъ, когото Смитъ приравнява къмъ индустриския капиталъ.

Смитъ дава по-нататъкъ друго опредѣление на производителния трудъ: „... Трудът на манифактурния работникъ се закрепва и се реализира въ нѣкой отдѣленъ предметъ (или стока), който може да се продаде и който сѫществува поне известно време, следъ като завърши трудътъ. Известно количество отъ труда, като чели се отдѣля въ запасъ и се натрупва, за да бѫде изразходванъ, ако това е нужно, при нѣкой другъ случай“. Въ тоя цитатъ е даденъ вториятъ признакъ на производителния трудъ. Смитъ вѣрно предполага, че стойността се създава само тамъ, кѫдето се произвежда потрѣбителна стойност; следователно, признаниетъ на първия вариантъ и на втория можатъ да се считатъ за съвпадащи се, но, все пакъ, вториятъ признакъ не подхожда на труда въ обръщението, когото Смитъ сѫщо смята за производителенъ. Въ сѫщностъ, съгласно втория признакъ, производителенъ е само трудътъ, който произвежда нѣщо, въ който трудътъ „като че ли се отдѣля въ запасъ и се натрупва“. Въ обръщението не се създава никакъвъ продуктъ, следователно, съгласно второто опредѣление на Смитъ, трудътъ въ обръщението не би трѣбвало да бѫде производителенъ.

Впрочемъ, това противоречие може да се счита несѫществуващо за Смитъ, защото той отъждествява обръщението съ движението на нѣщата: той отъждествява обръщението съ транспорта. Манкаръ, че въ транспорта не се създаватъ продукти, но транспортирането на предметите е продължение на тѣхното производство и, въ тоя смисълъ, може да се каже, че и трудътъ на транспортния

работникъ се отдѣля единъ видъ въ предметите. Смитъ изтѣкva и трети признакъ на производителния трудъ, който напълно отрича първите две негови опредѣления. По-нататъкъ въ приведения по-горе цитатъ, той пише: „Цената на този предметъ (създанъ отъ манифактурния работникъ), въ последствие, ако това е нужно, може да приведе въ движение количество трудъ, равно на онова, което първоначално го е произвелъ“. Оказва се, че производителенъ е само онъ трудъ, който произвежда не просто стоки, а капиталъ, защото предметътъ, за които, или, за цената на които се купува труда (т. е. работната сила), е капиталъ. Смитъ грѣши като смѣта, че продуктътъ на манифактурния трудъ може да приведе въ движение количество трудъ, равно на онова количество отъ което първоначално той е произведенъ; той привежда въ движение много по-голямо количество трудъ, тъй като при размѣната на капитала за трудъ става размѣна на по-малко количество трудъ за по-голямо, иначе не би имало печалба. Следователно, отъ производителния трудъ се иска производство не само на стоки и стойности, но и производство на капиталъ и принадена стойност. Въ по-нататъшните си изследвания Смитъ вече прокарва мисълта, че производителниятъ работници се издържатъ за сметка на капитала, а непроизводителниятъ работници — за сметка на дохода; първите произвеждатъ печалба и увеличаватъ капитала, вторите, съ своето непроизводително употребление, намаляватъ запасите и капитала. При опредѣлянето понятието производителъ трудъ, за разлика отъ непроизводителния, Смитъ си остава сѫщо така двойственъ, както сме го виждали до сега въ всичко останало. Той постоянно смяства две опредѣления на това, което

той нарича производителенъ трудъ. Върно е онова опредѣление на Смитъ за производителния трудъ, което свежда последния до трудъ, който произвежда капиталъ и принадена стойност.

Проблемата за производителния и непроизводителния трудъ има своята история още преди Смита. Меркантилистите сѫ считали за най-производителенъ онъ трудъ, който съдействува за увеличение на благородния металъ въ страната, т. е. за осъществяване на това увеличение въ формата на печалба отъ износната търговия, оная печалба, която меркантилистите сѫ считали за единствено действителна. Физиократите сѫ свързвали производителния трудъ съ производството на „чистия продуктъ“, т. е. съ принадения продуктъ. А тъй като, споредъ тѣхните разбирания, той се произвежда само въ земедѣлието, то излиза, че само земедѣлскиятъ трудъ е единствено производителенъ.

Прогресътъ, който прави Смитъ се състои въ това, че принаденъ продуктъ и принаденъ трудъ той открива въ всичките области на стопанството, кѫдето труда се размѣни за капиталъ. Но въ сѫщото време той прави крачка назадъ, като смѣсва труда, който произвежда капиталъ и принадена стойност, съ труда, който произвежда стойност истока. Разглеждайки съвременното производство като производство естествено и надисторическо, много естествено, и производителниятъ трудъ той разглежда надисторически. Производителниятъ трудъ трѣбва да произвежда предмети, защото само по тоя путь може да се запази и да се умножи богатството, което сѫщо се разбира натуралистически, т. е. като съвокупност отъ полезни предмети. Но въ съвременното стопанство всѣки предметъ е или може да стане стока съ опредѣлена размѣнна стойност; отъ тукъ следва извода, че производителниятъ трудъ произвежда стока

и стойност. Въ съвременното общество, за стоки, или за тѣхната цена, може да се купи и се купува трудъ; въ стоките се съдържа сѫщо така и печалба, следователно производителниятъ трудъ, завършва своето опредѣление Смитъ, произвежда капиталъ и печалба.

Смитъ дава ново опредѣление, но съ това въпроса не се изяснява, а напротивъ — това го довежда до известната двойственостъ, за която вече споменахме. Тая двойственостъ може много лесно да се открие, ако се постави въпросъ: производителенъ ли е трудътъ на простия стокопроизводителъ? Съгласно едно отъ опредѣленията на Смитъ, че производителниятъ трудъ трѣбва да произвежда стоки и стойности, получаваме положителенъ отговоръ на поставения въпросъ. Съгласно другото опредѣление, че производителниятъ трудъ трѣбва да произвежда капиталъ и печалба, получава се малко по-другъ отговоръ.

Натрупването на капитала

Споредъ Смитъ, натрупването на капитала и производителниятъ трудъ единъ другъ се обуславя. Смитъ счита производително употребление, което има за задача натрупването, само използването на запасите за издръжката на производителните работници. Обратно, и използването на запасите за издръжкане на непроизводителните работници е, споредъ Смитъ, непроизводително употребление, което намалява капитала на страната. Къмъ непроизводителното употребление той отнася не само консумацията на всѣкакъвъ видъ прислуга, заета въ домашното стопанство, но и тая на чиновничеството, армията, духовенството, — представителите на всички онай съсловия, които

не произвеждатъ стойност, стока, капиталъ, печалба, но, обратно, съ своето консумиране ги намаляватъ.

И отъ тукъ той прави извода: тръбва да се ограничи непроизводителното потребление. Тоя изводъ е крайгълния камъкъ на цѣлата икономическа система на Смитъ. Той се поднася въ видъ на проповѣдь — натрупвайте, натрупвайте! А като главенъ стимулъ за натрупването Смитъ счита пестеливостта. „Пестеливостта, а не трудолюбието, е непосрѣдствената причина за натрупването на капитала. Впрочемъ, трудътъ доставя ония материалъ, който се натрупва отъ пестеливостта“.¹

Тая теория за пестеливостта, като главенъ факторъ за натрупването, е развита по-сетне отъ вулгарните икономисти. Въ най-чистъ видъ тая теория е била развита отъ Сениоръ (1790—1864), а въ модифициранъ видъ, украсена съ цвѣта на субективната теория на стойността, въ най-ново време тая теория се развива отъ Бемъ-Баверкъ.

ГЛАВА ШЕСТА

ДАВИДЪ РИКАРДО

Най-близъкъ последовател на Смитъ е билъ Рикардо, и въ негово лице класическата политическа икономия достига най-високата точка на своето развитие. Съ Рикардо завършва класическата политическа икономия.

ЕПОХАТА НА ДАВИДЪ РИКАРДО

Давидъ Рикардо е роденъ въ 1772 год. и е умръл въ 1823 год. Следователно епохата на Давидъ Рикардо обхваща последната четвъртина на XVIII вѣкъ и началото на XIX. Епохата на Рикардо е една отъ най-забележителнѣ епохи. Презъ това време ставатъ такива важни събития като индустриалниятъ превратъ въ Англия, Великата френска революция, анти-якобинските войны, които се превръщатъ по-после [въ] наполеоновски войни, континенталната блокада на Англия и цѣла редица други събития.

Индустриалниятъ превратъ

Индустриалниятъ превратъ не е станалъ из-веднъжъ. Той се е подготвялъ отъ цѣлото предидущо развитие, подготвялъ се е както организационно-технически, така и икономически. Индустриалниятъ превратъ завършва прехода отъ манифактурата къмъ машинното производство, и той е означавалъ пълното тържество на съвремен-

¹ Смитъ, „Богатството на народитѣ“.

ния начинъ на производство. Учените се отнасяли различно къмъ преврата: едни му пъели химни, други, особено дребно-собственишките икономисти, въ него виждали бедствия и нещастия: разорение за дребните производители, замъзване на работника от машината, увеличение на производството при едновременното намаление на консумацията поради обедняването на широките слоеве. Пръвъ дава наученъ анализъ на индустриалния превратъ на класическата книга „Положението на работническата класа въ Англия“. Той поставя този превратъ наредъ съ Великата френска революция.

Едната машинна индустрия прави първите стъпки въ европейския континентъ, когато започва процеса на ръзкото преустройство въ обществените отношения подъ влияние на машината, — преустройство, което въ икономическата наука е прието да се нарича индустриална революция. „...Историята на английското индустриално развитие презъ последните 60 години, — пише Ф. Ен. — нѣма нищо равно на себе си въ лѣтописите на човѣчеството. Преди 60—80 години Англия е била страна, като всѣка друга страна: съ малки градове, съ слаба и прости индустрия, съ рѣдко, но относително многочислено земедѣлско население... Индустриалната революция има също такова значение за Англия, както политическата революция за Франция, както философската революция за Германия. И разликата между Англия въ 1760 год. и Англия въ 1844 год. е толкова голема, както между Франция при стария режимъ и Франция презъ Юлската революция“.

За едно сравнително много късно време последвали едно изобретение следъ друго. Най-напредъ тия изобретения се прилагали въ памучната

индустрия, която се е намирала въ война съ „своята по-стара сестра“ — вълнената индустрия.

„Първото изобретение, — четемъ пакъ тамъ — което предизвиква голема промѣна въ положението на английския работникъ, е била предачната машина „Джени“ на тъкача Джемсъ Харгривсъ отъ Стандхилъ, близо до Блекбурнъ, въ Северенъ Ланкаширъ (1764 г.). Тая машина е била грубъ прототипъ на по-послешната мюль-машина, и се е привеждала въ движение съ ржка, но вместо едно вретено е имала 16—18 вретена, които се привеждали въ движение отъ единъ работникъ“.

Но това е било само началото. „Предачната машина постоянно се усъвършенствувала, тъй че трѣбвало много често да се преправята машините, или пакъ съвсемъ да се замѣняватъ съ нови. И ако индустриалецътъ, който прилагалъ водната сила, е билъ въ състояние да издържа даже при малко остаряли машини, то за предача-занаятчия това е било невъзможно. Така се поражда фабричната система, която се развива още повече съ изнамирането на ватеръ-машината. Тя е била изнамѣрена въ 1767 год. отъ Ричардъ Аркрайтъ, бръснаръ въ Престонъ, въ северенъ Ланкаширъ. Наредъ съ парната машина, тая машина е най-важното изобретение на XVIII вѣкъ, въ областта на механиката. Самуелъ Кромптонъ отъ Фервудъ (Ланкаширъ) изнамира въ 1785 год. мюль-машината, която е била съчетание на предачната машина „Джени“ съ машината на Аркрайтъ“. Машината на Кромптонъ увеличила неимовѣрно производителността на труда. Работникътъ-предачъ сега можелъ да изпреде 200 пъти повече прежда, отколкото по рано. Докато по-рано предачеството оставало назадъ отъ тъкачеството, то сега напротивъ, второто не можело да смогва. На помощъ идва механическиятъ стѣн,

изнамиранъ от Картрайт. Откритието на Кромптонъ и Картрайт създават машинната техническа основа на текстилното производство. Машината бърже завладѣва и вълнената индустрия.

Превратът обхваналъ и металургията, която също е била важенъ отдѣлъ на английската индустрия. До тогава чугунът и желѣзото се добивали съ помощта на дървени горивни материали, което поставяло металургията въ зависимост отъ бързо изтощаващите се източници на дървенъ материалъ, а преходът къмъ машинното производство можелъ да се затвърди и се развие по-нататъкъ при условие, че ще се развива металургията. Изобретението на Кортъ, въ 1780 год., открива възможността да се използуватъ каменните въглища като топливна енергия въ металургията.

Правейки сравнение между старата и новата техника, Зомбартъ пише: „Ако се опитаме да обрисуваме съ още по-ясни линии станалата промъна, то тръбва да кажемъ, че центърът на материалния свѣтъ е премѣстенъ отъ една точка въ друга. Материалния центъръ на всичките епохи, т. е. центърът на цѣлата техника, която е предшествувала нашето време, по-рано е било дървото. Материалната култура е идвала по-рано отъ гората. Тя е имала опредѣленъ дървесенъ отпечатъкъ“.

„Материалния центъръ на съвременната техника сж въглищата, отъ които се разпръсватъ на всички страни сгрѣващи и освѣтляващи лжчи“. Изводът на Зомбартъ гласи: „И тукъ ние идваме неминуемо пакъ до убеждението, че въ изнамирането на процеса на превръщането на въглищата въ коксъ е ключа на разбирането на съвременната техника“.¹

¹ Зомбарт, „Современниятъ капитализъ“, т. III, полу-
томъ I, стр. 103.

Изнамирането на добиването на коксъ е изиграло решаваща роля въ развитието на новата техника, но правейки отъ това изобретение основа на цѣлия прогресъ, Зомбартъ поставя всичко съ главата надолу, а то е само едно отъ условията, наистина, най-важното, въ тоя процесъ. Основата тукъ тръбва да се търси въ изнамирането на изпълнителния механизъмъ, който съставлява, така да се каже, душата на всяка машина. Безъ изнамирането на процеса на коксуването, което осигурило съединяването на желѣзото съ въглищата, индустриалната революция не би могла да завърши, но същността ѝ не е въ това изобретение, както същността ѝ не е и въ изнамирането на новата двигателна сила — парата. Същността ѝ се състои въ това, че сега започва да се преде „безъ помощта на прѣститъ“, тъй формулира смисъла на това откритие единъ отъ изобретателитъ на предачната машина.

Ако изнамирането на процеса на превръщаването на въглищата въ коксъ е освободило съвременното производство отъ зависимостта му отъ гората, то изнамирането на парния двигателъ го е освободило отъ зависимостта му отъ ограничена сила на човѣка и животното, отъ силата на капризния вѣтъръ и отъ прикрепващата къмъ опредѣлено място сила на водата. Честта на това откритие принадлежи на Уатъ, който въ 1769 г. изнамира парната помпа за изсмукване на водата отъ рудниците. При по-нататъшното усъвършенствуване на своето откритие, въ 1781 г., Уатъ изнамира универсалния паренъ двигателъ, пригоденъ за работа въ всичките клонове на индустрията. Скоро парниятъ двигателъ намира приложение и въ транспорте.

Настъпва въка на желъзото и парата. Сега вече може да се констатира прехода отъ използването на органическата сила къмъ неорганическата. По-рано сж се ползвали отъ силата на човѣка и животното, ползвали сж се отъ силата на вѣтъра и водата, но това не всѣкога и не на всѣкдже е било достатъно, а после започватъ да се ползватъ отъ силата на парата. Но и тукъ трѣбва да се подчертая, че това става възможно за това, че срѣдствата на труда преминаватъ отъ човѣка къмъ автомата. „Само следъ като срѣдствата на труда сж били превърнати отъ орждия на човѣшкия организъмъ въ орждия на механическия апаратъ, машини, работещи съ орждия, само тогазъ и двигателната машина придобива самостоятелна форма, съвсемъ свободна отъ ограниченията, които сж съпроводени съ човѣшката сила“.

Открытието на новата двигателна сила отъ своя страна дава възможност за превъртане на отдѣлната работна машина само въ елементъ на цѣла система отъ машини. Единъ двигателенъ механизъмъ сега можелъ да привежда въ движение едновременно много работни машини.

И тъй, сѫщността на индустриалния превратъ, отъ техническо глемище, се е състояла въ това, че сж били изнамѣрени автоматитѣ — машини, работещи съ орждия, които замѣстватъ човѣка, но намиращи се сѫщевременно подъ неговъ контролъ и ржководство. Но техниката не можела да бѫде отдѣлена отъ икономиката, или, по-точно, съдѣржанието на техниката, законътъ на нейното движение се опредѣля отъ икономиката, а за днешната икономика, машината е срѣдство за производство на принадена стойност. Джонъ Стюартъ Миль пише въ своитѣ „Основи на политическата икономия“: „Съмнително е, дали всичкитѣ „досе-

гашни механически изобретения сж облекчили труда на едно поне човѣшко сѫщество“. Но предъ машинитѣ, които се използватъ отъ собствениците на капитала, съвсемъ и не е стояла подобна цель. Подобно на всичкитѣ други методи на развитие на производителната сила на труда, тѣ трѣбвало да поевтиняватъ стокитѣ, да съкращаватъ онай част на работния день, която работникътъ употребява за самия себе си и, по такъвъ начинъ, да удължаватъ другата част на работния му день, онай, която произвежда принадена стойност. Машинитѣ сж срѣдство за производство на принадена стойност. Много икономисти, отъ Уръ до Зомбартъ, съзнателно отбѣгватъ да се спиратъ на характера на възпѣваната отъ тѣхъ машинна техника. За Рикардо си оставала сжъ незабелъжана действителната сѫщност на днешната техника.

Превратътъ въ начина на производството, който ставалъ въ една областъ на индустрията, е обуславялъ подобенъ превратъ и въ другитѣ области. Това се отнасяло преди всичко до такива клонове на индустрията, които сж преплетени като фази на единъ общъ процесъ, макаръ че общественото раздѣление на труда ги е изолирало до такава степень, че всѣки отъ тѣхъ произвежда самостоятелна стока. Така напримѣръ, машинното предачество извиква необходимостта отъ машинно тѣкачество, а дветѣ заедно правятъ необходима механическата и химическа революция въ бояджийското и другитѣ производства. Революцията въ памучното производство предизвиква изнамирането на машината за отдѣляне на памучнитѣ влакна отъ семената, благодарение на което става възможно производството на памука въ необходимитѣ крупни размѣри. А революцията въ начина на производството

въз индустрията и земедѣлието, правятъ необходи-
ма революцията въ общите условия на обществено-
производствения процесъ, т. е. въ срѣдствата за
съобщения и транспортъ. Съ помощта на системата
на рѣчнитѣ парадоди желѣзнитѣ пжтища, океан-
скитѣ парадоди и телеграфа, става едно постепен-
но приспособяване къмъ едро-индустриалния начинъ
на производство.

Въ епохата на Рикардо [не е имало още] же-
лѣзни пжтища и телеграфъ. Първата желѣзопътна
линия е построена въ 1830 год., но индустриал-
ниятъ превратъ предизвиква и усилено развитие
на строителството на пжтища за сѫобщения. До
1775 год. Англия почти нѣмала канали. Въ 1775 г.
е биль прокаранъ въ Ланкаширъ каналъ отъ
Сенка — Брукъ до С. Хеленсъ. Джемъ Бриндли по-
строява около 550 кlm. канали. Множество канали
се прокарватъ и въ всички посоки. Много рѣки
били превърнати въ плавателни, но главниятъ
превратъ въ пжтищата за сѫобщение е биль направ-
енъ отъ парата, и то не само по суша, но и по
вода. Първиятъ парадодъ е биль спуснатъ въ 1807
год. въ рѣка Худзонъ, въ Северна-Америка. Въ
Англия първиятъ парадодъ е биль спуснатъ въ
рѣка Клайдъ въ 1811 год. Отъ тогава сж построени
въ Англия повече отъ 600 парадода и вече въ
1836 год. въ английскитѣ пристанища циркулирали
надъ 500 парадода.

Фабриката и новиятъ индустриаленъ строй

Новиятъ фабриченъ строй не е биль изгра-
денъ изведенъкъ. На първо време мжчно можели
да различаватъ фабриката отъ манифактурата.
Писателитѣ на онова време много често наричали
манифактурата и фабрика. Споменатиятъ вече ико-

номистъ Уръ озаглавява своя трудъ, посветенъ на
описване на фабриката, „Философия на манифак-
турата“. А дистанцията между фабриката и мани-
фактурата е много голѣма и то не само технически,
но, което е най-важно, и въ социално-икономическо
отношение. Сжиятъ Уръ дава две опредѣления
за фабриката, които далечъ не съвпадатъ едно съ
друго. Първото опредѣление гласи: „Фабриката е
кооперация на работници отъ различни класи,
възрастни и непълнолѣтни, които наблюдаватъ съ
опитностъ и приложение системата на производи-
телнитѣ машини, привеждани въ движение отъ
една централна сила“. Второто опредѣление е, че
фабриката е огроменъ автоматъ, съставенъ отъ
многочислени механически и съзнателни органи,
които действуватъ солидарно и непрекъжнато, за
произвеждане на единъ и сжътъ предметъ, тъй че
всичкитѣ тия органи сж подчинени на една дви-
гална сила, която сама се привежда въ движение.

Тия две опредѣления съвсемъ не сж тъждес-
твени. Въ първото опредѣление работниците
се разглеждатъ като субекти, а машините — като
обекти. При това, първите конкуриратъ вторите.
Въ второто опредѣление самите работници сж
обекти, които влизатъ въ състава на автомата,
който е субектъ. Що се отнася до съвременната
фабрика, върно е второто опредѣление. Въ тая
фабрика работниците сж обекти, а автоматътъ —
субектъ. Вториятъ господствува надъ първия, или:
„Въ фабриката мъртвиятъ механизъмъ сжествува
независимо отъ тѣхъ (работниците), и тѣ сж при-
съединени къмъ него, като живи приладъци“.

При фабричния строй се измѣня и състава на
работниците. Машината направила технически въз-
можно, а икономически необходимо, приложението
на женския и детски трудъ въ грамадни размѣри,

а икономическата необходимост за приложението на женския и детския труд се е обуславяла от туй, че индустриалната революция влошавала толкова много положението на работните слоеве, че доходът на главата на семейството става всеч недостатъчен за издръжката на последното.

Приложението на женския и детския труд оказвалът от своя страна влияние и върху стойността на работната сила и върху работната заплата. Когато на пазара на труда излизатъ всички членове на семейството на работника, то машините разпределятъ стойността на работната сила между всички членове на неговото семейство. Увеличилието контингента на работниците усилва конкуренцията помежду имъ, която намалява още повече работната заплата — подъ стойността на работната сила.

Реалната работна заплата се намалявала и поради увеличението на цените на селскостопанскиятъ продукти, особено на житото. Разрастналите се индустриални фабрични центрове предизвиквали голъмо търсене на селскостопански продукти, а земевладѣлците се възползвали отъ митническиятъ прегради и пресичали пътя за проникването на евтино жито отъ другите страни. Ето цифрите, които даватъ картина за движението на цените на житото, като се почне отъ 1770-години, т. е. отъ началото на индустриалния превратъ, и се върши съ 1813 год., когато свършватъ войните на Наполеона. Цената на единъ квартъръ жито е била въ 1770 г. години 45 шилинга, 1790 год. — 56, първото десетилѣтие на XIX вѣкъ — 82, въ периода отъ 1810—1813 — 106. Съгласно тогавашните покровителствени закони въ полза на земевладѣлците, позволявалъ се е вносъ на жито въ Англия само при условие, че цените на житото на вътрешния пазаръ бѫдатъ

повишени надъ установената предѣлна цена, но последната е била постоянно увеличавана. До началото на XIX вѣкъ за такава предѣлна цена се е сметало 55 шилинга за единъ квартъръ жито. Въ 1804 год. тя е била увеличена до 64 шилинга, а въ 1815 год. — до 82 шилинга.

Индустриалниятъ превратъ предизвикалъ и грамадно увеличение на интензивността, както и на екстензивността (увеличение на работния денъ) на труда. „Движението и дейността на срѣдствата на труда при машината, — пише единъ виденъ икономистъ, — добиватъ самостоятеленъ характеръ по отношение на работника. Срѣдството на труда става индустриаленъ перепетумъ мобиле (постоянно движущъ се предметъ), което би произвеждало непрекъснато, ако то не се натъква на известни естествени граници въ своите помощници — хората“.

Жаждата за получаване принадена стойност принуждавала къмъ увеличение на работния денъ до максималните му граници. Вследствие сѫщите тия икономически и технически причини, увеличавала се е и интензивността на труда. Машината е не само непрекъснато действуващъ механизъмъ, но и механизъмъ, който действува съ скорост, която се желае, разбира се, въ границите на възможното за даденото равнище, на което стои развитието на техниката. Ускорявайки действието на машината, ускорява се съ това и работата на придадения къмъ нея работникъ. Ако сѫществуващите машини не сѫ съвсемъ пригодни за тая цель, а тѣхната скорост е ограничена, то изнамиратъ се нови машини, които повече да отговарятъ на новите задачи. И наистина, фабричното законодателство, което намалява работния денъ, дава силенъ тласъкъ и за усъвършенствуването на машините. Стиму-

лътъ за увеличението на интензивността на труда е същият и за увеличението на работния ден.

Нека отбележимъ още, че съ въвеждането на машината, „въвежда се“ и резервната индустриална армия. Много икономисти увъроявали, че работниците, които се изхвърляли отъ производството пакъ щъли да намърятъ работа. Нотия икономисти и тъхните твърдения съ били продиктувани отъ апологетичните имъ цели, а у тъхъ тъ съ били плодъ на заблуждения. Рикардо също се е придържалъ въ началото къмъ теорията за компенсацията, но после ималъ тая смълостъ да се откаже отъ нея открито. Споредъ тъй наречената теория за компенсацията, когато машината измъства работниците освобождава се и известенъ капиталъ (капиталъ, който се е употребявалъ по-рано за наемъ на изхвърлените сега работници), и тоя освободенъ капиталъ ще създаде работа за тия работници. Погръшността на тая теория е доста груба: та машините, които замъзватъ работниците, не съ бесплатни, тъ се доставятъ именно съ оня капиталъ, който се освобождава вследствие освобождението на част отъ работниците. Следователно, става едно превръщане на промънливия капиталъ въ постояненъ: техническото замъзване на живата работна сила съ машината намира своя икономически изразъ въ замъната на промънливия капиталъ съ постоянно.

Що се отнася до самата машиностроителна индустрия, която, поради въвеждането на нови машини, предизвиква търсене на нови работници, то въ всъки случай това търсене не може да бъде удовлетворено, напримъръ, отъ тъкачи, предачи и други подобни работници, измъстени отъ предачната, тъкачната и др. подобни машини.

Въ теорията за компенсацията е върно само

това, че се освобождаватъ срѣдствата за съществуването на уволнените работници, защото последните нѣма съ какво да ги купуватъ. Но това не може да се нарече освобождение на капитала: срѣдствата за съществуването на работника не му противостоятъ като капиталъ, а само като стока, която работникът купува за работната си заплата. Отъ това следва, че измъстването на работниците отъ машината, и освобождението на предназначените за тъхъ срѣдства за съществуване водятъ къмъ противоположни резултати на ония, за които твърдятъ привържениците на теорията за компенсацията. Това трѣбва да доведе до увеличение на предлагането на предмети за потрѣблението, следователно, до спадане на цените и до съкрашаване на производството, т. е. до още по-голъмо изхвърляне на работниците отъ производството и до увеличение на индустриалната резервна армия.

Новиятъ индустриаленъ строй, създаденъ отъ индустриалната революция, идва, съпроводенъ отъ своите постоянни спътници — периодическите индустриални кризи. Възможностъ за кризи има още въ простото стоково стопанство, но тая възможностъ се превръща въ реалностъ и необходимостъ при съвременното производство, когато то достига до опредѣлено ниво на развитие — до машинното производство. Първа е била обхваната отъ индустриалната революция памучната индустрия. Нейното развитие преминава презъ редица фази на депресии, кризи и процъртяване. Като се почне отъ 1870 год., до индустриалната криза отъ 1825 год., памучната индустрия преживѣва редица периодически повтарящи се кризи.

Новиятъ индустриаленъ строй донесълъ на работниците разорение, а на собствениците на капитала — грамадни печалби. Трѣбва да се знае, че

английската индустрия е [заемала по онова време господствуващо положение на свѣтовния пазаръ. Индустритият превратъ превърналъ Англия за дълъгъ периодъ отъ време въ „фабрика на свѣта“.

КРЕДИТЪ, БАНКИ И БОРСА

Индустритият превратъ се е отразилъ и не е можелъ да не се отрази върху индустритния кредитъ и банковото дѣло. Самото разширение на производството и обръщението предизвиква разширение и въ областта на кредита, но сѫщността не е въ това, или, по-вѣрно, не само въ това, а въ ония качествени промѣни, които ставатъ въ него.

Още много по-рано отъ индустритния превратъ въ Англия започва развитието на кредита на нови начала. Английската банка е основана още въ 1694 год., а това означавало корененъ превратъ въ организацията на кредитното дѣло. Развитието на кредитното дѣло възниква като реакция противъ лихварството. Основаването на Английската банка е било начало на ново подчинение, затова то предизвикало съпротивата отъ страна на лихварите—частните банкери. Привържениците на банката гледали на основаването ѝ като на голѣмо национално дѣло, което ще изтръгне нацията отъ рѣжетъ на лихварите, ще намали лихвения процентъ, ще съживи държавния кредитъ, ще разшири обръщението, ще внесе подобрене въ областта на търговията и пр.

Цѣлата тая аргументация е преследвала една цель — подчинението на капитала, който носи процентъ, на условията и нуждите на съвременния начинъ на производство.

Английската банка не премахнала частните бан-

кери, но тя засганала на чело на банковото дѣло, което почти изцѣло е било концентрирано въ Лондонъ, и дѣлго време имала монополно положение на цѣлия английски париченъ пазаръ. Отъ втората половина на XVIII вѣкъ ставатъ и други голѣми измѣнения: създаватъ се редица голѣми провинциални банки, което се обуславяло отъ появлата на редица голѣми индустритни и търговски центрове. До 1750 год. се наброявали само 12 банки, а въ 1793 год. тѣ достигатъ вече до 400.

Усиленото натрупване на кредитенъ капиталъ е било предизвикано отъ усиленото натрупване на търговско-индустриаленъ капиталъ. Търговията и индустритията започватъ да отдѣлятъ въ голѣми размѣри парични свободни капитали, и сѫщевременно усилва се и тѣрсенето на париченъ капиталъ. Увеличаватъ се до нечувани до тогава размѣри пасивните и активните операции на банките, увеличава се и тѣхната емисионна дейностъ, и особено голѣмо разпространение получава чековото обръщение. Главното е, че именно въ тая епоха завършва, общо взето, подчинението на капитала отъ условията и нуждите на новия начинъ на производство. Движенето на кредитния капиталъ става съставна частъ на възпроизвѣдството и обръщението на цѣлия общественъ капиталъ. Търговскиятъ и банковиятъ кредитъ, които окончателно се свързватъ и преплитатъ помежду си, образуватъ единна кредитна система, приспособена къмъ нуждите на съвременното производство и обръщение.

Голѣми размѣри взима сѫщо и дейността на стоковата, както и на фондовая борса.

Държавниятъ кредитъ сѫщо е неотдѣлимата частъ отъ цѣлата съвременна стопанска система. Той е билъ мощнъ лостъ въ епохата на тъй нареченото първоначално натрупване и си остава

такъв и въ зрялата възраст на съвременното стопанство. А арената, на която държавният кредит проявява „чудотворната си сила“, е борсата. Ето каква характеристика дава единъ авторъ на държавния кредитъ: „Като докосване съ вълшебенъ жезъл той придава производителна сила на непроизводителните пари, и по този начинъ ги превръща въ капиталъ, като отстранява необходимостта да бъдат подхвърлени на опасност и затруднение, свързани съ влагането на пари въ индустрията и даже въ частно-лихварските операции. Въ същност, държавните кредитори не даватъ нищо, тъй като сумитъ, които тъ даватъ въ заемъ, се превръщатъ въ държавни дългове, въ свидетелства, които функциониратъ въ ръцете имъ, както и наличните пари. Но ролята на държавните дългове не се ограничава съ създаването на групата отъ такива празни рентиери и финансисти, които излизатъ като посрещдници между правителството и нацията, а също и на прекупвачите на данъците, търговците и частните фабриканти, въ чито ръце попада голема част отъ всички държавенъ заемъ. Държавните заеми съ създали освенъ това акционерни дружества, търговия съ всъкакъв родъ ценни книжа, отчаяна спекула, ажиотажъ, съ една дума, борсовата игра и съвременната банократия (господството на банките)“.

Въ епохата, която разглеждаме, за увеличението на държавните дългове съ влияели главно войните, които се водили по това време противъ революционна Франция (тъ започватъ въ 1793 год. и свършватъ въ 1813).

Разходите за войните се покривали не само съ помощта на заемите, но и чрезъ емисии, по-точно, заемите и емисията се преплитали помежду

си, понеже Английската банка, главният кредиторъ на правителството, предоставялъ кредитъ на последното съ помощта на емисии. Границата между книжните пари и банкнотите е била изтрита: въ 1797 год. Англия преминава къмъ книжнопаричното обръщение.

Една отъ най-важните проблеми на епохата става проблемата за паричното обръщение, въпреки че за отношението на книжните пари къмъ метала, за влиянието на парите върху цените на стоките и пр. Съ една дума, на дневенъ редъ състояли ония въпроси, отъ които, преди другите, живо се заинтересувалъ Рикардо.

ИДЕОЛОГИЧЕСКАТА БОРБА ВЪ ЕПОХАТА НА РИКАРДО

Индустриалната група се е бояла отъ революцията не по-малко отколкото лендъ-лордовете. Тъ се отнасяли също тъй враждебно къмъ Френската революция, както и последните. Все пакъ тя нъмала нищо противъ това, да се използува движението на народните слоеве, за да се постигнатъ нужните реформи.

Старите партии—торитъти и вигитъти—започватъ постепенно да еволюиратъ. Първите — въ партията на консерваторите, а вигите — въ партия на либералите. Но въ епохата, която разглеждаме, торитъти съ били най-реакционно настроени, а вигите съ били склонни къмъ компромиси, и именно тъ ставатъ носители на либералните външни. Оформява се и радикално крило, което поддържало връзки съ масите и търсило опора даже между работниците.

Работниците съ били разпокъсани и представлявали по-скоро „класа въ себе си“, отколкото

„клас за себе си“. На първо време тъхното движение имало предимно стихиенъ характеръ. Възмущението на работниците носило отначало характеръ на недоволство на обезправени и униженни хора, които се чувствуваха изхвърлени вънъ отъ борда на обществото. Като група, обаче, работниците започватъ да реагиратъ друго-яче. За първи пътъ тѣ въставатъ противъ индустриалците, когато се възпривяватъ съ сила на въвеждането на машините, което става още въ началото на индустриалния превратъ. Първите изобретатели — Аркрайт и др., сѫ били преследвани, а машините имъ — изпочувани. Въ последствие започватъ редица въстания противъ въвеждането на машините, които сѫ минавали почти сѫщо, както сѫ минали вълненията на бахемските текстилни работници презъ юни 1844 год. — счупвали машините и разрушавали фабриките.

Но скоро работниците разбиратъ, че не машините сѫ виновни за тъхното бедствие, и борбата приема другъ характеръ. Работниците започватъ да се организиратъ и да прибѣгватъ до стачки. Работническиятъ съюзи — тредюнионите, отначало сѫществували нелегално, и тъхните членове се преследвали като членове на престъпни заговорнически организации. Едва въ 1824 год., следъ продължителна и упорита борба, успѣватъ да извоюватъ билъ, съ който се узаконявали работническиятъ съюзи.

Билът отъ 1824 год. е билъ прокаранъ отъ правителството на торитъ, но, общо взето, торитъ водили по отношение на работниците най-непримирима политика. Отъ това се възползвала опозицията, която се опитва да привлече работниците на своя страна. Особено се е стараела ~~тядада~~ стори

това въ борбата противъ житните закони. Опозицията се стараела да убеждава работниците, че тѣ ще иматъ полза отъ намалението на цената на житото, че ще се увеличи реалната имъ заплата. Когато, много по-късно, житните закони сѫ били отменени, фабриканти запѣватъ друга пѣсень: щомъ житото е по-евтино, трѣбва да поевтинѣе трудътъ, и започватъ да намаляватъ работната заплата.

Въ лагера на господствуващите групи борбата се е водила за изменение на конституцията, — на първо място, за изменение на избирателното право.

Конституцията не съответствува на измѣната се икономика. Борбата за реформирането на парламента, противъ житните закони и за свободата на търговията, се е водѣла подъ знамето на либерализма и даже на радикализма. Издигатъ се видни мислители и теоретици (между които и Рикардо), които обобщаватъ тая борба и я превеждатъ на езика на най-общите принципи. Съ много голѣмъ авторитетъ се е ползвавъ между радикалната интелигенция философътъ — моралистъ, създателъ на тъй наречената философия на утилитаризма — Йеремий Бентамъ (1748—1832 г.).

Обществото, споредъ философията на Бентамъ, е съвкупностъ отъ индивиди, които преследватъ свои лични интереси и лична полза, и съ това създаватъ и общото благо. Подъ общо благо Бентамъ разбираше най-голѣмо щастие на най-голѣмо количество хора. Въ областта на политиката, възь основа на тия принципи се издигало искането за равенство и свобода, а въ областта на икономиката — искането за неограничаване на свободната конкуренция. Такава трѣбвало да има и на пазара на труда. Отъ това следвалъ изводъ

— долу въсъко сдружение на работниците, защото въсъка тъхна колективна проява е посегателство върху свободата на отдельните работници. Утилитаристите порицавали и господарските сдружения. Тъй изпускали изъ предвидъ онова, на което още Смитъ обръща внимание: че господарите винаги се намиратъ въ фактически съюзъ и действуватъ солидарно.

Бентамъ и неговите привърженици говорили за най-голъмо щастие на най-голъмо число хора. А индустриалният превратъ донесъл най-голъмо нещастие на най-голъмо количество хора. На милиони хора той донесъл нѣмотия, страдания и скръбъ. Радикализът отъ школата на Бентамъ сметали, че бедствията на масите съз резултатъ само на политиката. Цѣлата работа е била тамъ, че не съз осъществени проповѣдваните отъ тъхъ идеали. Тъй не разбирали, че свободата, за която тъй ратували — свободната конкуренция, носила още по-голъмо разорение и мизерия за масите, и самиятъ индустриаленъ превратъ е продуктъ именно на инициативата и свободата на индустриалците.

На бентамовото движение се противопоставяло друго — противоположно направление, което било силно разпространено между част отъ торитъ. Думата е за феодалния социализъм и за филантропията.

Наистина, въ епохата на Рикардо феодалният социализъм не е билъ също на мода, той се развива малко по-късно и е свързанъ съ групата на торитъ, които организиратъ „Млада Англия“. Обаче, въ тая епоха започва да се създава онова течение, което съдържало въ себе си зародиша на „Млада Англия“. Тогава то е имало още филантропичъ характеръ. Отъ срѣдата на филантропите излизатъ редица дейци за фабрично законодател-

ство. Съ голъма известност се е ползвавалъ между тъхъ лордъ Ешли (1801—188), който е известенъ още като графъ Шефтсбери.

Въ епохата на Рикардо е живѣлъ и творилъ великиятъ социалистъ-упопистъ Робертъ Оуенъ (1771 — 1858), който въ страната на най-развито то индустриално производство и подъ впечатлението на родените отъ тоя начинъ на производство противоположности, изработва редица проекти за премахването на груповите различия. Неговата система е много сродна на френския материализъмъ.

Синъ на беденъ занаятчия въ малко градче, Робертъ Оуенъ още съвсемъ младъ достига видно положение и голъмо богатство. Въ първия периодъ на неговата дейност, когато е действувалъ още съгласно морала на Бентамъ, житейската кариера на Оуенъ е била живо въплъщение на онова бързо забогатяване, което въ бурната епоха на индустриалния превратъ се е падало и на нѣкои елементи отъ народа. Разбира се такива щастливци имало малцина. Тъй съз били единици и рѣдки изключения. Тъй забравяли за своето социално произхождение също тъй бързо, както и бързо забогатявали. Но Робертъ Оуенъ принадлежи къмъ пomenатите рѣдки изключения.

Въ 1800 год. той застава начало на фабрика въ Ню-Ленаркъ. Той превръща своето фабрично селце съ 3,000 души население въ културенъ оазисъ всредъ фабричните селца — огнища на пълна живота и израждане. Той намалява работния денъ, увеличава работната заплата, урежда всевъзможни културни учреждения — училища, ясли, детски домове, клубове и пр. и, което най-много поразявало другите фабрикенти, фабриката на Оуенъ давала

и най-голъми печалби. Той успѣва да увеличи много производителността на труда. Ню-Ленаркъ дава голъми печалби. Влиянието на Оуена се разраствало. Неговата фабрика привличала много любопитни, но подражатели той нѣмалъ. Собствениците не се решавали да рискуватъ.

Робертъ Оуенъ [става] опасенъ за другите индустриалци. Неговиятъ авторитетъ и слава всрѣдъ индустриалните кржове се помрачаватъ, на него започватъ да гледатъ като на опасенъ мечтатель и демагогъ, но той спечелва и много последователи. Неговите мисли и практическата му дейност предизвикватъ голъма литература и голъмо умствено движение.

Социализмът на Оуенъ е утопически. Комунистическите му експерименти, за които той пропилъва цѣлото си състояние, се оказватъ, че не сѫ могели да не се окажатъ, нежизнени.

ЖИВОТЪТЪ И ИДЕЙНОСТЪТА НА ДДАВИДЪ РИКАРДО (1772—1823)

Кратки биографични бележки

Биографията на Рикардо не прилича на биографията на по-голъмата част отъ учениците, получили още отъ детинство системно образование и системна подготовка за научна дейност. Рикардо идва единъ видъ случайно до науката. Той се е учиъл само две години въ търговско училище и съ това завършва неговото формално образование. Неговите биографии отъ кръга на патентованите учени, дошли ония, които се отнасятъ твърде благосклонно къмъ него, обикновено подчертаватъ неговото неуважество. Тъ не могатъ да си представятъ истински ученъ безъ диплома. Но Рикардо и безъ

диплома, съ своите научни трудове е създалъ епоха въ историята на политическата икономия.

Още като дете Рикардо е билъ принуденъ да напусне родителския си домъ. Баща му, богатъ евреинъ, е билъ посрѣдникъ на лондонската борса. Аврамъ Рикардо, бащата на бѫдещия велики икономистъ, твърдо държалъ за религията и играелъ видна роля въ лондонската еврейска община. Той се отрича отъ своя синъ, защото последниятъ се влюбилъ въ християнка, отрекълъ се отъ еврейската религия и приель християнството.

Безъ срѣдства, далечъ отъ родителския домъ, Рикардо се старае да използува бащините връзки на борсата и бащиния занаятъ, и се отдава напълно на борсовите дѣла. Интересно е, какъ го характеризиратъ най-близките му хора. Неговиятъ братъ пише: „Рикардо не е проявилъ въ никаква друга областъ своите способности до такава степенъ, както именно въ паричните дѣла. Способността му да се справя съ всички затруднения, поразителната бѣрзина въ всѣкакви цифрени изчисления, хладнокръвнието и учудващата проницателностъ, и най-сетне, благоприятното съвпадение на всичните условия при които е трѣбвало да работи, — всичко това му дава възможностъ да достигне своите връстници и за кратко време да достигне такова богатство, което рѣдко може да се достигне“. А сестра му пише, че „всѣканви научни занимания сѫ му били противни. Той питаше къмъ тѣхъ отвращение. Рикардо живѣше въ атмосферата на дѣлови операции, въ шума на спекулата. Съ изключение на нѣколкото опити по електричество, които той ми показваше съ гордостта на любител, азъ не помня той да се е интересувалъ отъ нѣкаква наука“.

Така продължавало до 25 година. Рикардо ста-

ва милионеръ. Богатството му се оценявало на 30,000,000 franca. Сега Рикардо се увлича отъ науката. Той отдава всичката си енергия и способности, за да добие и духовно богатство. Съ голѣма жадност той се заема съ математика, физика, химия, минералогия, геология, обзвежда си собствена лаборатория за произвеждане на електричество. Въ 1807 год. Рикардо става единъ отъ учредителите на геологическото дружество, което съществува и до днесъ. Той си създава връзки и съ най-видните представители на науката, философията и обществено-политическия свѣтъ.

По това време Рикардо не се занимава още съ политическа икономия, къмъ която той идва малко по-късно. Въ това време той изобщо се учи, бѣрзайки като че ли да навакса изпуснатото въ детските си и юношеските години. Но не подлежи на никакво съмнение, че именно въ това време, т. е. въ времето на своите усиленi занимания съ математиката и естествените науки, Рикардо си е изработилъ своя методъ.

Нѣкои изследователи се опитватъ да представятъ като случайност преминаването на Рикардо къмъ политическата икономия, — че той се биъ запозналъ случайно съ „Богатството на народите“ на Адамъ Смитъ, започва да се увлича отъ него и става икономистъ. Тая легенда е свързана съ друга една измислица, а именно, че Рикардо биъ напълно невежа и можелъ да се запознае съ труда на Смитъ само случайно. Истината е, че по онова време, когато Рикардо започва да се занимава съ политическа икономия, той далечъ не е биъ невежа, а когато е биъ такъвъ, той не се е занимавалъ съ икономически проблеми. И тъкмо това, че той не започва да изучава направо политическата икономия, е било мн-

то наложително за него. Ако не би се въоржилъ съ научния методъ, той не би могълъ да отиде по-далечъ отъ отдѣлни теоретически обобщения. Наистина, Рикардо започва своята дейност като икономистъ съ отдѣлни теоретически сбобщения, но въорженъ съ научния методъ, той превръща тия обобщения въ уводъ къмъ главния си трудъ, въ който той излиза като завършилъ на класическата политическа икономия.

Рикардо публикува първата си икономическа статия на 29 августъ 1809 год., въ видъ на анонимъ памфлетъ, подъ заглавието „Цената на златото“. Въ тая си статия тий туря основата на своята количествена теория на парите. Статията предизвикала рѣзки критики, на които Рикардо е биъ принуденъ да реагира съ писма до редакцията на списанието „Morning Chronicle“, где то е била помѣстена първата му статия. По тся начинъ Рикардо се вмѣква не само въ икономическа дискусия по животрепущитъ въпроси на времето, но и въ политическата борба, която е била водена отъ опозицията, противъ торийското правителство.

Скоро следъ това Рикардо преработва първата си статия и писмо и ги издава подъ заглавието: „Високата цена на златните слитъци, като доказателство за обезценяването на банкнотите“.

На сѫщата тема се появява въ 1811 год. неговия „Отговоръ на практическите бележки на Бозанкетъ“, а въ 1816 год. е била публикувана статията му: „Проектъ на икономическото и твърдо парично обрѣщение“.

Всички тия трудове донесли на Рикардо славата на най-голѣмъ познавачъ и теоретикъ на паричното обрѣщение. Започватъ да се вслушватъ въ неговите мнения. Привличатъ го да участвува въ работата на разни комисии, назначава-

ни отъ парламента. Рикардо се запознава съ Малтусъ, който се е ползувалъ по това време съ славата на голъмъ икономистъ, и влиза въ продължителна преписка и полемика съ него, която представлява голъмъ интересъ за разбиране възгледите на представителите на разните школи въ политическата икономия.

Въ 1817 год. се появява главниятъ трудъ на Рикардо „Началата на политическата икономия и на данъчното облагане“. Съ тоя трудъ Рикардо изведеннякъ се издига на първо място между икономистите. Впечатлението, което е произвель този трудъ, не отстъпвало по своята сила, на впечатлението, произведено отъ „Богатството“ на Смитъ. Но къмъ авторитетъ на тия трудове се отнасяли различно. Къмъ Смитъ се отнасяли като къмъ общопризнатъ икономистъ, а на Рикардо гледали като на партиенъ икономистъ. Въ Смита търсили опора представителите на различни групи, а Рикардо става знаме въ партийните борби. Въ 1819 год. Рикардо бива избранъ въ парламента. Говорейки не само по икономически, но и по политически въпроси, той се бори за реформирането на парламента, за свобода на търговията, за премахване на житните закони и за много други радикални искания. Той е билъ привърженикъ на най-радикалната група отъ опозицията противъ торийското правителство.

Рикардо е умрълъ на 52-годишна възрастъ, въ разцвѣта на своята политическа и научна дейностъ.

СОЦИАЛНОИКОНОМИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА РИКАРДО

Джемсъ Милъ съ право подчертава, че Рикардо се интересувалъ не само отъ политическа икономия, но и отъ политическата наука въ найширокия смисълъ на думата. Рикардо не е билъ сухъ ученъ-академикъ. Въпрѣки абстрактния характеръ на неговия методъ, съ своя методъ, съ сила на абстракцията, той е разрешавалъ най-правилно, най-научно, проблемите, които сѫ вълнували тогава обществото.

Както и Смитъ, Рикардо е билъ убеденъ въ това, че отношенията въ съвременното общество сѫ единствено възможните отношения въ човѣшкото общество. Нѣщо повече, докато Смитъ противопоставя първобитното състояние на човѣшкото общество на съвременното нему общество, то Рикардо вижда още въ първобитния ловецъ и риболовецъ съвремененъ притежателъ на капиталъ. Нему му е съвсемъ чуждо историческото гледище.

Рикардо развива по-нататъкъ възгledа на Смитъ, че главната двигателна сила е личниятъ интересъ и, че на личния интересъ трѣбва да бѫде предоставена пълна свобода на действие. Възгледите на Рикардо сѫ били напълно подъ влиянието на филосо- utilитаристъ Бентамъ. Последниятъ е ималъ известно основание да заявява: „Азъ съмъ духовниятъ баща на Милъ, а Милъ е духовниятъ баща на Рикардо; следователно, Рикардо е мой духовенъ внукъ“.

Независимо отъ това, че Рикардо е считалъ съвременните отношения за естествени, той не ги идеализира. У Рикардо нѣма сѫщо така и она оптимизъмъ, така присъщъ на Бентама и неговата школа. Въ възгледите на Рикардо прозвучаватъ

песимистични ноти. Влиянието на Бентамъ върху Рикардо не може да се отрече. То проличава особено въ рикардовото разбиране за обществото като сборъ от индивиди, и за интересите на обществото, като сборъ от интересите на съставляващите го личности. Смитъ противопоставя на философията на утилитаристите своята философия за „симпатията“, съ която той се опитва да смекчи своята теория за егоизма. Рикардо не познава такова смекчаване. Споредъ него егоизмът напълно господствува.

Но за Рикардо не всички егоизми съ равнозначни. Интересите на индустрисците той поставя по-високо от интересите на другите групи. Въ това се състои неговото предимство, като честень и добростъвъстенъ ученъ. Той отдава предпочтение на индустрисалната група, защото той вижда въ нейно лице носителка на прогреса. А за съвсем време това е било напълно правилно. Смитъ се е намиралъ все още подъ влиянието на физиократите. Рикардо, като икономистъ на индустрисалния превратъ, е освободенъ отъ каквото и да било влияние на физиократите.

Рикардо е смятанъ като решаващъ факторъ на прогреса на обществото натрупването на капитала, а последното, споредъ него, е възможно при опредѣлено ниво на нормата на печалбата. Отъ тукъ е и неговата опозиция противънейните закони, които задържали цените на житото на високо равнище, което отъ своя страна водило къмъ високи работни заплати (номинални) и къмъ спадането на нормата на печалбата. Рикардо не е противъ поземлената собственост. Той никъде не исканейното унищожение, но той поставя по-високо интересите на индустрисците, отъ тия на поземлената собственост. Той отъждествява

интересите на капитала съ интересите на цѣлото общество, а интересите на поземлената собственост, споредъ него, съ насочени противъ обществото.

ГЛАВНИЯТ ТРУДЪ НА ДАВИДЪ РИКАРДО

Рикардо е писалъ малко. Всичките му трудове лесно могатъ да бѫдатъ събрани въ единъ томъ, ако не се смята голѣмата му и ценна кореспонденция, която е била издадена дълго време следъ неговата смърть. Цѣлото му литературно наследство се състои отъ неговите „Начала на политическата икономия и на данъчното облагане“ и отъ нѣколко памфлета.

Но „Началата“ съ имали решаващо значение за развитието на политическата икономия. Именно тѣ съ епохални. Мнозина отъ историците на политическата икономия не съ съгласни съ това. Така Джонъ Ингрэмъ смята, че Рикардо като икономистъ е билъ напълно на мѣстото си, че въ полето на социологията той не всѣкога е удовлетворителънъ мислителъ, че той нѣмалъ социални симпатии и пр., което не отговаря на истината. Рикардо е далъ много за обогатяването на политическата икономия.

Най-ценното, което дава Рикардо, това е неговата обща икономическа теория, гдето той разкрива физиологията на днешното общество. Това той е далъ въ „Началата“, великото значение на които се съдържа само въ първите шест глави. Съ тоя си трудъ Рикардо прави епоха въ политическата икономия, защото въ него се започва критиката на цѣлата предшестваща политическа икономия, изхождайки отъ единъ принципъ, отъ една единна основа, и всичките категории на

политическата икономия се градят върху тая основа. Всичко това е дадено още въ първите две глави. Отъ тамъ е и високата теоретическа наслада, която доставя четенето на тия две глави. Въ тъхъ е дадена въ кратка и стегната форма критиката на старата политическа икономия. Но теоретическото удовлетворение, което доставя тия първи две глави, благодарение на своята оригиналност, единство на главната идея, простота, стегнатост, дълбочина, новаторство, се губи при по-нататъшното четене на произведението.

УЧЕНИЕТО НА РИКАРДО ЗА СТОЙНОСТТА

Рикардо развива своята теория за стойността въ формата на критика на теорията на Смитъ. Той отдѣля критически това, което той смята за върно и отхвърля погрѣшното. Рикардо приема напълно повърхностното разграничение, което прави Смитъ, между потрѣбителната стойност и размѣнната. Изследването си той започва съ критика на това съмѣщение на изразходвания трудъ съ купения, което срѣщаме у Смитъ.

Той пише: „Адамъ Смитъ, който така правилно е опредѣлилъ основния източникъ на размѣнната стойност, не е последователенъ. Вмѣсто да се дѣржи за принципа, по силата на който стойността на стоките се увеличава или намалява въ зависимост отъ увеличението или намалението на изразходвания за тъхъ трудъ, той издига още една единица за мѣрило на стойността и пише, че предметите струват повече или по-малко, въ зависимост отъ това, за по-голѣмо или по-малко количество отъ тая единица-мѣрило тѣ се размѣнятъ. Понѣкога за такава единица-мѣрило той взима житото, понѣкога труда, — не количеството на труда, изразходванъ за производството на единъ или другъ предметъ, а основа негово ко-

личество, което може да се купи за тоя предметъ на пазара. Като че това е едно и сѫщо, като че работникътъ трѣба да получи за труда си два пжти повече въ сравнение съ по-раншното, щомъ като неговиятъ трудъ е станалъ два пжти по-успѣшенъ, и затова той може да произвежда два пжти повече стока“¹.

Рикардо се дѣржи за принципа, по силата на който стойността на предметите се увеличава или намалява въ зависимост отъ увеличението или намаляването на изразходвания за тъхъ трудъ. Той прави следния изводъ: „Ако размѣнната стойност на стоките се опредѣля отъ количеството трудъ, който е овещественъ въ тъхъ, то всѣко увеличение на това количество трѣба да увеличава стойността на съответната стока, а всѣко намаление — да я намалява“.

Рикардо формулира законъ, съгласно който размѣнната стойност на стоките е право пропорционална на количеството трудъ, което е изразходвано за тъхното производство и обратно пропорционално на производителността на труда. Тоя законъ действува и въ съвременното общество, и Рикардо отхвърля смитовото разграничение между първобитното състояние и съвременното общество. Ето неговите доводи: „Дори въ това първобитно състояние на обществото, на което сочи Адамъ Смитъ, на ловеца е нуженъ известенъ капиталъ, макаръ и създаденъ и натрупанъ отъ него самия. Безъ каквото и да е оржжие, не може да бѫдатъ убити нито бобри, нито елени, и затова стойността на тия животни се регулира не само отъ времето и труда, необходими за тъхното убиране, но и отъ времето и труда, необходими за снаб-

¹ Рикардо, „Началата . . .“, стр. 3.

дяването на ловеца съ капиталъ — оржие, което служи за тъхното залавяне".

Рикардо довежда до своя логически край отъждествяването на капитала съ сръдствата за производство. Смитъ, както видяхме, макаръ че и той също отъждествава капитала съ сръдствата за производство, все пакъ не се решава да съмѣта капиталъ камъка или друго нѣкое оржие на първобитния ловецъ. Рикардо се решава на това. Смитъ съмѣта, че капиталъ има само въ съвременното общество, но нѣма въ първобитното, а Рикардо съмѣта, че капиталъ има всѣкїде, кѫдето съществуватъ сръдства за производство.

Чувството за реалност е подсказало на Смитъ, че законътъ на стойността не може да действува така въ първобитното общество, както въ съвременното, и той е билъ правъ. Но той отива и по-нататъкъ и почва да твърди, че съ появяването на капитала и частната собственост, стойността се опредѣля вече не отъ работното време, а отъ доходите. Рикардо е твърдѣлъ, че действието на закона за стойността е еднакво, както сега, така и по-рано. Това е погрѣшно. Но Рикардо е правъ, когато твърди, че въ съвременното общество стойността се опредѣля само отъ труда. Освенъ това, той внася и въ теорията за стойността твърде важенъ моментъ: стойността се опредѣля не само отъ труда, непосрѣдствено изразходванъ за производството на стоката, но и отъ труда, изразходванъ за сръдствата за производство. Освенъ това, той знае, че съществуватъ главни оржия на труда и по тѣхната стойность и по дълготрайността имъ, и затова едни оржия на труда сѫ по-скажи и по-краткотрайни и пренасятъ по-голѣма стойност въ новия продуктъ, а други оржия на

трудъ — по-евтини или по-дълготрайни, пренасятъ въ новия продуктъ по-малко стойностъ.

Въ полемиката съ Смитъ Рикардо доказва сѫщо, че разпадането на стойността на стоката на работна заплата и печалба (когато трудът и капиталът принаадлежатъ на разни лица) не измѣня опредѣлянето на стойността съ работното време. Споредъ Рикардо, стойността е първиченъ факторъ, а доходите сѫ производни. Стойността се разлага на доходи, но не се образува отъ тѣхъ.

■ СТОЙНОСТЬ И РАЗМЪННА СТОЙНОСТЬ

Рикардо не различава стойността отъ размѣнната стойност. Той ги употребява обикновено и дветѣ еднакво. Но по-често той употребява термините относителна стойност, сравнителна стойност. И затова редица изследователи твърдятъ, че Рикардо признава само относителната, но не и абсолютната стойност. Подъ реална стойност Рикардо разбира стоката, като изразъ на опредѣлено работно време, а подъ относителна стойност — съдѣржащото се въ нея работно време въ потребителните стойности на другите стоки.

Липсата на разграничение между реалната стойност и относителната е у Рикардо резултатъ на това, че той концентрира цѣлото си внимание върху величината на стойността. Рикардо вижда своята задача главно въ количествения анализъ, а не въ качествения. Рикардо разбира правилно, че величината на стойността непосрѣдствено не се изразява въ работното време, и затова той не различава стойността на стоката, като изразъ на работното време, и изразяването на тая стойност въ друга стока. И едното и другото е относително. Вѣрно е, че тукъ има разни понятия, но относителността на това остава незабеля-

зана за Рикардо, благодарение на голъмото внимание, което той отделя на количествения анализъ. Главния недостатъкъ, главния порокъ на рикардова теория за стойността, това е неговото неразбиране на формата на стойността. То е общъ недостатъкъ на цѣлата класическа политическа икономия.

Единъ отъ най-важнитѣ неджзи на класическата политическа икономия се състои въ това, че тя никога не е успѣла отъ анализа на стоката и частно, на стойността на стоката, да извежда формата на стойността, което именно ѝ придава характеръ на размѣнна стойност. Въ лицето на най-добрите си представители — Адамъ Смитъ и Рикардо — тя разглежда формата на стойността като нѣщо съвсемъ безразлично, и даже като нѣщо външно, по отношение природата на стоката. Причината се състои не само въ туй, че анализът на величината на стойността погълща цѣлото внимание на класическата школа. Тая причина лежи още по-дълбоко. Формата на стойността на продукта на труда е най-абстрактната и въ сѫщото време най-всеобща форма на съвременния начинъ на производство, който именно съ нея се характеризира като особенъ видъ обществено производство, а заедно съ това я характеризира и исторически. Ако се разглежда съвременния начинъ на производство като вѣчна, естествена форма на общественото производство, то неизбѣжно си оставатъ незабелязани и специфичнитѣ характерни черти на формите на стойността, следователно, на формата на стоката, а при по-нататъшния ходъ на изследванията, на паричната форма, на формите на капитала и т. н.

СТОЙНОСТЬ И ТРУДЪ

Разглеждайки съвременния начинъ на производство като естественъ и вѣченъ, Рикардо и неговите предшественици, не сѫ изследвали и не сѫ могли да си поставятъ проблемата — защо изразходваниятъ трудъ приема формата на стойността? Това е било споредъ него нѣщо естествено. И затова, макаръ че е свѣждалъ всичкитѣ видове трудъ къмъ количественъ изразъ, къмъ работното време, все пакъ двойниятъ характеръ на труда, съдѣржащъ се въ стоката, той не е виждалъ и не е могълъ да забележи, както не е виждалъ и единството на противоположноститѣ въ стоката, нейната стойност и потрѣбителната ѝ стойност.

На Рикардо, както и на Смитъ, е било известно сѫществуването на прости и на сложенъ трудъ. Но той е считалъ, че това не измѣня опредѣлянето на стойността съ работното време. На Рикардо сѫщо така е било известно и понятието необходимъ трудъ, но не и понятието обществено-必不可缺的 трудъ.

СТОЙНОСТЬ И ЦЕНА НА ПРОИЗВОДСТВОТО

Стойността и цената на производството сѫ за Рикардо категории, които непосрѣдствено се съвпадатъ. Рикардо не вижда промежутъчни звена, водещи отъ стойността къмъ цената на производството. Пазарнитѣ цени, както при първобитното състояние, така сѫщо и въ съвременното общество се колебаятъ около стойността, която е единовременно и цена на производството.

Огъждествявайки стойността съ цената на производството, Рикардо не само не е могълъ да

обясни тенденцията къмъ изравняване печалбите на равни капитали, но той не е могълъ да обясни и образуването на срѣдната норма на печалбата. Не познавайки процеса на превръщането на стойността въ цена на производството, той нее знаелъ и процеса на превръщането на принадената стойност въ печалба и на печалбата — въ срѣдна печалба. Той приема последната за дадена. Всъки капиталъ дава срѣдна печалба. Той разлага стойността на стоката на печалба плюсъ работна заплата, като не вижда, че има работа вече не съ категориите на стойността, а съ категориите на цената на производството.

Както подчертахме, отъждествяването на стойността съ цената на производството не дава възможност на Рикардо да проследи процеса на превръщането на печалбата въ срѣдна печалба, а щомъ срѣдната печалба отъ следствие се превръща въ изходенъ пунктъ, то заедно съ това тя става самостоятеленъ факторъ наредъ съ труда.

Теорията на Рикардо за трудовата стойност се провала, както и тая на Смитъ, макаръ че Рикардо я развива по-нататъкъ и много по-дълбоко.

ОПРЕДЪЛЯНЕТО НА ОСНОВНИЯ И ОБОРОТНИЯ КАПИТАЛЪ

Както видѣхме, Смитъ дава две несъвпадащи се едно съ друго опредѣления на капитала: първото, че капиталът е част отъ запасите, предназначени за по-нататъшно производство и, второ, че капиталът е част отъ запасите, които носятъ печалба. Рикардо се придръжа по-последователно къмъ първото опредѣление.

Съгласно неговите разбирания, капиталът е трудъ, натрупанъ въ срѣдства за производство, из-

затова при опредѣлянето на оборотния и основния капиталъ той изхожда не отъ признаниетѣ, които дава Смитъ, по какъвъ начинъ една или друга частъ на капитала принася печалба, а отъ степеньта на дълготрайността на частите на капитала.

„Съотношението между капитала, — пише той въ своите „Начала“, — предназначенъ за изплащане на труда и капитала, вложенъ въ инструменти, машини и здания, може да се комбинира по различни начини“. И по-нататъкъ: „Въ зависимост отъ това, бързо ли се изхабява капитала и често ли изисква възпроизвеждане, или пъкъ се изразходва бавно, той се причислява къмъ оборотния или къмъ основния капиталъ“. Къмъ оборотния капиталъ той причислява само срѣдствата за издръжка на работниците, т. е. работната заплата. Фактически той раздѣля капитала на промѣнили и постояненъ.

ПРИНАДЕННАТА СТОЙНОСТЬ И ПЕЧАЛБАТА

Рикардо не ни дава цѣлостна теория на печалбата, основана върху закона за стойността и принадената стойност. Рикардо никога не си е задавалъ въпроса за произхода на принадената стойност. Той я разглежда като нѣщо присѫщо на съвременния начинъ на производство, който е споредъ него естествената форма на всѣко обществено производство. Тамъ, кѫдето той говори за производителността на труда, той търси въ нея не причината за съществуването на принадената стойност, а само причината, която опредѣля величината на последната.

Намирайки въ производителността на труда причината, която опредѣля величината на печал-

бата, и свързвайки нейното увеличение непосредствено съ това на производителността на труда, Рикардо фактически отъждествява печалбата съ принадената стойност. За него не съществува проблемата за превръщането на последната въ печалба.

ТЕОРИЯТА ЗА РАЗПРЕДЪЛЕНИЕТО

Краежгъленъ камъкъ на цѣлата система на Рикардо е неговата теория за разпределението, въ която той изследва отношението между работната заплата, печалбата и рентата. Гореизброените категории си оставатъ незабелязани за него. Него интересува първо, тѣхната количествена определеност, а второ, което е най-важно за него — тѣхното взаимоотношение: въ какво отношение се намиратъ тѣ една къмъ друга. Той опредѣля работната заплата съ стойността на срѣдствата за съществуване на работника и неговото семейство (т. е. фактически съ стойността на възпроизводството на работната сила); печалбата: като излишъкъ на стойността на стоката надъ работната заплата, която се получава отъ влагането на капиталъ въ по-добри и срѣдни по качество кжсове земя. Отъ тукъ следватъ и основните изводи на Рикардо: 1) работната заплата и печалбата сѫ противоположни една на друга, и измѣнението на едната предизвиква обратно измѣнение на другата; 2) рентата въ всѣки даденъ моментъ не застѣга печалбата и работната заплата. 3) но съ развитието на обществото, съ увеличението на населението, рентата расте, реалната работна заплата остава безъ измѣнение, печалбата спада. Рикардо е билъ, първо, привърженникъ на закона на Малтусъ за народонаселението и на закона за

намаляващото плодородие на земята; второ, той е предполагалъ, че присвояването на земята става въ такъвъ редъ, че по-рано сѫ били заети по-хубавите земи, а следъ това по-лошите и т. н. Отъ тукъ следва и извода, че стойността на земедѣлските продукти се увеличава, тѣй като, споредъ Рикардо, стойността на стоките се опредѣля отъ труда, изразходванъ при най-неблагоприятни условия, (а въ земедѣлието това означава, че стойността се опредѣля отъ труда, изразходванъ за най-лошите отъ обработваните кжсове земя). Увеличението на стойността на земедѣлските продукти предизвиква повишаване на номиналната работна заплата. Реалната заплата си остава същата, тѣй като за Рикардо срѣдствата за съществуването на работника сѫ величина, единъ пътъ за винаги дадена. Увеличението на номиналната работна заплата предизвиква спадане на печалбата. Ако отхвърлимъ закона на Малтусъ за народонаселението и този за намаляващото плодородие на земята, ако отхвърлимъ теорията на Рикардо за постоянното преминаване на обществото отъ най-добрите кжсове земя къмъ най-лошите, тогава най-ценното въ учението на Рикардо за разпределението си остава: 1) че то е построено възъ основа на теорията на трудовата стойност; 2) разкрива противоположността между работната заплата и печалбата; и 3) разглежда рентата (диференциалната), като доходъ не само безполезенъ за развитието на съвременното общество, но и вреденъ за това развитие.

Теорията на Рикардо за разпределението е построена върху трудовата теория на стойността, но тя не е могла да бѫде здрава основа за теорията на разпределението, доколкото самата тя е страдала отъ много неджзи. Рикардо не е разби-

раль специфичността на съвременния начинъ на производство и при анализа на по-развитите категории, като работната заплата, печалбата и рентата, и затова той не е разбиралъ и своеобразието на разпределението при съвременния начинъ на производство.

Производството и обръщението, които се изучават отъ политическата икономия, не е производство на предмети и не е обръщение на предмети, а обществено отношение на хората въ производството, общественъ строй на производството. Рикардо не се интересува отъ обществената страна на производството, тъй като той не я е считалъ за естествена и жизнена. Но това не зна чи, че Рикардо е билъ вулгаренъ икономистъ, че той е изучавалъ само отношенията между предметите. Рикардо е изучавалъ, макаръ и не винаги ясно, и отношенията между хората, отношенията между групите.

ПЕЧАЛБАТА И ТЕНДЕНЦИЯТА КЪМЪ СПАДАНЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Рикардо извежда спадането на нормата на печалбата отъ увеличението на стойността на земедѣлските продукти. А увеличението на стойността на последните той опредѣля отъ увеличението на населението и отъ необходимостта да се поставятъ въ обработка по-лошите и най-лошите парчета земя. Рикардо никога не е виждалъ, че законътъ за тенденцията къмъ спадане на нормата на печалбата се опредѣля отъ увеличението на органическия строежъ на капитала. Увеличението на постоянния капиталъ и относителното намаление на промѣнливия капиталъ трѣбва да доведатъ до спадане на нормата на печалбата.

Законътъ за тенденцията къмъ спадане на нормата на печалбата е за Рикардо естественъ законъ, който има като своя предпоставка растежа на населението и закона за намаляващото плодородие. „По тоя начинъ, — пише Рикардо — печалбата има тенденция къмъ спадане, защото съ прогреса на обществото и богатството, нужните добавъчни количества храни се получаватъ само при изразходване на все повече и повече трудъ“.¹

Икономистите, които подобно на Рикардо считатъ съвременния начинъ на производството абсолютенъ чувствуватъ, че този начинъ на производство самъ си поставя граници, и затова тѣ приписватъ тия граници не на производството, а на природата (учението за рентата). Рикардо не е могълъ да разбере, че тенденцията къмъ спадане на нормата на печалбата е специфиченъ законъ на съвременния начинъ на производство и изразява историческия, преходния характеръ на последния.

Не можейки да разкрие сѫщността на закона за тенденцията къмъ спадане на нормата на печалбата, Рикардо не е могълъ да разкрие и вѫтрешното противоречие на този законъ. Той не е разбиралъ, че сѫщата тая причина, която предизвиква спадането на нормата на печалбата, предизвиква и фактори, които противодействуватъ на спадането на нормата на печалбата. Повишаването на производителността на труда, увеличението на относителната и абсолютната принадена стойност създаватъ фактори, които противодействуватъ на спадането на нормата на печалбата.

¹ Рикардо, „Началата . . .“, стр. 75.

ЗАКОНЪТЪ ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА.

Законътъ на Рикардо за работната заплата е съставна част от неговата теория за разпределението. Споредъ Рикардо, борбата за работната заплата довежда временно или до нейното повишение, или пъкъ ускорява приспособяването ѝ къмъ повишената стойност на съдъствата за съществуване. Критиците на Рикардо се стараят всъщески да опровергаят този законъ, когото Ласаль нарича по-късно „желъзенъ законъ за работната заплата“.

Теорията за минимума отъ съдъства за съществуване е била развита още преди Рикардо. Смитъ се е колебаелъ между тая теория и теорията за търсенето и предлагането. Рикардо се отказва отъ всички колебания. Той е свързълъ теорията за минимума отъ съдъства за съществуване съ цѣлата си концепция и я обосновава окончателно. Той я обосновава, като изхожда отъ две предпоставки: отъ закона за намаляващото плодородие на земята и отъ малтусовия законъ за народонаселението. Отъ първия законъ той е направилъ извода, че съ развитието на обществата стойността на селскостопанските продукти се повишава, а отъ втория — че реалната работна заплата не може да се повиши по-високо отъ необходимия минимумъ отъ съдъства за съществуване. Ако такова увеличение би било възможно, то увеличението на работното население, вследствие подобряването на неговото положение, автоматически ще приведе обратно къмъ нейното спадане.

Основната теоретическа грѣшка на Рикардо е, че той игнорира съществуването на индустрисалната резервна армия на работниците, която е

неизбѣженъ и необходимъ спътникъ на днешните стопански отношения.

Предложението на труда повишава неговото терсене не затова, че работниците се размножаватъ по-бързо, а затова, че натрупването на капитала създава въ все по-голѣми размѣри „излишно“ население. Индустрисалната резервна армия постоянно влияе върху работната заплата, смѣква я надолу даже въ моменти на подемъ и силно индустрисално оживление. Въ време на депресии излишното работно население силно нараства, нараства и давлението, което то оказва върху работната заплата.

Колебанието на работната заплата се обуславя не отъ колебанията въ естественото увеличение на населението, а отъ състоянието на резервната армия, която се измѣня подъ влияние на движението на формите на индустрисалния цикъл.

〔ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА.〕

Рикардо се е прославилъ като теоретикъ на рентата (диференциалната). Истински създателъ на неговата теория за рентата е билъ Андерсонъ, а самъ Рикардо е считанъ като неинъ създателъ Малтуса. Рикардо не е знаелъ, че последниятъ е заселъ тая теория отъ Андерсонъ. Заслугата на Рикардо се състои въ това, че той най-пълно е разработилъ тая теория. Тя е завършекъ на неговата теория на трудовата стойност и проблемъ камъкъ за последната. Фактътъ, че въ земедѣлието освенъ работна заплата и печалба се получава още и особенъ доходъ — рента, можелъ да се смятне, като опровергаване на теорията за трудовата стойност. Рикардо по единъ блестящъ начинъ е доказалъ, че тоя фактъ не

само не противоречи на теорията на трудовата стойност, а напротив, именно той я обяснява. Социално-икономически погледнато, рикардовата теория за рентата е била насочена срещу земевладѣлците. Тя подвеждала теоретическа основа подъ искането за свободен вносъ на жито. Тя е легнала по-късно и въ основата на искането за национализацията на земята.

Същността на тая теория, както е развита тя отъ Рикардо, се свежда къмъ следните четири положения: 1) разните късове земя се отличават едни отъ други по своето плодородие, следователно, равни вложения на капиталъ и еднакви по своето плодородие парцели даватъ различни резултати; 2) стойността на земедѣлските продукти се опредѣля отъ лошиятъ земи; 3) всѣко парче земя, макаръ и много малко по-хубаво по качество отъ последните, трѣбва да даде добавъчна печалба, като резултатъ отъ разликата между стойността, регулираща най-лошиятъ късове, и индивидуалната стойност на срѣдните и най-добрите късове земя; 4) тая печалба, резултатъ на конкурентната борба между арендаторите, се дава изцѣло на земевладѣлеца.

Първото положение е само константиране на общоизвестния фактъ за нееднаквостта на природните условия въ разните участъци земя. Рикардо само свързва тоя фактъ съ ненужното за неговото учение за рентата и невѣрно положение, че обществото въ своето историческо развитие е минавало отъ добрите земи къмъ лошиятъ. Съ това той е далъ на противниците възможность да нападатъ теорията му за рентата. Опровергавайки неговото погрѣшно положение (за прехода отъ добрите земи къмъ лошиятъ), тѣ създаватъ впечатление, че опровергаватъ и самата теория за рентата. Но

за последната е безразлично по кой пътъ общество е преминавало отъ едни земи къмъ други. Важното е само това, че само доброкачествените земи не сѫ били достатъчни и, че е трѣбвало да се обработватъ и лошиятъ земи.

Въ сѫщностъ Рикардо е разбирали това добре, защото той е насочилъ теорията си за рентата срещу физиократите и отчасти срещу Адамъ Смитъ; тѣ сѫ твърдѣли, че рентата е резултатъ на щедростта на природата. Рикардо противопоставя противоположната теза: рентата е резултатъ на бедността на природата — на недостатъчността на доброкачествени земи.

Другъ единъ важенъ неджъ на теорията на Рикардо за рентата е той, че той я свързва съ закона за намаляващото плодородие на почвата, което е аксиома за съвременната политическа икономия. Този законъ се аргументира отъ икономистите по следния начинъ: ако, казватъ тѣ, съ посетнешното изразходване на капиталъ може да се получатъ такива ефекти, както и при предишните капиталовложения, то не би имало нужда отъ преминаване отъ доброкачествените земи къмъ по-лошиятъ. Достатъчно би било да се обработватъ само доброкачествените земи, и всѣко увеличение на търсенето, предизвикано или отъ увеличението на населението, или отъ това на благосъстоянието му, може да се удовлетвори при помощта на последователното влагане на новъ капиталъ въ сѫщите тия доброкачествени земи. Преминаването къмъ лошиятъ късове земя свидетелствува, че добавъчните разходи въ добрите късове е по-малко ефикасенъ, отколкото първичните разходи въ по-лошиятъ земи. А това значи, че сѫществува законъ „за намаляващото плодородие на почвата“. „Не е нужно много дълбоко обмисляне на въпро-

са, — пише единъ съвремененъ икономистъ, — за да стане ясно на всѣки, че той доводъ е безъ-държателна абстракция, която игнорира най-главното: нивото на техниката, състоянието на производителните сили. Въ сѫщностъ, самото понятие „добавъчно“ (или последователно) влагане на трудъ и капиталъ, предполага измѣнение на начинътъ на производство, преобразуване на техниката. За да се увеличи въ голѣми размѣри количеството на вложения капиталъ, трѣбва да се изнамѣрятъ нови машини, нови начини на обработване, нови методи на отглеждане на добитъка, на превоза на продуктите и пр. Разбира се, въ сравнително малки размѣри „добавъчно“ влагане на трудъ и капиталъ може да става (и то става) и възъ основа на дадена, неизмѣнена степень на развитието на техниката; въ тоя смисълъ може да се прилага до известна степень и законътъ „за намаляващото плодородие на почвата“, въ смисълъ, че неизмѣнното състояние на техниката поставя съвсемъ тѣсни граници за добавъчното влагане на трудъ и капиталъ. Вместо универсаленъ законъ, ние получаваме относителенъ „законъ“, толкова относителенъ, че за никакъвъ „законъ“ и даже за никакви голѣми особености на земедѣлието не може и дума да става“.

У ИНДУСТРИАЛНИТЕ КРИЗИ

Рикардо отхвърля възможността отъ общи кризи. Той пише: „Продуктите винаги се купуватъ за продукти или за услуги. Парите служатъ само като ордия, посредствомъ които се извършватъ тая размѣна. Нѣкоя стока може да бѫде произведена въ излишно количество, и пазарътъ ще бѫде до такава степень препълненъ, че нѣма да бѫде заплатенъ даже капиталъ, изразходванъ за

тая стока. Но това не може да се случи едновременно съ всички стоки“.¹

Съ отричането на кризитѣ Рикардо е компрометиралъ цѣлата си научна аргументация, и съ това е показалъ, че научната му теория страда отъ много неджзи. Но за оправдание на Рикардо и на цѣлата класическа школа може да се каже, че началото на периодическиятъ индустриски кризи започва съ кризата отъ 1825 год., т. е. кризитѣ, като периодически повтарящи се явления започватъ следъ смъртъта на Рикардо (той е умръл въ 1823 год.). Първите кризи—кризитѣ отъ 1815 г. и 1818—1819 г. г. можеха да се обясняватъ съ случайни причини, но много важна е аргументацията на Рикардо: „Продуктите,—казва той,—винаги се купуватъ за продукти или услуги“. Следователно свърхпроизводство на всички продукти е невъзможно, тъй като за единъ продуктъ ще се купятъ други продукти. Но нѣма ли прекомѣрното производство да превиши нуждите? На това Рикардо отговаря, че нуждите сѫ безгранични.

Възможността за кризитѣ е заложена още въ формулата С—П—С. Съ отричането на кризитѣ Рикардо е доказалъ, колко лошо е разбиранъ тая формула, т. е. колко лошо е разбиранъ той най-проститѣ отношения въ съвременното общество. Не виждайки въ С—П—С заложени възможностите за кризи, Рикардо не вижда, разбира се, превръщането на несѫществуващите за него възможности за кризи въ действителностъ. Споредъ него, както при простото стоково стопанство, тъй сѫщо и при съвременното, продуктите се купуватъ за продукти, а парите представляватъ само срѣдство за обръщение. Предположението, че следъ С—П след-

¹ Рикардо, цит. съч., стр. 213.

ва веднага П—С, че следъ всѣка продажба следва веднага съответна покупка, има отъ своя страна предпоставката, че съвременното производство не е производство на стойност и принадена стойност, а само производство на потрѣбителни стойности, размѣната на които се облекчава съ помощта на паритет.

Ако приемемъ (както казва Рикардо), че индустриалцитѣ могатъ сами да си размѣнятъ стоките помеждъ си и да ги употребяватъ, то забравя се при това общия характеръ на съвременното производство, забравя се, че въпроса е за увеличението на стойността на капитала, а не за неговото употребление. Съ една дума, всички възражения противъ очевиднитѣ явления на свърхпроизводството (които сѫществуватъ въпрѣки всички възражения), се свеждатъ къмъ туй, че границите на съвременното производство не сѫ граници на производството въобще, и затуйтѣ не сѫ граници и за тоя специфиченъ, съвремененъ начинъ на производство. Но противоречието на тоя съвремененъ начинъ на производство се състои именно въ неговата тенденция къмъ абсолютното развитие на производителнитѣ сили, които постоянно влизатъ въ конфликтъ съ тия специфични условия на производството, и това е, което движи и безъ което не може да има движение на капитала. Мислите на Рикардо вървятъ въ следния редъ: 1) нуждите сѫ безгранични; 2) тѣ могатъ да бѫдатъ удовлетворени и се удовлетворяватъ при помощта на производството; 3) следователно производството никога не може да достигне употреблението. Върно е, че нуждите като такива нѣматъ значение. Необходимо е да има платежеспособно търсене. Това знае и Рикардо. Но това не може да разколебае неговата позиция, защото платежно търсене се

създава отъ производството: продуктитѣ могатъ да се купятъ съ продукти. Може само да се случи, обаче, че производството на едни продукти може да надвиши производството на други продукти. Но тогава се получава само частична криза. Вулгарниятъ икономистъ Сей е изразилъ тая мисъль по следния начинъ: „Известни продукти има твърде много, защото други не стигатъ“.¹

Общо свърхпроизводство е невъзможно. Това се е считало за аксиома отъ цѣлата класическа школа на политическата икономия. Отъ тая аксиома следвалъ и изводътъ, че производството трѣбва на всѣка цена да се поощрява. Но тъй като единствено поощрение е високата печалба, затова и Рикардо се беспокои твърде много отъ тенденцията къмъ спадане на нормата на печалбата. „Докато печалбата отъ капитала е висока, сѫществува стремежъ къмъ натрупване“. Така пише Рикардо. Отъ натрупването, продължава той, нѣма защо да се боимъ, защото, „докато човѣкъ не е доволетворилъ напълно своите нужди, той ще предявява търсене на по-голямо количество стоки. Това търсене ще бѫде действително, докато той може да предложи въ замѣна на тия стоки нѣкаква нова стойност“.

За мислите на Рикардо характерно е това, че, отъ една страна, той разбира, че печалбата е за съвременното производство „едновременно и условие, и факторъ, който подбужда къмъ натрупване“; отъ друга страна, той разглежда съвременното производство, като производство за удовлетворяване на нуждите. Рикардо защищава съголѣма решителност и безъ колебание печалбата

¹ Жанъ Батистъ Сей, „Трактатъ политической экономии“, стр. 42.

и натрупването, защото, по негово убеждение, въ тъхъ е заинтересувано цѣлото общество. Това го и прави да бѫде защитникъ на безграничното развитие на съвременното производство. Но това, че той не е разкрилъ действителнитѣ противоречия на съвременното стопанство въ всичката имъ дълбочина и широта, го прави да бѫде горещъ защитникъ на теорията на Сей за реализацията — теория, която превръща съвърхпроизводството въ недостатъчно производство: едни продукти има повече, защото отъ другите има по-малко. И отъ тукъ се прави извода, че кризитѣ могатъ да бѫдатъ изживяни съ още по-голѣмо разширение на производството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ УПАДЪКЪТЪ НА КЛАСИЧЕСКАТА ШКОЛА

Отричането на индустрисалнитѣ кризи е дало тласъкъ на кризата въ самата класическа политическа икономия. „Ако въ лицето на Рикардо политическата икономия прави безпощадно последния си изводъ, и съ това тя завършва, то Сисмонди допълва тоя резултатъ, като представя съ самия себе си нейнитѣ съмнения“. Въ лицето на Сисмонди класическата икономия изразява своето „съмнение въ себе си“ преди всичко съ отричането на кризитѣ. Сисмонди прави изходенъ пунктъ на атакитѣ си теорията на Сей и Рикардо за реализацията, — теория, която отрича общиятъ кризи.

Сисмонди излиза съ противоположна теза: потрѣблението изостава отъ производството, тъй като доходитѣ се допълватъ отъ натрупването. Нѣщо повече, увеличението на натрупването е придружено, споредъ Сисмонди, съ намаляване на доходитѣ, и отъ тукъ той извежда тезата за неиз-

бѣжността на кризитѣ. По тоя начинъ, въ лицето на Сисмонди класическата политическа икономия идва до отричането на единъ отъ най-важнитѣ си изводи. Основния си трудъ Сисмонди нарича „Нови начала на политическата икономия“. Въ предисловието къмъ второто издание той заявява, че е построилъ политическа икономия на нови основи.

Сисмонди претендира да играе ролята на реформаторъ въ политическата икономия, но той дълбоко грѣши. Такава роля сѫ играли следъ него по-велики мислители.

Сисмонди е провъзгласилъ неизбѣжността на кризитѣ въ съвременното общество и въ това се състои неговата научна заслуга. Той рисува съ голѣма сила обратната страна на медала — развитието на производителнитѣ сили при системата на икономическата свобода, провъзгласена отъ класицитетѣ. Но все пакъ, той не достига до разкриване на основнитѣ противоречия въ съвременното стопанство. Неговата критика на съвременното стопанство и на класическата школа е критика отъ позицията на дребния производителъ. Ако Рикардо е виждалъ въ развитието на производителнитѣ сили само положителни страни, то Сисмонди е виждалъ само отрицателнитѣ страни: разоряването на дребнитѣ производители въ индустрията и селскитѣ стопанства, измѣстването на работниците отъ машините, спадането на доходитѣ и потрѣблението. Нито Рикардо, нито Сисмонди сѫ разбирали единството на противоположностите въ съвременното производство. Както единиятъ, така и другиятъ не сѫ разбирали историческия характеръ на това производство и неговата историческа мисия. И затова и двамата не сѫ разбирали вѣрно нито положителното развитие на производителнитѣ сили, нито пъкъ отрицателнитѣ страни на това развитие.

Рикардо е концентриралъ вниманието си на положителната страна, оставяйки въ сънка отрицателната. Сисмонди концентриралъ вниманието си изключително на отрицателните страни.

Опровержение на тия заблуждения, както на Рикардо, тъй също и на Сисмонди, ни е далъ основоположникът на действително научната политическа икономия, въ своята теория за възпроизвеството и кризитъ.